ირაკლი ანთელავა, ვიქტორ გუჩუა

საქართველოში სოციალური უთიერთობის ისტორიიდან

რეფორმის შემდგდროინდელი ხანა

ნარკვევები

გამომცემლობა „მეცნიერება"
თბილისი
1967

9(C 41)
9(47.922)
ა 657

ნაშრომში სხვადასხვა ხასიათის მასალებზე დამყარებით განხილულია დროებითვალდებულ გლეხთა (ყოფილ საბატონო ყმათა) სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობა. ნაჩვენებია ამ კატეგორიის გლეხთა და მოწინავე ქართველი ინტელიგენციის ბრძოლა ვალდებულ ურთიერთობათა მოსპობისათვის, გარჩეულია ამ უკანასკნელთან დაკავშირებით წარმოდგენილი სხვადასხვა პროექტი და 1912 წლის 20 დეკემბრის კანონი.

ნაშრომი სრულ წარმოდგენას იძლევა რეფორმის შემდეგდროინდელი ხანის საქართველოს ძირითადი მწარმოებელი კლასის — გლეხობის სხვა კატეგორიათა (სახელმწიფო გლეხები, ხიზნები) სოციალურ-ეკონომიურ მდგომარეობაზე.

წიგნის I—VII თავები ეკუთვნის ი. ანთელავას, ხოლო VIII — ვ. გუჩუას.

დროებითვალდებული გლეხები

თავი I

თავდახსნითი საქმის მიმდინარეობა რეფორმის მომდევნო ხანაში

1864—1871 წლებში გატარებული რეფორმით, ქართველი გლეხი, როგორც ცნობილია, სანადელოდ გამოყოფილი მიწის ნაკვეთის საკუთრებად შესყიდვამდე, დროებითვალდებულ მდგომარეობაში რჩებოდა. დებულება მას უფლებას აძლევდა თავი დაეხსნა, ე. ი. ნადელი შეესყიდა და მესაკუთრე გლეხთა კატეგორიაში გადასულიყო. მხოლოდ მაშინ თავისუფლდებოდა იგი საბატონო გადასახადებისაგან და ხდებოდა დამოუკიდებელი მეურნე. თუ როგორ მიმდინარეობდა თავდახსნის პროცესი განსახილველი ხანის საქართველოში, ამაზე ამომწურავ პასუხს ქვემოთ მოტანილი ცხრილი იძლევა.

როგორც ცხრილიდან ჩანს, თბილისის გუბერნიაში 1865—1904 წლებში, ე. ი. 40 წლის განმავლობაში, დროებითვალდებულ ურთიერთობისათვის თავი დაუღწევია 3768 კომლს ან ამ კატეგორიის გლეხთა საერთო რაოდენობის (14.235 კომლი) მხოლოდ 26,4%. მათ მთავრობის დახმარებით შეუსყიდიათ 16.416 დესეტინა ან მთელი სანადელო ფონდის (55.263 დესეტინა) მხოლოდ 29,6%. შედარებით უკეთესი მდგომარეობა ყოფილა ქუთაისის გუბერნიაში, თუმცა სახარბიელო ვითარებას არც იქ ჰქონია ადგილი. აღნიშნულ წლებში იქ სახელმწიფო სესხის გამოუყენებლად მესაკუთრეთა რიგებში 33.597 კომლი ან ყოფილ საბატონო ყმათა საერთო რაოდენობის (57.070 კომლი) 58,8% გადასულა და მათ საკუთარი სახსრებით მთელი სანადელო ფონდის (107,523 დესეტინა) 69,4% შეუსყიდიათ. თუ შევაჯამებთ ეხლა ორივე გუბერნიის მონაცემებს, მაშინ მივიღებთ, რომ საქართველოში ბატონყმობის გაუქმების ორმოცი წლისთავზე კიდევ დარჩენილი იყო 33.940 კომლი დროებითვალდებული გლეხი ან ამ კატეგორიის გლეხთა საერთო რაოდენობის (71.305 კომლი) თითქმის ნახევარი (ზუსტად—

47.6%). მათ შეაძყიდი ჰქონდათ 102.329 დესეტინა მიწა, ან სანადელოდ გამოყოფილი მთელი მიწის ფართობის (262.786 დესეტინა) 39%.

აქ მოტანილი მასალიდან მკაფიოდ ჩანს, თუ როგორი ნელი ტემპით მიმდინარეობდა დამოკიდებული მდგომარეობიდან გლეხების გამოსვლის პროცესი. ამის ძირითადი მიზეზი, რა თქმა უნდა, ყოფილი საბატონო ყმების მძიმე სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობა იყო. მათი დიდი ნაწილი, ვითარცა მატერიალურად უძლური, მოკლებული იყო თავდახსნის ყოველგვარ საშუალებას. ასეთ ვითარებაში საფიქრებელი იყო, რომ მწარმოებელი კლასი უხვად ისარგებლებდა მთავრობის „წყალობით" და გამოიყენებდა საბელმწიფო სესხს, მაგრამ სინამდვილეში ასე არ მოხდა. სოფლის მშრომელი მოსახლეობა, როგორც წესი, თავს არიდებდა სესხის აღებას მისი უმნიშვნელო მოცულობისა[1] და გადახდის მძიმე პირობების გამო. მთავრობის დახმარებით შეძენილი მამულის პატრონმა, — წერდა 1892 წელს ალ. ფრონელი, — „ორმოცდაცხრა წლის განმავლობაში... ყოველ წლივ 21 მანეთი უნდა ჰზიდოს ხაზინაში. ოცდაერთის მანეთის საღირალს (კი) არას იძლევა ნადელი და გადასახადის შეტანა ძნელდება. მოგეხსენებათ, ჩვენში ჯერ ფული ცოტაა, გზები არა გვაქვს რიგიანი, რომ საქონელი შერეულს ბაზარში გავიტანოთ, ფული ვიშოვოთ და ხუშკად ჩაუთვალოთ მოვალეს (ე. ი. ხაზინას. — ი. ა.)... სოფლის ნაწარმოების (გასაღების სირთულე), უფულობა და გადასახადის სიმძიმე იმგვარად უცარავს ხელს ნადელების შესყიდვის საქმეს, რომ მისი წინსვლა, მისი წარმატება თითქმის ყოვლად შეუძლებელია, ვიდრე ასეთი მიზეზი არ მოისპობა. ასეთ გარემოებაში გლეხისათვის სასარგებლო და სახეირო არ არის ნადელის დახსნა (მთავრობის სესხით) და ფულად ძლევა (ხაზინისათვის) წლიურის გადასახადისა[2]".

ამის საილუსტრაციოდ ავტორი სოფ. ნაფარეულის მაგალითს ასახელებს, რომლის 100 კომლ მოსახლეს მთავრობის დახმარებით შეუსყიდია სანადელო მიწები. მათ ისე გასჭირვებიათ სახელმწიფოსთან ანგარიშის გასწორება, რომ მამულებზე ხელის აღება გადაუწყვეტიათ. ამ გადაწყვეტილების სისრულეში მოყვანის მიზნით, გლეხებს საუფლისწულო უწყებისთვის მიუმართავთ და შემდეგი

---

[1] „მთავრობის სესხი, — წერს ს. ავალიანი, — იმდენად უმნიშვნელო იყო იმ თანხასთან შედარებით, რომელიც ნადელის შემსყიდველ გლეხებს დამატებით უნდა გაეღოთ, რომ ისინი საერთოდ უარს ამბობდნენ მთავრობის დახმარებაზე" (იხ. მისი, Крестьянский вопрос, ტ. IV. გვ. 11).

[2] გაზ. „ივერია", 1892 წ., № 237.

ცნობები თაფლახსნის საქმის მომდინარეობის შესახებ საქართველოში 1865—1904 წლებში*

გუბერნიების დასახელება	ყოფილ საბატონო გლეხთა ფაბრიკა-ქარხნებში დასაქმებულთა რაოდენობა	მათი სამუშაო მიწების ფართობი (დესეტინებში)	მთავრობის დაუხმარებლად ნადნობ ქარხნებში დასაქმებულთა რაოდენობა	მათ მიერ შესყიდულ მიწების ფართობი (დესეტინებში)	მთავრობის სესხის რაოდენობა (მანეთებში)	მთავრობის დაუხმარებლად ნადნობ ქარხნებში დასაქმებულთა რაოდენობა (კომლებში)	მათ მიერ შესყიდული მიწების ფართობი (დესეტინებში)	ღრმა ფენიდან თაფლის ამოღებულ ფუთების რაოდენობა	მიწა შესყიდული გლეხების რაოდენობა (კომლებში)	შესყიდული მიწების ფართობი (დესეტინებში)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
თბილისის	14.235**	55,263	3.768	16.416	835.906	—	—		10.467	38.847
ქუთაისის	57,070	207,523	—	—	—	33.597	144.041	7.178.285	23.473	63.482

* ЦГИАЛ. ф. 391, д. 592, л. 54, შეადარე ს. ავალიანი, Крестьянский вопрос в Закавказье, т. IV, Тифлис, 1920 г. стр. 11—12.
** ამაში მხოლოდ მიწით განთავისუფლებული გლეხები შედიან („Кавказский вестник", 1901 г., № 9, стр. 105).

უთხოვიათ: „წაიღეთ ჩვენი სავენახე მამულები, ოღონდ კი მთავრობის ვალი თავიდან მოგვაშორეთ; ოცი წელიწადია მძიმე ტვირთად გვაწევს ეგ ვალი და მის თავნ-სარგებლის გასასტუმრებლად ყოველწლიური შესატანი ხაზინაშიო; ნედოიმკამ სულ თავ-გზა დაგვიკარგა და ამაზედ მეტი აღარ შეგვიძლიაო"[3]. ამ სიტყვებს, ალ. ფრონელი ასეთ კომენტარს უკეთებს: „არ იფიქროთ, ვითომც სოფელ ნაფარეულში უვარგისი მამულები იყოს. არა, სულ სავენახე ადგილებია, მერე ისიც კახური სავენახე ადგილები... მაშ როგორ მოხდა, რომ ნაფარეულელი გლეხი ასე ადვილად სხვას უთმობს ოცი წლის ნაამაგდარ მამულს და თვითონ რიყეზედ რჩება?... როგორ მოხდა და ისე მოხდა, რომ ყოველწლიური გადასახადია მეტად დიდი და მამულმა ვერ გაუძლო... სოფელმა წინდაწინვე ვერ გამოიანგარიშა, ვერ ივარაუდა წლიურის შესატანის სიმძიმე და მოუძლურდა, დაიჩაგრა"[4].

თავდახსნის პროცესის წარმატებით მომდინარეობას სერიოზულად აფერხებდა აგრეთვე 1864 წლის 8 ნოემბრის დებულების ის მუხლი, რომელიც მემამულის თანხმობის გარეშე შეუძლებლად თვლიდა სანადელო მიწების საკუთრებად შეძენას[5]. მემამულისათვის კი ასეთი თანხმობის მიცემა ხშირ შემთხვევაში ხელსაყრელი არ იყო და ამიტომ ის თავდახსნის მსურველს არაიშვიათად ცივი უარით ისტუმრებდა[6].

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თვით მთავრობის პოზიციას ამ საქმეში. ის, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ერთი მხრივ კარგად გრძნობდა ვალდებულ ურთიერთობათა მოსპობის აუცილებლობას (ამას მოითხოვდა ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური ვითარება), ხოლო, მეორე მხრივ, მას ამ ნაბიჯის გადადგმა მეტად სახიფათოდ ეჩვენებოდა. საქმე იმაშია, რომ, მისი აზრით, დროებითვალდებულ და სახელმწიფო გლეხთა სანადელო მიწების მესაკუთრედ აღიარება მათ ამ მიწების გაყიდვის ნებას მისცემდა და დააჩქარებდა პროლეტარიატის გაჩენის პროცესს, პროლეტარიატისა, რომლის არსებობა „на окраинах империи, а на Кавказе по преимуществу, представляется несомненно более опасным, нежели во внутренних губерниях России. Поэтому, в видах устранения этой опасности... на Кавказе, более чем где-ни-

---

[3] გაზ. „იერია", 1892 წ., № 237.

[4] იქვე.

[5] ილია ჭავჭავაძე, „ცხოვრება და კანონი", თხზულებანი ათ ტომად, ტ. 6, 1956, გვ. 31; ს. ავალიანი, „Крестьянский вопрос", ტ. IV, გვ. 10.

[6] ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. 6, გვ. 31—32.

будь, не следует надельные земли отводить... крестьянам в полную собственность"[7].

აქედან გამომდინარე, ხელისუფლება თავს იკავებდა და აშიანურებდა დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის კანონმდებლობრივ გაუქმებას.

წყაროები ჩვენთვის საინტერესო მოვლენის გამსაზღვრელ ფაქტორებს შორის საგლეხო საკრებულოთა ზედმეტ სიმკაცრესაც ასახელებენ. ისინი თავდახსნის აქტის გაფორმებისას ისეთ მოთხოვნებს აყენებდნენ თურმე, რომ მათი დაკმაყოფილება, ალ. ფრონელის სიტყვით, თითქმის სრულიად შეუძლებელი იყო. „ნადელის დახსნისათვის, — წერდა იგი 1892 წელს[8], — საჭიროა ხელშეკრულების დადება მებატონეთა და გლეხთა შორის. ამ ხელშეკრულებაში კანონის ძალით, შესყიდული მამულის საზღვრები დაწვრილებით უნდა იყოს ნაჩვენები და იმგვარად აღნიშნული, რომ ადვილად შეიძლებოდეს მისი პოვნა. საგუბერნიო საკრებულო ამას არ სჯერდება და თხოულობს — გეგმა წარმომიდგინეთ გასასყიდის მამულისა, უამისოდ ხელშეკრულებას ვერ დავამტკიცებო. ჯერ-ერთი რომ კანონი სრულიად არა თხოულობს გეგმის წარმოდგენას და მეორეც ისა, რომ ტრიალს მინდორზე სად იპოვნი იმისთანა საზღვარს ერთისა ან ოცი დღიურისას, რომ ყველასათვის თვალსაჩინო იყოს. ამას გარდა, ვის შეუძლიან დახსნილ მამულის გეგმის აღება. ამას იმდენი ხარჯი და წვალება უნდა, იმდენი ვაი-ვაგლახი და თავში ცემა... რომ ათასში ერთი თუ იკისრებს ვინმე".

საქმეს აფერხებდა ქართველ თავადაზნაურების მიერ თავიანთი მიწა-წყლის მასიურად დაგირავების ფაქტიც. ეს გარემოება იმ მხრივ იყო თავდახსნის პროცესის შემფერხებელი, რომ საგლეხო საკრებულო არ ამტკიცებდა საკრედიტო დაწესებულებებში (თუ კერძო პირებისათვის) დაგირავებული მამულების ყიდვა-გაყიდვის აქტებს[9]. დასასრულ, იმავე მიმართულებით მოქმედებდა სათანადო პირთა და დაწესებულებათა უზომო ბიუროკრატიზმი[10]. გლეხს აუცილებელი დრო და ფული უნდა დაეხარჯა, რომ მის მიერ ნადელის საკუთრებად შეძენის ოპერაციას კანონით გათვალისწინებული ფორმა და ხასიათი მიეღო.

როგორც ვხედავთ, დროებითვალდებულ გლეხთა საბოლოოდ განთავისუფლებას და მათ მესაკუთრეთა კატეგორიაში გადასვლას

---

[7] „Всеподданнейший доклад министра государственных имуществ по поездке на Кавказ в 1889 г.", Петербург, 1890, стр. 10—11.

[8] გაზ. „ივერია", 1892 წ., № 33.

[9] გაზ. „ივერია", 1892 წ., № 48.

[10] ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. 6, გვ.

მრავალი ფაქტორი აფერხებდა. მაგრამ ყველაზე მთავარი მათ შორის მაინც სოფლის მშრომელი მოსახლეობის სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობა იყო და ჩვენც ამიტომ ამ საკითხზე სპეციალურად შევჩერდებით.

თავი II

დროებითვალდებულ (ყოფილ საბატონო) გლეხთა სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობა

საგლეხო რეფორმამ, რომელიც საერთოდ, და განსაკუთრებით კი საქართველოში, მემამულეთა ინტერესების მაქსიმალური დაცვით გატარდა, სოფლის მშრომელი მოსახლეობა მძიმე ეკონომიურ მდგომარეობაში ჩააგდო. აღნიშნული მოვლენის შემდეგ საგრძნობლად შემცირდა მისი მიწის მფლობელობა. თუ კი, მაგალითად, რეფორმამდე თბილისის გუბერნიის საბატონო გლეხების განკარგულებაში 84.665 დესეტინა მიწა იყო, რეფორმის შემდეგ მათ მხოლოდ 55.679 დესეტინა დარჩათ[11]. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ხსენებული აქტის განხორციელების პროცესში მწარმოებელ კლასს ჩამოაშორეს 28.986 დესეტინა მიწა, რაც მის სარგებლობაში მყოფი მიწის საერთო ფართობის 34.2% უდრიდა. რეალური მნიშვნელობა დაკარგეს ადგილობრივი დებულებებით გათვალისწინებულმა ნორმებმა, სინამდვილემ მათ უცერემონიოდ აუარა გვერდი. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიის გლეხებმა კანონით გათვალისწინებულ 10 და 4,5 დესეტინის ნაცვლად კომლზე, შიიღეს საშუალოდ 3,7 და 2,5 დესეტინა[12]. ყოველივე ამან საფუძველი მისცა ს. ავალიანს ეთქვა, რომ რეფორმამ ქართველი გლეხი სრული ეკონომიური გაღატაკების საფრთხის წინაშე დააყენაო[13]. ზერცალოვიც ბატონყმობის გადავარდნის 50 წლისთავისადმი მიძღვნილ ერთ თავის სტატიაში პირდაპირ წერდა, რომ „განთავისუფლებული“ გლეხი დარჩა „в полной земельной зависимости от своих помещиков, с увеличенными почти вдвое

---

[11] С. Авалиани, Крестьянский вопрос в Закавказье, т. I, Одесса, 1912, стр. 421.

[12] С. Авалиани, Крестьянский вопрос в Закавказье, т. IV, Тифлис, 1920, стр. 4; СХАО, т. IV, стр. 121; გ. გიორგაძე, საზოგადოებრივი ურთიერთობა საქართველოში, თბილისი, 1928, გვ. 17, ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია XIX—XX სს., ტ. II, გვ. 24.

[13] С. Авалиани, დასახ. ნაშრომი, ტ. I, გვ. 510—511.

повинностями"[14]. ამის სისწორე, როგორც ცნობილია, არც ოფიციალური ხელისუფლების ისეთ თვალსაჩინო წარმომადგენელს უარუყვია, როგორიც იყო ვორონცოვ-დაშკოვი[15]. მაგრამ ძთავარია მაინც არა იმის აღნიშვნა, რომ რეფორმამ გლეხი მძიმე მატერიალურ მდგომარეობაში ჩააგდო, არამედ იმისა, რომ ეს მისი მდგომარეობა დროთა განმავლობაში სისტემატურად უარესდებოდა. მართალია, მწარმოებელი კლასის მცირე ნაწილი ეკონომიურად ძლიერდებოდა და სოფლის ბურჟუაზიის რიგებში გადიოდა, ძაგრამ აბსოლუტური უმრავლესობა უძლურდებოდა და უკიდურესი სიღატაკისაკენ მიექანებოდა. ამას მკაფიოდ ადასტურებს გლეხის საშუალო საკომლო ნაკვეთის შეუნელებელი შემცირების ფაქტი რეფორმის შემდეგდროინდელ საქართველოში. თუ კი ის, მაგალითად, 1865 წელს თბილისის გუბერნიაში 3,7 დესეტინას უდრიდა[16], 1886 წელს 2,4 დესეტინამდე დაეცა[17], ხოლო 1903 წელს —1,7 დესეტინამდე[18]. მეტ-ნაკლებად იგივე ითქმის ქუთაისის გუბერნიის შესახებაც.

თუმცა ზემოთმოტანილი საშუალო ციფრები თავისთავად ბევრი რამის მთქმელია, მაგრამ ისინი მხოლოდ მიახლოებით გამოხატავენ იმ დიდ ეკონომიურ გაჭირვებას, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოს სოფელში. აქ ძხრივ გაცილებით უფრო საინტერესოა და საყურადღებო მაშინდელი პერიოდული პრესის მასალები და სხვა წერილობითი ხასიათის წყაროები, რომლებიც მწარმოებელი კლასის შრომისა და ცხოვრების პირობების მეტად მკაფიო და დამაჯერებელ აღწერილობას შეიცავენ. ისინი ნათლად ადასტურებენ არა მარტო უკიდურესი მცირემიწიანობის, არამედ მიწის უსამართლოდ განაწილების ფაქტს რეფორმის შემდეგდროინდელ საქართველოში.

მოვიტანოთ ზოგი მათგანი.

ეხებოდა რა აღმოსავლეთ საქართველოს გლეხის მიწით უზრუნველყოფის საკითხს, გაზეთი „გუთნის დედა" 1875 წელს წერ-

---

[14] КСХ, 1914 г., № 24.

[15] Воронцов-Дашков, Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским Краем. Тифлис, 1907, стр. 34.

[16] С. Авалиани, Крестьянский вопрос, т. IV, стр. 4.

[17] ЦГИАГ, ф. 17, д. 8747, лл. 1—86; ზოგი წყაროს ცნობით კი, დროებითვალდებული გლეხის საშუალო საკომლო ნაკვეთი 80-იან წლების ბოლოსთვის 3,2 დესეტინას უდრიდა (ССДЗТКГ. 1893 г. стр.).

[18] Ф. Гогичайшвили, Малоземелье среди крестьян Закавказья. Тифлис, 1903, стр. 16—17.

და[19]: „ჩვენში ბევრ მუშაკთ არა აქვთ მამული და იძულებული არიან სხვის მამულზედ მოიყვანონ იმოდენა საზრდო, რომელიც რის ვაი-ვაგლახით ჰყოფნით დასაკმაყოფილებლად უპირველესთა თვისთა საჭიროებათა... რა მოელის მოუსავლიანობის დროს უმამულო გლეხს? შიმშილი და სიკვდილი... რა არის უმამულო გლეხკაცი? ის არის უბედური ქმნილება; იმის მდგომარეობა ისეთივეა, როგორც ფრთა შეკვეცილი ჩიტისა და წყალმოკლებული თევზისა... სხვასთან მოჯამაგირეთ დგომით გლეხი იშოვის ნახევარ საზრდოს, თუ ნაკლებსაც არა; მეორე ნახევარი საზრდოსი საიდგანღა იშოვოს, თუ რომ იმას არ ექნება მამული? სიღარიბე და სიღატაკე შალე ეწვევა უმამულო გლეხს და ეს დღითი დღე უფრო და უფრო გაძლიერდება. სიღარიბეს მოაქვს თავისი ჩვეულებრივი მწარე ნაყოფი: გადაგვარება ხალხისა ზნეობით, გონებით და ფიზიკურად“.

ერთი წლით უფრო გვიან სერგეი მესხი გულისტკივილით ლაპარაკობდა ქართველი გლეხის მცირემიწიანობის შესახებ, იმის შესახებ, რომ „ბატონისაგან განთავისუფლებული“ მშრომელი ისევ დამოკიდებულ მდგომარეობაშია და რომ მას უბატონოდ „სოფლის მობრუნება არ შეუძლია“[20]. ავტორის სამართლიანი შენიშვნით, ჩვენებური გლეხის, ვითარცა სოფლის მეურნის, ეკონომიური მდგომარეობის უზრუნველყოფა მხოლოდ მისი მიწით მომარაგების გზით იყო შესაძლებელი. ამ მთავარ საარსებო საშუალებას კი, ის, მისი დასტურით, როგორც წესი, მოკლებული იყო რეფორმის შემდეგდროინდელი ხანის საქართველოს სინამდვილეში. „აბა მითხარით, — წერდა სერგეი მესხი[21], — ბევრს ნახავთ საქართველოში ისეთ გლეხს, რომელსაც იმდენი საკუთარი მიწა ჰქონდეს, რომ მებატონისაგან იჯარით, ღალით აღება აღარ ეჭირვებოდეს? ასში ერთს თუ შეხვდებით, ისიც ბევრია. დიდმა უძრავლესობამ კი ძალაუნებურად უნდა მიმართოს, უნდა სთხოვოს ან თავის ადრინდელ ნაბატონევს, ან სხვა რომელსამე მემამულეს, რომ მიწა მიაჭირავოს, ტყეში შეუშვას და სხვ.“

1892 წელს გაზეთ „ივერიის“ ფურცლებზე დაბეჭდილ ერთერთ კორესპონდენციაში ლაპარაკია თბილისის მაზრის სოფელ მარიამ — ჯვარის დროებითვალდებულ გლეხთა მძიმე ეკონომიურ მდგომარეობაზე, რაც, როგორც სხვა შემთხვევაში, მათი უკიდუ-

---

[19] გაზ. „გუთნის დედა“, 1875 წ., № 21.

[20] სერგეი მესხი, თხზულებანი (იოსებ ბოცვაძის შენიშვნებითა და კომენტარებით), ტ. II, თბილისი, 1963, გვ. 238.

[21] იქვე.

რესი მცირემიწიანობით იყო გამოწვეული; კორესპონდენციაში, რომელიც თვით გლეხების სახელითაა შედგენილი, ნათქვამია შემდეგი[22]: „დუხობორებსა და გერმანელებს აუარებელი მამულ'ი (ტექსტში წერია „მამულები" — ი. ა.) დაუთმო მთავრობამ დასასახლებლად, ჩვენ მარიამ-ჯვარელებს კი ლამის სული ამოგვხდეს უმამულოდ. ჩვენი გაჭირვებული მდგომარეობა რომ შეიტყოთ, სწორედ შეგეცოდებით. ამ პატარა სოფელში სულ ცამეტი კომლია, ნადელად მიეცა კომლს ათი დღიური (5 დესეტინა, — ი. ა.); სულ, მაშასადამე, 130 დღიური. შარშან წყალმა მოგვტაცა 30 დღიური სახნავი მიწა, დაგვრჩა ცამეტ კომლს ასი დღიური, სულ ეგ არის სახნავადაც და საძოვრადაც. მამულის პატრონთ ტყე შეგვიკრეს და ლამის ჩვენი პირუტყვით სულ მთლად ამოვიბრჩოთ. ეს ჩვენი გაჭირვებული მდგომარეობა, უმამულობა, ბატონ ტფილისის გუბერნატორს მოვახსენეთ და ვემუდარებით დაგვიხსენ გაჭირვებისაგანა, თორემ ცოლშვილით ამოვწყდებით. თუ ბატონმა გუბერნატორმაც არ გვიშველა, არ ვიცით მერე რა ვქნათ. თითო სულზე დღე-ნახევრის მიწა არ მოდის და აბა როგორ ვიცხოვროთ, ან ხელმწიფეს რითი გავცეთ პასუხი".

ალექსანდრე ფრონელი, რომელიც გამოეხმაურა ზემოთ ციტირებულ კორესპონდენციას და დაადასტურა მასში დასახელებული ფაქტები, აღნიშნავდა: „ჩვენი ქვეყანა სტატისტიკური თვალსაზრისით უკეთ რომ იყოს შესწავლილი, სხვაგან ამაზე უარესი მდგომარეობა აღმოჩნდებოდაო. ჩვენ ხელთა გვაქვს, — წერდა იგი, — ორიოდ-სამიოდ საქმე, საიდამაც სჩანს, რომ ქართველს მხვნელ-მთესველს იმდენი მამულიც არა აქვს, რაც შერჩენიათ მარიამ-ჯვარელებს. მაგალითებრ, სოფელ ხეითში ორ კომლს გლეხს ნადელში მისცემია სულ ათი დღიური (5 დესეტინა, — ი. ა.), ეხლა ორი კომლი შვიდად გადაქცეულა (და) თითო სულს დღიურის ერთ მესამედზე ნაკლები მოსდის. ხეითელები, რასაკვირველია, სრულიად უმამულოდ უნდა ჩაითვალონ და თუ არავინ იზრუნა იმათთვის, ოჯახი დაეღუპებათ და მოჯამაგირეობით თუ დაირჩენენ თავს, თორემ სხვა სახსარი და ღონისძიება აღარ მოეპოვებათ ლუკმა პურის საშოვნელად"[23].

ფრონელის მოწოდებით, „ასეთი მწარე ბედი" წილად ხდომია არა მარტო მარიამ-ჯვარისა და ხეითის მოსახლეობას, არამედ მთელ საქართველოს გლეხობას. ამის მიზეზი, ავტორის აზრით, ის იყო, რომ რეფორმის გატარებისას მიწა დებულებით გათვალის-

[22] გაზ. „იერია", 1892 წ., № 247.

[23] იქვე, № 258.

წინებული ნორმით მწარმოებელი კლასის მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილს მიეცა. შემდეგში კი ეს ფართობი, დასახელებული თანამედროვის ცნობით, ისე საგრძნობლად შემცირებულა, რომ გასული საუკუნის 90-იანი წლებისათვის ქართველი გლეხის უმამულობა უკვე „თითით საჩვენებელი“ გამხდარა[24]. „დროებითვალდებულნი, — წერდა ალ. ფრონელი[25], — უფრო დიდ გაჭირვებაში ჩაცვივდნენ ეხლა, ვიდრე 1864 წლის 13 ოქტომბრამდე იყვნენო“.

რ. ჯანაშვილის მოწმობითაც[26], ბატონყმობის გაუქმებას გლეხები ეკონომიურად წინ კი არ წაუწევია, არამედ უკან, ისინი, მისი სიტყვით, მხოლოდ „ზნეობით“ (ე. ი. პირადად) განთავისუფლდნენ, მაგრამ ნივთიერად ისევ „მემამულეების ყმებად“ დარჩნენ, რადგანაც მათ მიწა არ მიეცათ და არც საშუალება ჰქონდათ ის საჭირო რაოდენობით შეეძინათ. რეფორმის შემდეგ შექმნილი ვითარება, ავტორის აზრით, უფრო მძიმე აღმოჩნდა „სიღარიბით გაჭყლეტილ“ გლეხებისათვის, ვიდრე მანამ არსებული. ამიტომ მათ რ. ჯაჯანაშვილმა „თავისუფალი მონები“ უწოდა.

ჩვენთვის საინტერესო ხანის გლეხის მიწით მომარაგებისა და საერთოდ მისი ეკონომიური მდგომარეობის ნათელ სურათს იძლევა სიღნაღის მაზრის სოფელ ვეჯინის 1898 წლის კომლობრივი აღწერის მასალა. ამ მასალის მიხედვით, იქ, ხსენებულ წელს, 2392 სული ორივე სქესისა და ყველა კატეგორიის გლეხი ყოფილა. აქედან 252 სული (ან საერთო რაოდენობის 10,5%) სახელმწიფო გლეხი იყო, 970 (40,8%) — მესაკუთრე და 1170(48,%) — დროებითვალდებული[27]. ესენი შეადგენდნენ სულ 389 კომლს. აქედან მიწის უქონლობის გამო ხვნა-თესვას არ ეწეოდა საერთოდ ან ეწეოდა ამხანაგობაში გაერთიანებით[28] 171 კომლი (ან 43,9%), ერთ დესეტინაზე ნაკლებ ფართობს ამუშავებდა 71 კომლი (ან 18,1%) და ერთზე მეტს — 147 კომლი (ან 38%).

---

[24] გაზ. „ივერია“, 1892 წ., № 258.

[25] იქვე, № 265.

[26] გაზ. „დროება“, 1881 წ., № 114, „ტფილისი 4 ივნისი“.

[27] ეურ. „Кавказское сельское хозяйство (КСХ)“, 1889 г., № 270.

[28] ამხანაგობის ხასიათისა და მასში გაერთიანებულ პირთა შესახებ ზემოთ დასახელებულ ჟურნალში ნათქვამია: „Товарищества составляются главным образом при посеве кукурузы, так как здесь требуется много ручного труда, предлогаемого бедняками. Зажиточный крестьянин арендует землю пашет и засевает ее, уход же за кукурузой во время роста, заключающийся в двухкратном мотыжении, предоставляется вошедшему в товарищество; убирают вместе и делят урожай попалам, отделив предварительно галу“ (КСХ, 1899 г., № 270).

მიწით ესოდენ ცუდად მომარაგებულ კახელ გლეხს, ცხადია, არც შინაური პირუტყვის მოშენება შეეძლო. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ დასახელებულ 389 კომლიდან 287-ს ან საერთო რაოდენობის 74%-ს, არ ჰყოლია არც ერთი სული მსხვილფეხა საქონელი[29]. ყოველივე ეს მეტად კრიტიკულ მდგომარეობას უქმნიდა ვეჯინელ გლეხებს, რომელთა აბსოლუტური უმრავლესობა, თანამედროვის მოწმობით, თვით უხვმოსავლიან წლებშიც კი იძულებული იყო თურმე პურის გარკვეული რაოდენობა ეყიდა საკუთარ თავისა და ოჯახის წევრების გამოსაკვებად[30].

უშუალო მწარმოებელს, რომელსაც მამულის საკუთრებად შეძენის სახსარი არ ჰქონდა, ისღა რჩებოდა, რომ მიწა იჯარით აეღო. რაშიაც იგი ზოგ შემთხვევაში შემოსავლის $^2/_3$ იხდიდა[31]. არამც თუ დროებითვალდებული, არამედ თვით სახელმწიფო გლეხებიც კი იძულებული იყვნენ იჯარისათვის მიემართათ. ასე, მაგალითად, გასული საუკუნის 80-იან წლებში თბილისის გუბერნიის 941 სახაზინო სოფლიდან 389 (ან 41,6%) მიწის იჯარით ირჩენდა თავს[32]. განსაკუთრებით დიდი იყო მოიჯარე სოფლების ხვედრითი წონა თელავის (68%), გორის (80,5%) ახალციხისა (48%) და ახალქალაქის (88,6%) მაზრებში.

იჯარით იღებდნენ გლეხები როგორც კერძო მემამულეთა, ისე სახაზინო, საუფლისწულო და სამონასტრო მიწებს. ყველგან უშუალო მწარმოებელს მეტად მძიმე პირობებს უქმნიდნენ და მის უცერემონიო ექსპლუატაციას ეწეოდნენ. აი რას სწერდნენ, მაგალითად, 1902 წელს ქართლის (მუხრანის) საუფლისწულო მამულის მოიჯარადრე გლეხები უმაღლეს ხელისუფლებას: „За прогон скота по дороге и за водопой удельные чиновники взыскивали с нас по 50 копеек с головы, а за пастьбу сотни овец—по 16 рублей в год. При таких драконовских условиях не выгодно держать баранту и мы почти совсем уничтожили эту важную отрасль хозяйства. Еще более тягостными условиями обставлено пользование пахотными землями. Правление удельным имением

---

[29] КСХ. 1899 г., № 270.

[30] იქვე.

[31] „...გლეხს ნადელი არა ჰყოფნის,—წერდა „ივერია“ 1890 წელს,—მიდის მემამულესთან და ეღრიჯება: რამდენიმე დღიური მომეცი მოსახნავადაო. ამ დროს ბატონის ჟინი და ეკონომიური მოსაზრება სრულს თავისს სასტიკს ძალას ჩენს. მე ვარ და არ გაძლევ მამულსაო და თუ მისცემს ისეთს ღალას მოსთხოვს, რომ იმისი გადახდა ყოველად შეუძლებელიაო... ზოგიერთ ალაგას მემამულე თითქმის ორ მესამედს ($^2/_3$) მოსავლისას სთხოვს მიწის მომუშავეს“ (გაზ. „ივერია“. 1890 წ., № 186).

[32] СМИЭБГКЗК, т. V, ч. II, стр. 76.

Мухрани галу перевело на деньги и с кождой десятины взыскивает в год по 3 рубля, тогда как десятина распахивается здесь только в два года раз. Такие условия безусловно разорительны для нас, тем более потому, что деньги требуют вперед при распашке, т. е. в такое время, когда у нас за душой копейки не бывает"[33].

ადარებდნენ რა რეფორმის შემდეგდროინდელ ეკონომიურ მდგომარეობას რეფორმამდელი ხანის ცხოვრების პირობებს, ხსენებული გლეხები წერდნენ[34]: „ბატონყმური ურთიერთობის საშინელება, ჯერ კიდევ რომ ცოცხლობს ხალხის მეხსიერებაში, არარაობაა იმ ექსპლოატაციასა და შევიწროებასთან შედარებით, რომელსაც განვიცდით ჩვენ დღეს საუფლისწულო მიწებზე დასახელებული გლეხები. მართალია, უწყების მოხელეებს უფლება არა აქვთ თვითნებურად მოექცნენ ჩვენს პიროვნებას, მაგრამ რა ფასი აქვს პირად თავისუფლებას კაცისთვის, რომელსაც ეუბნებიან: „ან შენი შრომის მთელი ნაყოფი დაგვითმე, ან არადა სამუდამოდ აიბარგე ჩვენი ადგილ-მამულიდანო".

ზემოთ მოტანილი მასალა, რომელიც მთლიანად აღმოსავლეთ საქართველოს ეხება, მკაფიოდ ადასტურებს აღნიშნული მხარის დროებითვალდებულ გლეხთა მკვეთრად გამოხატულ მცირემიწიანობას.

გადავდივართ რა დასავლეთ საქართველოზე, უნდა ითქვას, რომ იქ ამ მხრივ გაცილებით უფრო უარესი მდგომარეობა იყო, ვიდრე ქვეყნის აღმოსავლეთ რაიონებში. მის ყველა მაზრაში, განსაკუთრებით კი რაჭის, ლეჩხუმისა და ოზურგეთის მაზრებში, მწარმოებელი კლასის მიწით მოუმარაგებლობას პირდაპირ კატასტროფიული და საგანგაშო ხასიათი ჰქონდა. ოფიციალურ პირთა მოხსენებები, გლეხთა საჩივრები, მოწინავე საზოგადოებრივ მოღვაწეთა წერილები და სხვა მასალები ერთხმად ლაპარაკობენ ყოფილ საბატონო ყმათა მძიმე ეკონომიურ მდგომარეობაზე, რაც მათი უმიწოობა-მცირემიწიანობით იყო გამოწვეული.

ახასიათებდა რა ლეჩხუმის სოფლის მშრომელი მოსახლეობის პირობებს, გაზეთი „შრომა" წერდა[35]: „მთელს იმერეთში ვერსად ვერ ნახავთ ამათთანა უკიდურეს მდგომარეობაში მყოფ გლეხკაცობას. უმთავრესი მიზეზი ამგვარის მდგომარეობისა არის უმიწა-წყლობა... საკუთარი მიწები რომ არა აქვთ, იღებენ დასამუშა-

[33] ЦГИАЛ, ф. 515, оп. 44, д. 437, л. 2.

[34] იქვე, ფურც. 1.

[35] გაზ. „შრომა", 1881 წ., № 10.

ვებლად საბატონო და საეკლესიო (ეხლა საბაზინო) მიწებს. საძძიმე პირობებით. უნდა ვიქონიოთ მხედველობაში, რომ აქაური მიწები ისე ადვილი დასამუშავებელი არ არის, როგორც სხვა ქვეყანაში... მათი დამუშავება ოთხკეც შრომას მოითხოვს. ამგვარ მიწებზედ გლეხი უზომო ღალას იხდის და უამისოდაც იმდენი ვერ მოყავს, რომ წლიურ სარჩოდ ეყოს და გასასყიდადაც გადაირჩინოს. მაშ რით გადაიხადოს მან ის ათასნაირი სახელმწიფო ან საზოგადო გადასახადები, რომელიც მას კისერზედ აწევს? რა საშუალებით დააკმაყოფილოს მან ოჯახის უსაჭიროესი მოთხოვნილება?"

გაზ. „შრომის" ერთი კორესპონდენტის სიტყვით, გურიაში იმის გამო, რომ მიწის მთელი ფონდი, „მცირე ნაწილს გარდა", მებატონეთა და ხაზინის საკუთრებას წარმოადგენდა, გლეხებს უმიწოდ სული ძვრებოდათ. ბევრი მათგანის საკუთარი მამულის რაოდენობა თურმე 900 კვადრატულ საჟენს (ან ერთ ქცევას) არ აღემატებოდა. „იშვიათია ისეთი გლეხი, — წერდა კორესპონდენტი[36], — რომელსაც საკუთარი მიწა ჰყოფნიდეს წლის სამუშაოდ და ოჯახის სარჩოდ. გლეხობის უდიდესი უმეტესობა სხვის მიწაზედ მუშაობს საზიაროდ, ე. ი. იმ პირობით, რომ მოწეული ნამუშევრის ნახევარი მზა-შზარეულად თავის ხელით მიწის პატრონს მიუტანოს".

თანამედროვის მოწმობით, ჩოხატაურის რაიონში გასული საუკუნის ბოლოს შეუძლებელი იყო ორი ისეთი ოჯახის მოძებნა, რომელიც სიმინდსა და ღომს გირვანქობით არ ყიდულობდა[37], იქაური გლეხის მცირემიწიანობა თურმე იქამდე იყო მისული, რომ ის ძალიან ხშირად იძულებული ხდებოდა ღორი ბაწრით დაება ეზოში[38]. აქ, სოფ. ფარცხმაში, წერდა 1898 წელს გაზ. „კვალის" გურული კორესპონდენტი, ხუთ გლეხში ძლივს ერთი იქნება იმისთანა, მარტო საკუთარ მიწაზე შეეძლოს საყოფი სარჩოს მოყვანა, უმრავლესობა კი იძულებულია სანახევროდ აიღოს სხვისი მიწა სამუშაოდ სადმე შორს, ხშირად რიონის პირასაც კი... ძლიერ ცოტაა ისეთი, რომელსაც 10—15 მანეთის სიმინდის გაყიდვა ეხერხებოდეს"[39].

1887 წელს სამას კომლ იმერელ გლეხს ქობულეთში გადასახლება გადაუწყვეტია. კითხვაზე რატომ — მათ განუცხადებიათ: „სახლში აღარც სახნავ-სათესი შეგვრჩა, აღარც საბალახე, არც შეშა და არც სხვა რამე. წელს ზამთარში აუარებელი პირუტყვი და-

---

36 იქვე, 1882 წ., № 45.
37 გაზ. „კვალი", 1896 წ., № 34.
38 გაზ. „კვალი", 1896 წ., № 34.
39 იქვე.

გვეხოცა საკვების უქონლობის გამო. ბევრს იმისთანა... გლეხს ნახავთ ჩვენკენ, რომ მჭადიც არა აქვს საჭმელად"[40].

ჩვენ მოგვეპოვება ერთი თანამედროვე ოფიციალური პირის მოწმობა, რომელშიაც მოცემულია მიმდინარე საუკუნის დასაწყისის დასავლეთ საქართველოს მწარმოებელი კლასის მიწით მომარაგების შემდეგი სურათი: „გლეხთა მოსახლეობის კომლთა უმრავლესობა, — ნათქვამია დასახელებულ დოკუმენტში[41], — ფლობს საშუალოდ 3,5 დესეტინა სანადელო (ყველა სახის — ი. ა.) მიწას, მაშინ როცა მიწათმფლობელობის მინიმალური ოდენობა, რომელსაც შეუძლია ღარიბი გლეხის ოჯახის გამოკვება ქუთაისის გუბერნიაში, 4 დესეტინაა მეღვინეობის რაიონში და 5 დესეტინა მის დანარჩენ ნაწილში. თავის სამეურნეო დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისათვის მიწის ასე მცირე ნაკვეთის მფლობელმა უნდა მიმართოს დამატებით საშოვარს და სავსებით მოკლებულია მეურნეობის გაუმჯობესებაზე, იარაღებსა და მიწის გაპოხიერებაზე ხარჯების გაწევის საშუალებას, რის გარეშე შეუძლებელია სოფლის მეურნეობის პროგრესი. ჩვეულებრივ გლეხები მიმართავენ მემამულეთა მიწების იჯარით აღებას" (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.).

---

[40] გაზ. „იველია", 1887 წ., № 61.

რომ ასეთი გადასახლება იშვიათი არ ყოფილა და რომ მისი მიზეზი მძიმე ეკონომიური მდგომარეობა იყო, ამას ბევრი სხვა მასალაც ადასტურებს. „ჩვენ მოგვივიდა ზემო იმერეთიდამ კორესპონდენცია, — წერდა „დროება", — რომელშიაც გვაცნობებენ, რომ უკანასკნელ დროს... გლეხები ტოვებენ თავიანთ მამულს და ესახლებიან ქვემო იმერეთში ნასყიდ მიწაზედ... რა მდგომარეობაში უნდა იყოს ჩვენებური გლეხი, რომელიც ამას სჩადის? ცხადი საქმეა, რომ ამისი მიზეზი უნდა იყოს ძალიან მძიმე და საფუძვლიანი. ის გლეხი, რომელსაც არ აწუხებს არც შიმშილი და არც წყურვილი, რომელსაც არ ემუქრება სიკვდილი ან სხვა უბედურება, არასოდეს არ დატოვებს თავის სასოებას, მამა-პაპის საფლავს და სალოცავებს ოხრად სხვის ხელში... ჩვენში, კარგა ხანია ბატონყმობა მოისპო, მაგრამ მიწის დახსნა და საკუთრებად მოპოვება ჯერ-ჯერობით ვერ მოუხერხებიათ გლეხებს.... ღარიბი და მცირე მიწის პატრონი მემამულე მუდამ კარზე უზის საწყალს გლეხს და ითვლის თითებზე რამდენი კვერცხი და ქათმი აქვს ოჯახში, ანუ რამდენ გოჭს გამოზრდის წელიწადში. რასაკვირველია, ასეთი ზედამხედველობა.. კაცს თავს მოაძულებს და მოუკლავს სულის ძალას". (გაზ. დროება", 1875 წ., № 140; შეადარე „დროება", 1875 წ., № 139).

[41] ЦГИАГ. Ф. 39[3], д. 561[1], л. 21.

მწარმოებელი კლასის ეკონომიური მდგომარეობის ეს დახასიათება თუმცა თავისთავად ძალიან საინტერესოა, მაგრამ ის მაინც ნაკლულია და მხოლოდ მიახლოებით გამოხატავს სინამდვილეს. ციტირებული სიტყვების ავტორი ცოდავს, როდესაც ქუთაისის გუბერნიის გლეხთა დიდ უმრავლესობას თვლის 3,5 დესეტინა მიწისმფლობელებად. ქუთაისის გუბერნიის სოფლის მშრომელ მოსახლეობაში მართლაც იყვნენ ასეთი და მეტი ფართობის მქონენიც, მაგრამ აბსოლუტურ უმრავლესობას მიწა ამაზე გაცილებით ნაკლებ რაოდენობით ჰქონდა. 3,5 დესეტინა სახნავ-სათესი და საენახე მიწა არამცთუ დროებითვალდებულ, არამედ თვით ეკონომიურად უფრო უზრუნველყოფილ სახელმწიფო გლეხებსაც კი არ ჰქონიათ. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ უკანასკნელი კატეგორიის თითო კომლ გლეხზე მოდიოდა საშუალოდ: 1884 წელს 2,27 დესეტინა[42], ხოლო 1902 წელს — 1,92 დესეტინა[43]. ზოგს კი, როგორც ცნობილია, ამდენიც არ გააჩნდა და ასეთები თავიანთ თავს საესებით სამართლიანად ყველაზე ღარიბ ადამიანებად თვლიდნენ მთელს მსოფლიოში[44].

მიწით ესოდენ ცუდად მომარაგებული გლეხი იძულებული იყო იჯარისთვის მიემართა. ასეთ გზას დასდგომია, მაგალითად, შორაპნის მაზრის დროებითვალდებულ გლეხთა 64%, მესაკუთრე გლეხთა 60% და სახელმწიფო გლეხთა 63%[45]. პირველი და მეორე ჯგუფის თითო ოჯახი საშუალოდ იღებდა თურმე 1,5 დესეტინა ფართობს, ხოლო მესამის — 1,3 დესეტინას[46]. მეტ-ნაკლებად იგივე მდგომარეობა იყო ქუთაისის გუბერნიის სხვა მაზრებშიც. რაც შეეხება თბილისის გუბერნიას, იქ თურმე გასული საუკუნის 80-იან წლებში დროებითვალდებულ გლეხთა 42% იჯარის გარეშე ვერ ახერხებდა ცხოვრებას[47].

ყოველივე, რაც ზემოთ ითქვა, ნათლად გვიჩვენებს დროებითვალდებულ გლეხთა უკიდურეს მცირემიწიანობას. ეს უკანასკნელი

---

[42] Ф. Марков, Земельное довольствие государственных крестьян закавказского края, СМИЭБГКЗК, т. II, стр. 261—262. Ср. И. Г. Антелава, Государственные крестьяне Грузии в XIX веке, т. II, 1962, стр. 95.

[43] Ф. Гогичайшвили, Малоземелье среди крестьян Закавказья, стр. 16; И. Г. Антелава, Государственные крестьяне, т. II, стр. 95.

[44] „Мы, люди беднейшие на свете"—წერდნენ 1883 წელს ქუთაისის მაზრის გლეხები კაკალიაშვილი და სულიაშვილი (ЦГИАЛ, ф. 3981, оп. 27, л. 2).

[45] ЦГИАМ, ф. 1233, оп. 1, л. 15. 1903 წ.

[46] იქვე.

[47] ს. ა ე ა ლ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 8.

იჯარის მასშტაბისა და ფორმების შესახებ იხ. ი. მირცხულავას „აგრარულ-გლეხური საკითხი საქართველოში 1900—1917 წწ.", თბილისი. 1964 წ., გვ. 79.

იყო ძირითადი, მაგრამ არა ერთად-ერთი მიზეზი მათი მეტად არასახარბიელო ეკონომიური მდგომარეობისა. მწარმოებელი კლასის შრომისა და ცხოვრების პირობებზე დიდ გავლენას ახდენდა აგრეთვე საგადასახადო სისტემაც. ყოფილი საბატონო ყმები უხდიდნენ გადასახადებს არა მარტო მეძამულეებს (ამ უკანასკნელთ თბილისის გუბერნიის გლეხთა თითო კომლი უხდიდა საშუალოდ 28 მან. 42 კაპიკს) სანადელო მიწებით სარგებლობისათვის, არამედ ხაზინასაც. ხაზინას აძლევდნენ ისინი საკომლო და საერობო გადასახადებს, ასრულებდნენ, მისი მოთხოვნით, შრომით და სატრანსპორტო ბეგარას. ამას გარდა, გლეხები ინახავდნენ სასულიერო წოდებას (დრამის ფული) და ჰონაწილეობას ღებულობდნენ სოფლისთვის საჭირო მრავალ ღონისძიებათა გატარებაში. ყველაფერი ეს, ბევრი დროისა და მატერიალური რესურსების ხარჯვასთან იყო დაკავშირებული. გაზეთ „კვალს“ კორესპონდენტის დასტურით, გასული საუკუნის 90 წლებში, ბორჩალოს მაზრის სოფ. დიდი გომარეთის თითო გლეხის ოჯახზე მოდიოდა საშუალოდ 70—80 მანეთი სახელმწიფო და სასოფლო გადასახადი[48]. ეს თანხა, ჩვენი აზრით, რამდენადმე გადაჭარბებულია, მაგრამ იმის ნახევარიც რომ მივიღოთ რეალური სინამდვილის გამომხატველად, ისიც საკმარისი იქნება ხაზინის ექსპლოატატორული როლის მკაფიოდ წარმოსადგენად[49].

განსაკუთრებით გამანადგურებელი იყო გლეხებისათვის ნატურალური გადასახადები არა მარტო მათი მოცულობა-მასშტაბის გამო, არამედ იმიტომაც, რომ მათ შესასრულებლად ხალხი, როგორც წესი, გაჰყავდათ სწორედ სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის მთელი სისრულით მიმდინარეობის დროს. „Тяжесть дорожной повинности,—ნათქვამია 1895 წლის ერთ ოფიციალურ მოხსენებაში,—усугубляется еще значением в хозяйстве того времени; в которое население призывается к производству... работ, обыкновенно эти работы производятся; весною—в апреле и мае и осенью—в сентябре, октябре и отчасти в ноябре; между тем, весна является временем вспашки и посева яровых, осень—уборки и малотьбы хлеба. Отвлекать крестьянина в такую страдную пору от своего хозяйства—значит наносить

---

48 გაზ. „კვალი“, 1898 წ., № 31, გვ. 516—517.

დაწვრილებით დროებითვალდებულ გლეხთა გადასახადების შესახებ იხ. ი. მირცხულავას აგრარულ გლეხური საკითხი საქართველოში 1900—1917 წწ. თბილისი, 1964 წ., გვ. 49—51.

49 რომ წარმოდგენა ვიქონიოთ ამ თანხის სიდიდეზე საკმარისია ვთქვათ, რომ ფუთი სიმინდის საბაზრო ფასი მაშინ 90 კაპეიკს არ აღემატებოდა.

ему существенный вред[50]. და მართლაც, 1895 წელს, დასახელებული წყაროს მოწმობით, თიანეთის მაზრის გლეხთა ერთ ხაწილს, რომელიც გზის სამუშაოდ გაზაფხულზე გაუყვანიათ, ყანის დათესვა ვერ მოუსწრია, ხოლო მეორეს — მოსავლის აღება.

მდგომარეობას ართულებდა ის არაჩვეულებრივი თვითნებობა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სოფლისა და მაზრის ადმინისტრაციის მხრივ ნატურალური გადასახადების შესრულების დროს. მუშახელისა და სატრანსპორტო საშუალებათა შესაძლებელზე მეტი მასშტაბით მოთხოვნა, ხშირ შემთხვევაში მათი მოხელეთა პირად ჰიროებისთვის გამოყენება, ქრთამის გამღებ გლეხების გადასახადისაგან განთავისუფლება და სხვა ჩვეულებრივ მოვლენად იყო ქცეული. ლაპარაკობდა რა, კერძოდ, ურმის ბეგარასთან დაკავშირებულ ბოროტმოქმედების შესახებ, გაზეთი „ივერია“ წერდა:[51] „ჩვენში მარტო გლეხ-კაცის კისერია მრავალგვარი ბეგრის პასუხის გამცემი სახელმწიფოს წინაშე. ერთი ამ სამსახურთაგანი, რომელიც სულსა ხდის გლეხსა და ათახსირებს, ურმის ბეგარაა. ჩვენ აქ იმის თქმა კი არ გვინდა, რომ ურმის ბეგარა არ უნდა იქმნას. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ სახელმწიფო უმაგისოდ ვერ გასძლებს და ამიტომ ეგ სამსახური... ყოველს ქვეყანაშია მიღებული როგორც აუცილებელი საჭიროება, (მაგრამ) განსხვავება ჩვენსა, რუსეთისა და ევროპის ქვეყნებთა შორის უმთავრესად იმაშია, რომ იქ... მმართველთა... ფიქრი და ზრუნვა იმაზეა მიქცეული, რომ მძიმე ტვირთი ემაგ სამსახურისა თანასწორად და სამართლიანად განაწილებულ იყოს მცხოვრებთა შორის და არ ედოს კისრად მარტო ერთს რომელსამე წოდებას ხალხისას... ჩვენში არ არის შემოღებული ეგეთი დებულება და ამიტომაც ურმის ბეგარა მარტო გლეხ-კაცის კისერზეა... რასაკვირველია, ეს ძვირად უჯდება გლეხს და მძიმე ტვირთად აწევს, მაგრამ (ის) ამ ტვირთის სიმძიმეს წვალებით და ვაი-ვაგლახით აუვიდოდა, რომ სხვაფრივაც... არ უმძიმდებოდეს ეს ისეც მძიმე უღელი სამსახურისა... ვერ წარმოიდგენთ, მკითხველო, ამ ბეგარის გამო რა ტანჯვას, ძარცვას, ცემა-ტყეპასა მიაყენებენ ხოლმე უბედურს გლეხსა. ვერ წარმოიდგენთ რამოდენს უსამართლობას იტანს, რომ სხვა გზა არა აქვს. გლეხ-კაცს ერთი ურემი რომ შეხვდეს ბეგარად, მის „სულშემატკივართ“ მეოხებით ის... ორად და სამად უჯდება. აი, მაგალითებრ, მოუვა ბრძანება მაზრის მმართველს ამა და ამ სოფლის საზოგადოებამ ათი ურემი გამოიყვანოსო. ეს ბრძანება... გადადის პრისტავზედ, პრისტავიდამ

---

[50] „Руская мысль“, июль 1902, стр. 123.
[51] გაზ. „ივერია“, 1877 წ., № 43.

მამასახლისზედ და ამ გადასვლაში პირვანდელი რიცხვი ურმისა. როგორც თოვლის გუნდი, დიდდება და დიდდება, ვიდრე მიაღწევს სოფლის საზოგადოებამდე. ასე რომ ღმერთს მადლობა უნდა შეეწიროს, თუ სოფლამდე ეს რიცხვი ორ ურემზედ შედგა. რა ჯადოთი ხდება ხოლმე ამგვარი გარდაცვლა? ამას პასუხი არ უნდა, ეგ ყველამ იცის. რისთვის გარდაიცვლება ხოლმე ათი ოცად? იმიტომ, რომ ჩემო მკითხველო, რომ ათი ურემი მართლა ბეგარაზედ გავა და მასზედ მეტი კი თავს დაიხსნის ფულით.

ეჭვაუღებელი საბუთით ვიცით ერთი მაგალითი ამგვარის ბოროტ მოქმედებისა ერთს მაზრაში... ამ მაზრის სოფლებში ამ მოკლე ხანში მოსულა ბრძანება, ბეგარაზედ ურმით გამოსვლისა. დაღონებულან საწყალი გლეხები, ცალკე საქონლის ჰირი, ცალკე ეს უამიდობა, რა უნდა ექნათ? აეღოთ, დაეღოთ, ამოერჩიათ რამდენიმე კაცი და გამოესტუმრებინათ მაზრის სამმართველოში... (იქ) ერთი ვიღაც... „ჩინოვნიკი“ მოჰგებებოდა წინ, ეკითხა ვინაობა, შეეყვანა ცალკე ოთახში, გამოეკითხა და როცა შეეტყო ამათი დარდი, ეთქვა: თქვენი თხოვნა მეტად მძიმე აღსასრულებელია, ბეგარიდამ ამოშვება არ შეიძლება, სახელმწიფო (სამხედრო) საქმეა. აქეთ ისინი, იქით ის „ჩინოვნიკი“, როგორც იყო გარიგებულიყვნენ: გლეხ-კაცებს 150—200 მანეთი უნდა მიერთმიათ ურმის ბეგარის მაგიერ და ამით თავი დაეხსნათ. წასულიყვნენ საცოდავები, აეკრიფათ ეს ფული..., ჩამოეტანათ, ჩაებარებინათ გამრიგებლისათვის, მიეღოთ „კვიტანციები“ და დაბრუნებულიყვნენ შინ“.

სახელმწიფო გადასახადის აკრეფა ხდებოდა ხშირად სამხედრო ძალის გამოყენებით. გაზეთ „ივერიაში“ აღწერილია ერთი ასეთი შემთხვევა, რომელსაც კახეთში, სოფელ ხაშმში, ჰქონია ადგილი. „შარშან შეჭმული ფულის მცირე ნაწილი (260 მანეთი), — წერდა გაზეთი 1885 წლის 1 იანვარს, — დარჩა წელს „ნედოიმკად“. წრევანდელ სახელმწიფო ხარჯის (ე. ი. საკომლო გადასახადის. — ი. ა.) განაწილების დროს „ნედოიმკა“ არ გაეწერა სოფელს, რადგან დიდად სამძიმოდ სჩვენებოდათ... ერთად მოშორება როგორც ხარჯისა, ისე დარჩენილი ფულისა. ამისთვის მცხოვრებლებმა წრევანდელი ხარჯი შეიტანეს ხაზინაში სრულიად და „ნედოიმკისათვის“ ერთი თვის ვადა ითხოვეს მაზრის უფროსისაგან; უფროსმაც ნება დართო სოფლელებს, რომელთაც მოუტანეს ბრძანება ამ საგნის თაობაზე ხარჯის მკრეფელს. განკარგულების მიღების დღეს ხსენებულმა მოხელემ გაიყვანა „ნედოიმკისთვის“ ჩაყენებული კაცები... და დაუწყო ცდა, ვიდრე სრულიად შეაგროვებდნენ...

დაიწყეს ფულის კრეფა, მაგრამ ხალხის სიღატაკის გამო დღემდინ სრულად ვერ შეიკრიფა, თუმცა იმედი კი იყო, რომ მოკლე ხანში შეგროვდებოდა. მოხელე მეტის დაცდით გაბრაზდა და, აი, აქედან დაიწყო სოფლის გაჭირვება. ხმაამოუღებლივ დასწერა მან ბრძანება და მოითხოვა ათი ცხენიანი თათარი. ხალხმა შეიტყო ბრძანების შინაარსი... და შექნა გოდება. მოხელესა სთხოვეს, ნუ ინებებდა მათ დაღუპვას, რადგან ფული ნახევარზედ მეტი მოკრეფილია და დანარჩენიც ოთხ დღეში მოიკრიფებაო; ნახევარ საათის შემდეგ ათი თათარი სამმართველოს წინ დაასეირნებდა ცხენებს... მოხელემ გაიყოლა მამასახლისი, გაუძღვა წინ თათრებს და მიიყვანა... შეძლებული გლეხის თავლასთან, სადაც შარშან განისვენებდა ამგვარ ცხენოსანთა რაზმი. თავლის პატრონმა მოახსენა მოხელეს რომ მე ყველა ხარჯი მოშორებული მაქვს და ჩემთან საქმე აღარავის აქვსო. შარშანაც ყინვაში საქონელი თავლიდან გარეთ გამორეკეთ და წელსაც ამასვე მიპირებთო. მაგრამ გლეხის ჩივილმა უნაყოფოდ ჩაიარა. თათრები ხოცავდნენ ქათმებს, ცხვრებს და ჭეიფობდნენ... ამას იქით რა მოხდა, ძნელი მოსათხრობელია. ქვის გული უნდა ჰქონოდა მნახველს, რომ ტირილი არ მოსვლოდა იმ უბედურებით, რომელიც გარშემო დატრიალდა"[52].

ძალადატანებულ გლეხებს, გაზეთის სიტყვით, დიდი გაჭირვებით უშოვიათ ფული და ხაზინასთან ანგარიში გაუსწორებიათ.

მძიმე, მეტად არასახარბიელო იყო მცირემიწიან და სრულიად უმიწო, გადასახადებით დატვირთულ და მოხელეთა თვითნებობით აწიოკებულ გლეხთა ცხოვრება. მათ ლუკმაპურის შოვნა უჭირდათ. ისინი, როგორც წესი, შიმშილობდნენ — ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით. მიწით უაღრესად ცუდად მომარაგებული ერთი ქართლელი გლეხის მატერიალურ მდგომარეობაზე, გაზეთი „ივერია" წერდა (1877 წ.)[53]: „ამას არაფრისაგან არაფერი არ აბადია; ბატონისაგან ჰრგებია მხოლოდ... სახლის ადგილი და ერთი კვალი ვენახი. ამას ნუ უკითხავთ ნურც საბძელს და ნურც ბოსელს. რაც შეეხება სახლს, ეს ხომ საკვირველი რამ არის. აი მიწის სახლი, რომელიც ძალზეა ჩამჯდარი დედა-მიწაში, კარები დასავლეთის მხრისაკენ აქვს და დიდი წვიმის დროს ნიაღვარი თავისუფლად შეუვარდება ხოლმე წინ ,ერთი ბანი აქვს, ფანჯარაც ეს არის და ბუხარიც. ამ სახლის პატრონს ოთხი ბავშვი ყავს, ორი ვაჟი და ორი ქალი. სულ ექვსი სულნი სცხოვრობენ... აღწერილ მიწის

---

52 გაზ. „ივერია", 1885 წ., № 1.

53 გაზ. „ივერია", 1877 წ., № 34; შეადარე ს. ბავრელის წერილი „ზამთარი" („ივერია", 1878 წ., № 8).

სახლში. აქვე ჰყავთ პატრონებს ქათმებიც და ინდაურებიც. ამათი ცხოვრება... რაღაც საცოდაობაა. ცარიელი მჭადიც კი სანატრელია. ლობიოსაც ათასში ერთხელ ეღირსებიან... რაც შეეხება ჩაცმა-დახურვას, ეს ხომ სათქმელი არ არის — ერთი დაგლეჯილი ჩოხა თავისის შესაფერისის პერანგით და მისი ამხანაგით — აი ეს არის ტანსაცმელი სახლის უფროსისა. ბავშვები ხომ სრულიად თავშიშვლები და ფეხშიშვლები არიან, მხოლოდ დაძონძილი პერანგები აცვიათ. არც ბავშვების დედაა უკეთეს მდგომარეობაში. ამასაც დაკონკილებში და დაძონძილებში ამოსდის სული. ამათთვის არც ძილია ხეირიანი. კერის ახლოს უგიათ ძველი ფარდაგი და ბავშვები ამ ფარდაგზე გოჭებივით მისწოლიან დედას ერთ ტურტლიან და დაგლეჯილის საბნის ქვეშ. ამათ მამას კიდევ კუნჭულში წაუგია რაღაც ჩუღი და ზედ თავისი ჩოხა წაუხურავს. ეს არის ამ საწყლების ცხოვრება".

კიდევ უფრო მძიმე იყო სრულიად უმიწო გლეხის ხვედრი. აი როგორ აღწერა მისი ყოფა ამავე გაზეთმა: „ეს ხომ საცოდავია და საცოდავი. ამას სახლის ადგილიც კი არსად აქვს. ერთ წელიწადს ერთის... ბოსელში დგას, მეორე წელიწადს — მეორის... ხან ერთი გამოაგდებს ბოსლიდამ, ხან მეორე და არის ერთ ცეცხლში. რაღა ლაპარაკი უნდა, რომ ამისი ჩაცმა-დახურვა, სმა-ჭამა უფრო უკანასკნელია (ე. ი. უარესია. — ი. ა.), მინამ ზემოდ მოყვანილი გლეხისა, თუმცა კი ესეც არავის ჩამორჩება მუშაობაში"[54].

მწერალ ი. ბაქრაძეს ერთ სტატიაში, რომელიც 1875 წელს გაზ. „დროებაში" დაიბეჭდა, აღწერილი აქვს საშუალო შეძლების[55] დროებითვალდებული გლეხის მეურნეობა, რომელიც სანაჭევროდ ამუშავებდა მემამულის ხუთ დესეტინა მიწას. როგორც დასახელებული ავტორის გაანგარიშებიდან ჩანს, ეს მეურნეობა დეფიციტური ყოფილა, მისი წლიური გასავალი, მხოლოდ საწარმოო ხარჯების სახით, 46 მანეთით სჭარბობდა თურმე შემოსავალს[56].

მართალია, ყოფილ საბატონო ყმათა აბსოლუტურ უმრავლესობას ცხოვრება უჭირდა და მატერიალურად დაბეჩავებული

---

54 გაზ. „ივერია", 1877 წ., № 34; შეადარე ს. ბავრელის წერილი „ზამთარი" („ივერია", 1878 წ., № 8).

55 საშუალო შეძლებისად თვლის ავტორი აღწერილი მეურნეობის პატრონს, მაგრამ ის სტატიის მიხედვით, უფრო ღარიბ გლეხად ჩაითვლება, ვიდრე საშუალო.

56 გაზ. „დროება", 1875 წ., №№ 113, 114, 117 (განსაკუთრებით უკანასკნელი).

იყო[57], მაგრამ მათ შორის საკმაო და დიდი შეძლების კომლებიც მოიპოვებოდნენ. რიცხობრივად ისინი ბეგარნი არ იყვნენ, მაგრამ ეკონომიურად ეს ჯგუფი წამყვან ძალას წარმოადგენდა. ამ ჯგუფს ეკუთვნოდნენ, მაგალითად, გორის მაზრის გლეხები თეიმურაზი მედოშვილი, პეტრე სამუკაშვილი, სოლომონ გოგიჩაიშვილი, იოსები თანდილაშვილი, დათო წრიალაშვილი, გედევან გაგლოშვილი, ალექსი ზაზიკაშვილი, ზაქარია გუგიტაშვილი, აბრამ ბეგიაშვილი და სხვ. ამათგან ყველაზე „მცირემიწიანი“ 50 დესეტინის მფლობელი დათო წრიალაშვილი იყო, ხოლო ყველაზე მდიდარი — 200 დესეტინიანი მარტო სახნავ-სათესი ფართობის პატრონი აბრამ ბეგიაშვილი[58].

სტატიაში „დროებითვალდებულ გლეხთა მდგომარეობა კახეთში“, რომელიც 1888 წელს გაზეთ „მეურნეში“ დაიბეჭდა, აღწერილია შეძლებული გლეხის მეურნეობა. იგი რენტაბელურია და წმინდა მოგების მომცემი. მისი წლიური შემოსავალი ჭარბობს გასავალს 224 მანეთითა და 90 კაპიკით[59].

---

57 „რამდენჯერ მჭონია გლეხებთან ლაპარაკი, — იგონებს იაკობ მანსვეტაშვილი, — და როდესაც კი ეკითხავდი — როგორ სცხოვრობთ მის შემდეგ რაც თავისუფლება მიიღეთ მეთქი, სულ ერთგვარ პასუხს ვიღებდი: „განა გლეხის გაჩენაში ღმერთი რეულა? როგორც ძაღლურად ვცხოვრობდით წინად, ისე ეხლა ვართ, ემუშაობთ, ნაწლავებზე ფეხს ვიდგამთ, წელში ოთხად ვიხრებით და სიმშილს მაინც თავი ვერ ავაშორეთ. ის რაღაც „ნადელები“ დაგვირიგეს, წაიღონ უკანვე, შიგ არაფერი ყრია და ხარჯების და სარგებლის გადახდით კი სულ ამოგვხუთეს. წელში გავწყდით, თავი მაღლა ვერ აგვიღია“.

58 ი. უთურაშვილი, გლეხობის კლასობრივი დიფერენციაცია საქართველოში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში. თბილისი, 1958., გვ 179.

59 „სოფლის პირველ კაცთა რიცხვში, — ნათქვამია დასახელებულ წერილში, — მოეთავსეთ, ვისაც უთუოდ ერთი ან ორი იმოდენა ვენახი აქვს, რომ წელიწადში საშუალო მოსავლის დროს მისცემს ექვს საპალნე ღვინოზედ არანაკლებს: ამას გარდა ოცდახუთი-ოცდაათი დღიური მიწა აქვს, ერთი გუთნეული მუშა საქონელი ჰყავს და აგრეთვე. მოშენი საქონელიცა... (ღვინის მოსავალი) ფულად რომ ვაქციოთ (საპალნე 70 მანეთი) — 420 მანეთს შეადგენს. ესევე კაცი ყოველწლივ ოც დღიურზედ ნაკლებს არა ჰხნავს. თორმეტი დღის პურს, ოთხი დღისას ქერსა და ოთხი დღისას სიმინდს. პური საშუალო მოსავლის დროს დღიურზე 8 კოდი მოსდის, სულ 96 კოდი, ფულად 192 მანეთის; ქერი — 40 კოდი, ფულად 40 მანეთი; სიმინდი — 24 კოდი, ფულად 24 მანეთი. ამასვე ჰყავს 8 სული მომგები საქონელი... გუთნეული... მთელ წელიწადში მუშაობაში ჰყავს და... შემოაქვს წელიწადში 120 მანეთამდე. ამას გარდა შინაური ფრინველი ჰყავს, რომელიც საოჯახო ხარჯს ყოველწლივ არანაკლებ 50 მანეთისას დაფარავს. ასე რომ მთელი წლიური შემოსავალი პირველ კაცსა აქვს 878 მანეთი. წლიური გასავალი... (კი) — 653 მანეთი და 10 კაპეიკი. ხარჯს შემოსავალი რომ დაუპირისპიროთ — თაკკაცს ყოველწლივ რჩება ოჯახის ხარჯის გასაძღოლად 224 მანეთი და 90 კაპეიკი“ (გაზეთი „მეურნე“, 1888 წ., № 21).

სწორედ ეს რიცხობრივად მცირე შეძლებული გლეხების ჯგუფი იძენდა პირველ რიგში დებულებით გათვალისწინებულ (თუ სხვა) მიწებს, გამოდიოდა დროებითვალდებულ მდგომარეობიდან და ეწერებოდა მესაკუთრე გლეხთა კატეგორიაში. უმრავლესობა კი, როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ, ამის საშუალებას მოკლებული იყო, თავის დახსნას ვერ ახერხებდა და თუ ახერხებდა— დიდი გაჭირვებით; მას უხდებოდა სესხის აღება, რომლის მძიმე პირობები მეტად არახახარბიელო პერსპექტივებთან იყო დაკავშირებული[60].

თავი III

მოწინავე ქართული საზოგადოებრივი აზრი დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის შესახებ

მწარმოებელი კლასი, სოფლის მშრომელი მოსახლეობა ენერგიულად იბრძოდა მიწისა და საერთოდ აგრარული საკითხის სწორი, სამართლიანი გადაჭრისათვის. ამ ბრძოლაში, რომელზედაც ჩვენ ცალკე გვექნება ლაპარაკი, მხურვალედ უჭერდა მას მხარს მოწინავე ქართველი ინტელიგენცია. მისი ისეთი შესანიშნავი წარმომადგენლები, როგორიც იყვნენ ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, ნიკო ნიკოლაძე, რაფიელ ერისთავი, ანტონ ფურცელაძე, სერგეი მესხი და სხვ. შეუნელებლად თავს დასტრიალებდნენ გლეხთა საკითხს. ისინი იმდროინდელ ჟურნალ-გაზეთებში გაბედულად გამოდიოდნენ მთავრობის აგრარული პოლიტიკის წინააღმდეგ და ცდილობდნენ საქმე ისე წარემართათ, რომ მშრომელ კაცს ნამდვილი თავისუფლება და მატერიალური უზრუნველყოფა მიეღო. დასახელებულ საზოგადო მოღვაწეთა მთავარ საზრუნავს წარმოადგენდა მიწის შეერთება მის შემმუშავებელთან. გლეხის უმამულოდ დატოვება, მათი აზრით, არა მარტო საზიანო, არამედ ქვეყნისთვის პირდაპირ დამღუპველი იყო. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ქართველმა სამოციანელებმა თავიდანვე აიმაღლეს ხმა ბატონყმური ურთიერთობის ყოველგვარი გადმონაშთის, კერძოდ, დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის წინააღმდეგ, რომელიც ფაქტიურად უშუალო მწარმოებლის დამოკიდებული ეკონომიური მდგომარეობის ხელუხლებლად დატოვებას გულისხმობდა.

---

[60] გლეხების მასიურ დავალიანების შესახებ იხ. „სასოფლო გაზეთი", 1870 წ., № 4, 1872 წ., № 17; КСХ 1899 წ., № 273, №№ 273, 276; ЦГИАГ,

ნათქვამის საილუსტრაციოდ შეიძლება დავასახელოთ ის ენერგიული საქმიანობა, თერგდალეულებმა რომ გაშალეს საგლეხო რეფორმის მომზადება-გატარების პერიოდში. როგორც ცნობილია, მათი იდეური ბელადი ილია ჭავჭავაძე დიდი ყურადღებით მოეკიდა ხსენებულ აქტს და ყველაფერი გააკეთა იმისათვის, რომ მას მშრომელი ხალხის სასარგებლო მიმართულება მიეღო. მან სხვისი, კერძოდ ნიკო ჭავჭავაძის სახელით, 1864 წლის მაისში წარადგინა კრიტიკული შენიშვნები[61] რეფორმის იმ პროექტზე, რომელიც ამიერკავკასიის ცენტრალურმა საგლეხო კომიტეტმა შეიმუშავა. მიუხედავად იმისა, რომ პროექტი, წინააღმდეგ თავადაზნაურობის აბსოლუტური უმრავლესობისა, გლეხის მიწით გათავისუფლებას უჭერდა მხარს, მაინც არ სპობდა ბატონყმობას და ტოვებდა მას დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის სახელწოდებით. სწორედ ხსენებული დოკუმენტის ამ ბატონყმური ხასიათის წინააღმდეგ გაილაშქრა ილიამ და მან ძველი დახავსებული წყობილების ძირფესვიანად მოსპობა მოითხოვა.

კრიტიკული შენიშვნების ყოველი წინადადება გამსჭვალულია სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ინტერესების თანმიმდევრული და პრინციპული დაცვის იდეით. მის თითოეულ სიტყვაში ისმის ხალხის ჭეშმარიტი მეგობრის ხმა, გაბედული ძახილი — მისცენ ყმებს სრული და მატერიალურად უზრუნველყოფილი თავისუფლება.

გასარჩევი დოკუმენტის ავტორმა კატეგორიულად მოითხოვა დროებით (სინამდვილეში კი მუდმივ) ვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის არ დაშვება, შესაფერისი მუხლების დებულების პროექტიდან ამოკვეთა და უშუალო მწარმოებლისათვის მიწის ნაკვეთის სრულ საკუთრებად დამტკიცება. ამის გარეშე, ილიას აზრით, შეუძლებელი იყო გლეხის ეკონომიური ცხოვრების რამდენადმე მაინც საიმედო ნიადაგზე დაყენება და მისი მეურნეობის წარმატება— განვითარების უზრუნველყოფა. აკრიტიკებდა რა დებულების პროექტის იმ პარაგრაფს, სადაც ფიქსირებული იყო მიწის პატრო-

---

[61] ეს დოკუმენტი, რომლის სრული სათაური „Критические замечания по параграфам предварительного проекта местного положения о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в Тифлиской губернии" — გამოაქვეყნეს სხვადასხვა დროს ა. ოვიძემ (იხ. „საისტორიო მოამბე", № 3, 1947 წ., გვ. 284—313), პ. გუგუშვილმა (СХАО, ტ. II, გვ. 173—203), შ. ჩხეტიამ „Документы по истории Грузии", ტ. II, ნაწ. I, თბილისი, 1960, გვ. 717—743) და პ. რატიანმა (იხ. მისი „ილია ჭავჭავაძე და გლეხთა განთავისუფლების პრობლემა", თბილისი, 1963 წ. ქართული თარგმანი). ჩვენ ვსარგებლობთ პ. რატიანის თარგმანით.

ნის უფლება აეყარა გლეხი დასახლების ადგილიდან, ილია წერდა: „ეს ყველაზე საშინელი და ყოვლად გაუმართლებელი უფლებაა... მიეცით გლეხს იმედი, რომ იცხოვრებს უშფოთველად, უდრტვინველად, ძალმომრეობის გარეშე. ასეთი იმედი თუ არა აქვს, გლეხი არ იქნება ბედნიერი, მას არ ექნება თავისი ყოფა-ცხოვრების, თავისი მეურნეობის გაუმჯობესების ხალისი, ცხოვრების ილაჯი გაუწყდება; მთელი მისი სიცოცხლე იმათ თავნებობაზე დაახირებაზე იქნება დამოკიდებული, ვისთანაც იგი სამუდამოდ გადააბით თქვენსავალდებულო პირობათა ძალით; ეს პირობები საბოლოოდ არაფერს კარგს არ გვიქადის, გარდა იმისა, რომ შეარყევს და სრულიად არაბუნებრივ პირობებში ჩააყენებს ღარიბ გლეხს, რომლის ბედი მონობისაგან განთავისუფლების შემდეგაც იმათ ხელში რჩება, ვისაც საუკუნეთა მანძილზე ჰყავდა იგი მიჯაჭვული გლეხური ცხოვრების ეი-ვაგლახთან. მე არა და არ მესმის, როგორ შეიძლება ასეთი წესების შემოღება მაშინ, როცა ყველა და ყველაფერი იმისკენ მიისწრაფვის, რომ მისცეს ყმაგლეხს ცხოვრების საღსარი და შეუქმნას უშფოთველი ცხოვრება იმ ბედშავი სავალდებულო პირობების მთელ მანძილზე, რომელიც მხოლოდ მემამულეებისთვისაა კარგი (და ისიც ღმერთმა უწყის) და რომელიც, ყოველ შემთხვევაში, გლეხისთვის საშინელებაა. თუ პატივსა სცემთ ადამიანის თავისუფლებას, თუ არ გსურთ საშინელი არეულობა გამოიწვიოთ ყმა გლეხების ბედის ასეთი გადაწყვეტის წყალობით და ამასთან იმის გულისათვის, რათა დააიმედოთ ეს ადამიანები, რომ მათი ბედი უზრუნველყოფილია და არ არის დამოკიდებული სხვათა თვითნებობაზე, მოსპეთ ყველა ეს სავალდებულო და იძულებითი გადასახლება, აგრეთვე ადგილ-მამულების იძულებითი გაცვლა. ამით თქვენ, ყოველს შემთხვევაში, ერთი ნაბიჯით მიუახლოვდებით ჭეშმარიტებას, თუმცა გლეხთა საკითხის აგრარიგად გადაწყვეტით სრულ სამართლიანობას მაინც ვერ მიაღწევთ“[62]. (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.).

აქ, როგორც ვხედავთ, არა მარტო უარყოფილია მემამულის უფლება გლეხის ერთი ადგილიდან მეორეში გადასახლებაზე, არამედ გაკრიტიკებულია დროებითვალდებულ გლეხთა მთელი ინსტი-

---

[62] იხ. „კრიტიკული შენიშვნები“, პარაგრაფები 80—82 (ვ. რატიანის დასახ. წიგნი, გვ. 118—119).

ტუტი. მას, ავტორის სიტყვით, მხოლოდ არევ-დარევის შეტანა შეეძლო მოპირისპირე მხარეთა ურთიერთ დამოკიდებულებაში. უფრო მეტიც. ის პირდაპირ „საშინელებას“ წარმოადგენდა მწარმოებელი კლასისთვის და ამიტომ მისი დატოვება, თუნდაც მცირე ხნით, მოსათმენი და მხარდასაჭერი არ იყო.

კიდევ უფრო მკაფიოდაა ილიას აზრი გამოთქმული იქ, სადაც დებულების პროექტის 178—193 პარაგრაფებია გარჩეული. იქ ნათქვამია[63]: „სავსებით უარსყოფ რა საგალდებულო ურთიერთობას, რომლისაგანაც ყველა უსიამოვნება იბადება, მე უნდა დავსძინო, რომ გლეხთა საკითხის გადაწყვეტა სულ სხვა საწყისს უნდა დაეფუძნოს — სახელდობრ... გლეხისა და მემამულის ინტერესთა საბოლოო გათიშვის საწყისს; მათ შორის უნდა გაწყდეს ყველა ძაფი, რომელიც ნაბატონარსა დანაყმევს იძულებით ერთმანეთთან აკავშირებს. სხვა გამოსავალი არარის და გლეხთა საკითხის ყოველგვარი გადაწყვეტა, სხვა საწყისებზე დაფუძნებული, არ იქნება საბოლოო... ეს იქნება მხოლოდ გაგრძელება, ოღონდ სახეშეცვლილი ფორმით, იმავე ბატონყმური მდგომარეობისა, რომლის მოსპობა დროთა ვითარებაში ისევე აუცილებელი გახდება, როგორც აუცილებელი იყო ძველი ბატონყმობის მოსპობა. თუკიდან რომ ავიცილოთ გლეხთა საკითხის ხელახალი გადაწყვეტა და ხელახალი დაყენება, მე აუცილებლად მიმაჩნია ეხლავე გადაწყდეს იგი საბოლოოდ და, მოისპობა რა ყოველგვარი შეხლა-შემოხლა განსათავისუფლებელ და განმათავისუფლებელ წოდებათა შორის, დადგინდეს მემამულის სავალდებულო ურთიერთობისაგან გლეხისა და მისთვის ბოძებული ნადელის საბოლოოდ ჩამოშორების პირობები“ (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.).

ამ ადგილიდან ნათლად ჩანს ჩვენი სასიქადულო პოეტის დიდი აღშფოთება დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტით, რომლის დაარსებასაც ესოდენ მხურვალედ დაუჭირა მხარი ამიერკავკასიის ცენტრალურმა საგლეხო კომიტეტმა. ეს ინსტიტუტი, ილიას სიტყვით, ძველი ბატონყმობის ნაირსახეობას წარმოადგენ-

63 იქვე, პარაგრაფები 178—193 (ვ. რატიანის წიგნის გვ. 137).

და და ამიტომ მისი მოსპობა ახლო მომავალში ისევე აუცილებელი იქნებოდა, როგორც მანამდე არსებულისა. სოფლის მშრომელი მოსახლეობას, ავტორის ღრმა რწმენით, მხოლოდ მაშინ ეშველებოდა, თუ კი მოპირისპირე კლასების ინტერესები საბოლოოდ გაითიშებოდა, თუ კი ძაფი, რომელიც მემამულეებს და გლეხებს ერთმანეთთან აკავშირებდა, გაუმართლებლად გაწყდებოდა, თუკი მიწა უშუალო მწარმოებლის სრულ საკუთრებაში გადავიდოდა.

ილია ამ საკითხს, როგორც ცნობილია, მერეც არაერთხელ მიბრუნებია. კერძოდ, 1877—1881 წლებში გაზეთ ივერიის ფურცლებზე დაიბეჭდა მისი პუბლიცისტური წერილების სერია, „ცხოვრება და კანონის“ საერთო სათაურით. ავტორმა აქ ხელმეორედ დასვა აგრარულ-გლეხური საკითხი და განავითარა იგივე თვალსაზრისი, როგორც 60-იან წლებში შედგენილ „კრიტიკულ შენიშვნებში“[64]. „ცხოვრება და კანონში“ გულის ტკივილითაა აღნიშნული, რომ მთავრობამ რეფორმის მომზადების პერიოდში ანგარიში არ გაუწია ჩვენი საზოგადოების მცირე, მაგრამ საუკეთესო ნაწილს და არ სცნო“ გლეხი მისის ნაჭერის-მეპატრონედ“, რითაც პრინციპულად გამორიცხა მამულების უსასყიდლოდ მიღების ყოველგვარი შესაძლებლობა[65]. ხელისუფლებამ, სამწუხაროდ, გლეხის „ადრინდელი ბინა და მიწა“ საბატონოდ აღიარა და ამით მწარმოებელი კლასი მეტად მძიმე მდგომარეობაში ჩააგდო. ასეთ ვითარებაში ბატონისა და ყმის გასაყრელად ისღა რჩებოდა, რომ ფეოდალურ არისტოკრატიას „მ ა შ ი ნ ვ ე მიეყიდნა გლეხისთვის მამული“ მთავრობის მატერიალური დახმარებით, ან არა და „გადასახადი მოჭრით განესაზღვრათ, გადაეკვეთათ“[66]. ამ ორი გზიდან, პირველი, რა თქმა უნდა, უკეთესი იყო, მაგრამ კანონმდებელმა ერთიც უარყო და მეორეც. მან, მემამულეთა უმრავლესობის მოთხოვნით, აირჩია საქმის გათავება ისე, რომ გლეხსა და ნაბატონს შორის ცოტა კლანჭგამოსადები რამ დარჩენილიყო. ჩამოვარდა მეოთხედობა — ეს განუსაზღვრელი მოვალეობა ერთისა და მეორისაც“[67].

---

64 სწორედ ამან მისცა საფუძველი პ. რატიანს კამათი „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორის შესახებ ილია ჭავჭავაძის სასარგებლოდ გადაეწყვიტა (იხ. მისი „ილია ჭავჭავაძე და გლეხთა განთავისუფლების პრობლემა“, თბილისი, 1963, გვ. 43—58).

უველაზე ადრე კი, როგორც ცნობილია, დებულება იმის შესახებ, რომ „კრიტიკული შენიშვნების“ ავტორი ილია ჭავჭავაძეა, პროფ. პ. გუგუშვილმა წამოაყენა და სათანადოდ დაასაბუთა (CXAO, ტ. II, გვ. 695—699).

65 პ. რ ა ტ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

66 ი. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, „ცხოვრება და კანონი“, თხზულებანი ათ ტომად, ტ. 6, თბილისი, 1956, გვ. 10.

67 იქვე.

სხვანაირად რომ ვთქვათ, მთავრობამ მიწის გამოსყიდვა სავალდებულოდ არ სცნო, ის მთლიანად მემამულის ნება-სურვილს დაუკავშირა და სხვისი საკუთრებით სარგებლობისათვის უშუალო მწარმოებელს შემოსავლის მეოთხედი ნაწილის გადახდა დააკისრა.

ილიამ მკაცრად გააკრიტიკა მეოთხედობის წესი და მოგვცა მისი უარყოფითი მხარეების ნათელი სურათი. ეს წესი, მისი აზრით, საზიანო იყო ორივე მხარისთვის როგორც სამეურნეო, ისე სოციალური ურთიერთობის თვალსაზრისით. იგი „სადავიდარაბო და თავში საცემი“ იყო არა მარტო გლეხისთვის, არამედ მიწის პატრონისთვისაც. პირველისთვის იმიტომ, რომ „კუთვნილი“ ნაწილის მიღება დაკავშირებული იყო გარდაუვალ კონტროლთან და ამ კონტროლის გამწევ საიმედო პირთა მთელი შტატის ყოლასთან (რაც პრაქტიკულად დიდ სიძნელეებს წარმოშობდა), ხოლო მეორისათვის — ნამუშევრის დროზე აუღებლობის რეალურ საშიშროებასთან[68].

მაგრამ, ილიას შეხედულებით, მეოთხედობა, რომელიც საერთოდ „ცხოვრების წინ წადგმას“ ნიშნავდა, განსაკუთრებით დამღუპველი მწარმოებელი კლასისთვის იყო. ის ხალხს ართმევდა გაეუმჯობესებინა მას მეურნეობა, გაეღიდებინა შრომის ნაყოფიერება და გაეზარდა მოსავლიანობა. „ეკონომიურის მხრით, — წერდა იგი, — წილ-ჭერას საერთოდ და მეოთხედობას საკუთრივ— მაინცდამაინც მავნებელი შედეგი მოსდევს. რადგანაც აქ ნაშრომის ნაყოფში, ცოტა თუ ბევრად, სხვასაც წილი უდევს, გლეხს არ ექნება ისეთი ხალისი, ისეთი თავგამომეტებითი მხნეობა შრომისათვის, როგორც იმას, რომელიც თავის საკუთრებაზედ მუშაობს, მაშასადამე, შრომა გლეხისა იმოდენად ნაყოფიერი არ უნდა იყოს, რამდენადაც ეგ შესაძლოა. ეს ერთი. მეორე — მიწის განაყოფიერებისათვის, მიწის გაკეთებისათვის, გლეხი ხარჯს ვერ გაიმეტებს, იმიტომ, რომ ამ ხარჯში მონაწილე არ უდგება და წილი კი სრულად მიაქვს“[69].

ილიას აზრით, მდგომარეობის ნაწილობრივ მაინც გამოსწორება შესაძლებელი იყო მეოთხედის მაგივრად გადაკვეთილი ღალის დაწესებით. ამას, მისი სიტყვით, ის სიკეთე მაინც მოსდევდა, რომ გლეხს ცოტა თუ მეტად ხელს უწყობდა „მამულის გაკეთებისათვის“ ხარჯი გაეწია, უფრო ხალისიანად ემუშავა, მეტი მხნეობა და მეცადინეობა გამოეჩინა. და ეს იმიტომ, რომ აქ „მომატებუ-

---

[68] ი. ჭავჭავაძე. „ცხოვრება და კანონი“, თხზულებანი ათ ტომად, ტ. 6, 1956, გვ. 10—11.

[69] იქვე, გვ. 18.

ლის ხარჯისა და შრომისმონაგები" მთლიანად გლეხისა იყო[70]. მაგრამ, როგორც უკვე ვთქვით, გადაკვეთილი გადასახადის შემოღება, ავტორის შეხედულებით, მხოლოდ ერთი წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო და არა დასასრული ბატონყმურ ურთიერთობათა ნაშთებისა. მისი ცხოვრებაში გატარება მხოლოდ შუა გზამდე მისვლას ნიშნავდა და არა სანატრელი მიზნის განხორციელებას. ამიტომ ილიას ვასზე შეჩერება ყოვლად შეუძლებლად მიაჩნდა და დაწყებული საქმის ბოლომდე მიყვანას მოითხოვდა. საქმის ბოლომდე მიყვანა კი, მისი აზრით, მხოლოდ მაშინ მოხერხდებოდა, თუ კი გლეხი მიწის მესაკუთრე გახდებოდა[71]. ამას მოითხოვდა ისტორიული სამართლიანობა და ქვეყნის ეკონომიური განვითარების ინტერესები. ამას მოითხოვდა სოფლის მშრომელი მოსახლეობა, ეს იყო მისი სანუკვარი ოცნება საუკუნეების განმავლობაში. „ყველასაგან და ყველგან ცნობილია, — ვკითხულობთ გასარჩევ ნაწარმოებში[72], — რომ მუშაკაცი ყოველთვის იმის ნატვრაშია, სადმე ბინა მოიკიდოს, სადმე თავისი საკუთრება იქონიოს... მიწათმომქმედი ისე არა ქონებას არ ეტანება, როგორც უძრავსა, ე. ი. მიწასა, ადგილ-მამულსა. ამგვარებში ნამეტნავად ჩვენი გლეხია ღირსშესანიშნავი. თუ კი თავის ახლომახლო მამულს როგორმე შეიგულებს, თავს დაიგირავებს, ცოლ-შვილს დაატყვევებს ხოლმე, ვალში, ვახშში ჩავარდება და მამულის სყიდვის შემთხვევას კი არ დაჰკარგავს. ჩვენებური გლეხი წელს გაიმაგრებს თუ არა, მარტო იმის ნატვრაშია, რომ მამული იყიდოს".

მაშ რა აფერხებდა ამ საქმის წარმატებას რეფორმის შემდგომი ხანის საქართველოში? რა უშლიდა ხელს გლეხების მიერ მიწის საკუთრებად შესყიდვის ოპერაციას? — კითხულობდა ილია

---

[70] „გადაკვეთილს ღალას კი, — წერდა ილია, — ის სიკეთე მაინც მოსდევს, რომ ბევრია თუ ცოტაა, გლეხსა ხელს არ უშლის მამულის გაკეთებისათვის ხარჯი გასწიოს, უფრო მედგრად იმუშაოს, უფრო დიდი მხნეობა და მეცადინეობა იხმაროს, იმიტომ რომ ამ შემთხვევაში მომეტებულის ხარჯისა და შრომის მონაგები სრულიად მისია. აქ ღალას მიწის ქირის მნიშვნელობა აქვს მხოლოდ და არა შრომის ნაყოფის განაწილებისა. აქ შრომა, ცოტა თუ ბევრად, თავისუფალია, და რამდენადაც თავისუფალია, იმდენად ყოვლად შემძლებელიც არის" (თხზ., ტ. 6, გვ. 19).

[71] იქვე, გვ. 25.

იმეორებდა რა ამ აზრს, ილია უფრო მოგვიანებით, სახელდობრ 1893 წელს, წერდა: „ბოლო სრულიად განთავისუფლებისა არის ის დრო და გარემოება, როცა გლეხი გახდება საკუთარ პატრონად თავისის საკომლოსი", ე. ი. ნადელის (გაზ. „ივერია", 1893 წ. № 14, მოწინავე. რომ ეს წერილი ილიას ეკუთვნის, დაადგინა მწერალმა პლატონ კეშელავამ).

[72] იქვე, გვ. 26.

ჭავჭავაძე და იქვე ამის რამდენსამე მიზეზს ასახელებდა. მთავარი. მისი აზრით (ცხადია, მწარმოებელი კლასის უსახსრობის ქვემდეგ) ღებულების ის მუხლი იყო, რომელიც მემამულის თანხმობის გარეშე გამორიცხავდა სანადელო მიწების საკუთრებად შეძენის შესაძლებლობას[73]. მემამულე კი ასეთ თანხმობას არ იძლეოდა, ის მისთვის ხელსაყრელი არ იყო. „ბატონყმობაში დაბადებულს, ბატონყმობაში გამოზრდილს მებატონეს, — ნათქვამია „ცხოვრება და კანონში"[74], — რასაკვირველია, ეძნელება, გული ეთანაღრება, რომ მის გარშემო ბატონობას ავალა აღარა აქვს და ფიქრობს, რაკი წყალს მივყევარო, ხავს მაინც მოვეჭიდოო. ხავსად კიდევ მიზეზიანი მეოთხედობა გაუხდია და ამას მაგრად ეჭიდება... ზოგი მებატონეა, რომ, თუმცა დებულების ოქმში მეოთხედობა მოუხსენებია, მაგრამ ამ მიზეზიანის მოვალეობის შემწეობით გლეხი იქამდე მიუყვანია, რომ იგი ძალაუნებურად მორიგებია მას შინაურულად, სიტყვით და უწიდებულად დაუბეგრავს თავი, ე. ი. გარდა... ღალისა და კულუხისა... მებატონისათვის მუშაობაც უკისრია. რასაკვირველია, ამგვარის მებატონისათვის მამულის გასყიდვა, რომელიც გლეხის სრულს განთავისუფლებას მოასწავებს, სანატრელი არ იქნება, რადგანც ამით მოისპობა ის მიზეზი, რა მიზეზითაც დღეს გლეხი ძალაუნებურად ბეგარასა უწევს".

დროებითვალდებულ გლეხების მიერ თავის დახსნისა და მიწების საკუთრებად შეძენის საქმეს, როგორც ზევითაც ვთქვით, მათი უსახსრობაც აფერხებდა. მემამულეს თანხმობაც რომ მიეცა, უშუალო მწარმოებელი ბევრ შემთხვევაში მიზანს მაინც ვერ აღწევდა გამოსასყიდი თანხის უქონლობის გამო. ბანკიდან სესხის აღებას კი ის, როგორც წესი, გაურბოდა, დაშინებული ურთიერთთავდებობის უკუღმართი და საქართველოს სინამდვილისათვის შეუფერებელი კანონით. „საკვირველია, — წერდა ილია[75], — რომ მთავრობის შემწეობით (მიწის) სყიდვას გლეხი უფრო ერიდება, თუმცა, ადგილობრივის მიხედვისა კვალად, მთავრობა ბევრათ (უფრო) იაფად აძლევს გლეხს სესხსა. ამის მიზეზი ის არის, რომ სესხის გადასახდელად ურთიერთის თავდებობაა კანონად დადგენილი. ეგ ჩვენებურის გლეხის ჩვეულების პირდაპირ წინააღმდეგია. წინააღმდეგია მისის მეურნეობის გამართულობისა, მისის ეკონომიურის მდგომარეობისა და მოწყობილებისა. რუსეთში მაგას თავისი

---

73 „უველაზე უმთავრესი მიზეზი, — წერს ილია, — რომელიც ნაყმევთა მამულების დახსნას ხელს უშლის და დიდად აბრკოლებს, ის არის, რომ ნაყმევი მამულს ვერ იყიდის, თუ მებატონე ამას არ მოიწადინებს" (იქვე, გვ. 31).

74 იქვე, გვ. 31—32.

75 იქვე, გვ. 29—30.

ადგილი აქვს და თავისი ჯეროვანი საბუთიცა. იქ მამულების საერთოდ — სასოფლოდ მფლობელობა არის და... (მას) საერთო მოვალეობაც მისდევს... ჩვენში (კი) მფლობელობა... კომლეულია, განსაკუთრებით საოჯახო და არა საერთო-სასოფლო. ამის გამო ჩვენში ურთიერთის თავდებობას მარტო მოვალეობის თვისება აქვს გლეხისათვის... რადგანაც ჩვენს დებულებაში (ბატონყმობის გაუქმების შესახებ)... კომლეული მიწისმფლობელობაა გლეხის მდგომარეობის დედაბოძად მიღებული, ამის გამო არავითარი საბუთი არ იყო, რომ ურთიერთი თავდებობა შემოეღოთ და ვალის ხდა კომლეულობით არ მოესაზრათ. ჩვენებურს გლეხს არ ესმის და, სწორედ გითხრათ, ვერც გაიგებს, რისთვის უნდა იხადოს სხვის მაგიერ ვალი; მაშინ როდესაც იმ სხვას თავისი ბინა აქვს, თავისი მიწა და ქონება... ეგ ურთიერთის თავდებობა დიდად აშინებს გლეხსა და მთავრობის... შემწეობაზედ ხელს აღებინებს".

დასასრულ, გლეხთა თავდახსნის პროცესს, ილიას დაკვირვებით, ამ საქმესთან დაკავშირებულ დაწესებულებათა და პირთა უზომო ბიუროკრატიზმი უშლიდა ხელს. მიწის შემძენს აუარებელი დრო, ფული და ენერგია უნდა დაეხარჯა იმისათვის, რომ ოპერაცია გაფორმებულიყო და კანონით დადგენილი ხასიათი მიეღო. „გლეხი, — ამბობს ილია[75], — ერიდება თავისის მამულის, დახსნას საკუთარის ფულით, იმიტომ რომ ბევრს მაგალითებს ხედავს, რომ ამრიგადაც მამულის შეძენისათვის კანონიერის სიგელის გამოტანა უძნელდებათ და უგვიანდებათ, რადგანაც ამგვარად სყიდვაშიაც მომრიგებელი შუამდგომელი და ერთობ საგლეხო გამგეობა, არ ვიცით რისთვის, ერევა და უამისოდაც რთულ საქმეს სიგელის დამტკიცებისას... უფრო აძნელებს".

ყოველივე ზემოთქმულიდან ილია შემდეგ დასკვნას აკეთებს: სასწრაფოდ მოისპოს დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტი, როგორც გადმონაშთი ბატონყმური ურთიერთობისა. ამისთვის კი: ა) გაუქმდეს დებულების ის მუხლი, რომელიც სანადელო მიწებს საკუთრებად შეძენას მემამულის ნება-სურვილს უკავშირებს, მიეცეს მას სავალდებულო ხასიათი. ბ) მწარმოებელი კლასის აბსოლუტური უმრავლესობის უსაბრობის გამო მთავრობა მას სესხით დაეხმაროს, მაგრამ იმისათვის, რომ გლეხი იმ სესხით სარგებლობას არ მოერიდოს, ძალადაკარგულად გამოცხადდეს საქართველოს სინამდვილისთვის შეუფერებელი ურთიერთ თავდებობის უკუღმართი წესი, და ვ) გამარტივდეს შესყიდულ მიწებზე

---

[76] იქვე, გვ. 29.

სათანადო დოკუმენტაციის შედგენისა და გადაცემის დღემდე არსებული პროცედურა.

მაგრამ რაკი სოფლის მშრომელი მოსახლეობა, მიუხედავად დიდი სურვილისა, სწრაფად მაინც ვერ გამოვა ვალდებულ მდგომარეობიდან, საჭიროა გარდამავალ პერიოდში გატარდეს ერთი სასარგებლო, თუმც კი საქმის არაბოლომდე მიმყვანი ღონისძიება— დაწესდეს გადაკვეთილი გადასახადი გლეხისთვის მეტად საზიანო მეოთხედობის მაგივრად.

ამ წინადადებათა ცხოვრებაში განხორციელება, რა თქმა უნდა, დიდ შეღავათს მისცემდა მწარმოებელ კლასს და ხელს შეუწყობდა ქვეყნის შემდგომ სოციალურ-ეკონომიურ განვითარებას.

საგლეხო რეფორმის ანტიხალხური ბუნება დაუნდობლად ამხილა აგრეთვე ცნობილმა საზოგადოებრივმა მოღვაწემ ნიკო ნიკოლაძემ. მან გერცენის გაზეთ „კოლოკოლში“ დაბეჭდა ამ მოვლენისადმი მიძღვნილი სპეციალური სტატია[77], რომელშიაც კრიტიკულად განიხილა 1864 წლის 13 ოქტომბრის დებულება ბატონყმობის გაუქმების შესახებ აღმოსავლეთ საქართველოში. ავტორის სიტყვით, აგრარულ-სოციალური საკითხის გადაჭრა ჩვენს ქვეყანაში იმით დამთავრდა, რომ გლეხებს მთავრობამ მხოლოდ „სახელი შეუცვალა“ და „მემამულეთა მიწებზე დასახლებული“ უწოდა. სოფლის მშრომელი მოსახლეობას ხელისუფლებამ მხოლოდ ჰაერი დაუტოვა სახმარებლად, ყველა დანარჩენი საწყისი კი (მიწა, წყალი, ხე-ტყე და სხვა) მემამულეთა საკუთრებად გამოაცხადა. დებულებით დაკანონებული დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტი, მისი აზრით, ძველი, გაუქმებული „ბატონყმურის ურთიერთობის“ ნაირსახეობას წარმოადგენდა. „კაცმა რომ იკითხოს, — წერდა ნ. ნიკოლაძე, — სადღაა აქ ბატონყმობის მოსპობა? ცარიელი სიტყვით ბევრი რამე შეგიძლიათ ილაქლაქოთ, მაგრამ თქვენს სიტყვას ვინ რას დაუჯერებს, როცა საქმე არ აქვირგვინებს მას. აბა, სადაა გლეხთა ცხოვრების გაუმჯობესება? საკმარისია ოდნავ ჩაუფიქრდეს კაცი თქვენს „კანონდებულებებს“, რომ ცამდე აიყუანოს ძველი ბატონყმობა... ერთი ვითხარით, თუ ომარი გწამთ, მოეპოვება თუ არა რაიმე აზრი (საღს აზრს ვინღა დაეძებს) თქვენს, ეგრეთ წოდებულ, რეფორმას, როდესაც მემამულე

---

77 „გლეხთა განთავისუფლება საქართველოში“. გაზ. „კოლოკოლი“, 1965 წ., № 198—199. ჩვენ ვსარგებლობთ ამ წერილის ქართული თარგმანით, რომელიც შესულია ნ. ნიკოლაძის თხზულებათა პირველ ტომში (თბილისი, 1962 წ. რედაქტორი — პროფ. დ. გამეზარდაშვილი).

გლეხობის მთელი მიწების მფლობელობაში შეგყავთ, როდესაც გლეხებს წინანდელზე უარესად აბამთ მიწაზე, როდესაც, ბოლოს, მემამულეს დაუსჯელად შეუძლია ჩამოაშოროს გლეხს მისი მიწის ხახვევარი, როდესაც... (მას) ხელიდან ეცლება მიწა, წყალი, საწვავი მასალა და თითქმის ჰაერიც კი? რაღა შეადგენს თქვენი რეფორმის შინაარსს"?[78]

რეფორმა, ნიკო ნიკოლაძის სიტყვით, „კომედიის გათამაშება" და მწარმოებელი კლასის „ცრუ განთავისუფლება" იყო[79]. იგი საქმის ბოლომდე მიყვანას, ე. ი. დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტისა და ბატონყმურ ურთიერთობათა სხვა გადმონაშთების დაუყოვნებლივ ლიკვიდაციას მოითხოვდა. ეს კი, მისი აზრით, მხოლოდ მაშინ შეიძლებოდა მომხდარიყო, თუკი სოფლის მშრომელი მოსახლეობა მიწით უზრუნველყოფილი იქნებოდა[80].

ჩვენთვის საინტერესო საკითხს მეტნაკლებად თითქმის ყველა თერგდალეული შეეხო. დიდი ყურადღებით მოეკიდა მას, კერძოდ, ცნობილი მოღვაწე, გამოჩენილი ქართველი პუბლიცისტი და ჟურნალისტი სერგეი მესხი. იგი ერთ თავის წერილში პირდაპირ მიუთითებდა, რომ დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტი იმ მოვლენათა რიცხვს ეკუთვნის, რომელზედაც „უნდა იფიქროს ყველამ, ვისაც კი გული შესტკივა ჩვენი ქვეყნის მომავალი ბედისთვისო"[81]. სწორედ ამ ფიქრმა საკუთარ ხალხზე ათქმევინა მას შემდეგი სიტყვები: „ქართველ გლეხს მიწა უნდა; უმიწოდ მისი ცხოვრება შეუძლებელია: იმ დღეს, როდესაც ჩვენებურ გლეხს მიწა ჩამოერთმევა... ქვეყნის ბედს სამუდამოდ უნდა გამოვეთხოვოთ"[82].

ამ სიტყვებში ისმის რეფორმის შემდეგდროინდელი ხანის საქართველოს მშრომელი მოსახლეობის ძირითადი საწარმოო საშუალებით — მიწით უზრუნველყოფისა და მისი მდგომარეობის გაუმჯობესების გაბედული მოთხოვნა, რაც, თავისთავად ცხადია, ბატონყმური ურთიერთობის ყოველგვარი გადმონაშთის (პირველ რიგში კი დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის) სრულ მოსპობა-ლიკვიდაციას გულისხმობდა.

---

78 ნ. ნიკოლაძე, გლეხთა განთავისუფლება საქართველოში, თხზულებანი, ტ. I, თბილისი, 1963, გვ. 273—274.

79 იქვე, გვ. 275.

80 ეს აზრი წითელ ზოლად გასდევს მთელს წერილს. იხ. აგრეთვე მისი „ამხანაგობის ძალა. რა გზით შეიძინება მიწა-წყალი?" (თხზულებანი, ტ. II, თბილისი, 1960, გვ. 453—468).

81 ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, თბილისი, 1963, გვ. 182.

82 იქვე.

ასეთ თვალსაზრის ავითარებდა არა მარტო პირადად სერგეი მესხი, არამედ ერთ დროს მისი რედაქტორობით გამომავალი გაზეთი „დროებაც“. ამ საკითხზე გაზეთი წერდა: „ხსენებული (1861 წლის) რეფორმის წყალობით დღეს რუსეთში დიდძალი რიცხვი გლეხ-კაცობისა, როგორც სახელმწიფონი, ისე დროებითვალდებულნი, მესაკუთრენი შეიქმნენ მიწისა და ამგვარად ბევრად თუ ცოტად სამუდამოდ დაემყარენ ამ თავიანთ თითქმის ერთადერთ ღონეს და საღსარს ცხოვრებისას... ჩვენში კი ისე ადვილი არ აღმოჩნდა გლეხ-კაცის რიგიანი სამიწაწყლო მოწყობილობის დამყარება. ჩვენში არა თუ ძალიან მცირე რიცხვი გლეხ-კაცობისა გამოვიდა დროებით ვალდებულ მდგომარეობიდან და არათუ სახელმწიფო გლეხნი ჯერ ისევ მესაკუთრენი არ შექმნილან, არამედ ისინიც კი, ვის მდგომარეობასაც ერთს საუკეთესო და სახარბიელოდ სთვლიდნენ, — ისინიც რეფორმის შემდეგ უფრო და უფრო უხეირო მდგომარეობაში ჩავარდნენ. ჩვენ ვამბობთ ხიზნებზე“[83] (ხაზი ჩვენია — ი. ა.).

დიდი ადგილი ჰქონდა დათმობილი აგრარულ პრობლემას ქართველ ხალხოსნების სამოქმედო პროგრამაშიც. და ეს არცაა გასაკვირი, რადგანაც ისინი გლეხური დემოკრატიის იდეოლოგები იყვნენ, გლეხურ რევოლუციაზე ოცნებობდნენ და გლეხთა წრეში ეწეოდნენ პროპაგანდისტულ საქმიანობას. აბა რაზე უნდა ელაპარაკა კაცს, რომელიც გლეხების წრეში ტრიალებდა და მათ არსებულის წინააღმდეგ ასამხედრებლად ამზადებდა, თუ არა მიწასა და თავისუფლებაზე? კერძოდ, 70-იანი წლების ნაროდნიკები მოითხოვდნენ არა მარტო დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის გაუქმებას და ამასთან დაკავშირებულ გადასახადების მოსპობას, არამედ რეფორმის შემდეგდროინდელი ხანის მთელი სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური წყობილების ძირფესვიან გარდაქმნას. ისინი ოცნებობდნენ ისეთი წყობილების დამყარებაზე, რომელიც მატერიალურად უზრუნველყოფდა ყველას, გამორიცხავდა ერთის მიერ მეორის ექსპლოატაციას, ძლიერის მიერ სუსტის დაჩაგვრას[84]. ამის განხორციელება კი მათ მხოლოდ წარმოების სა-

---

83 გაზ. „დროება“, 1884, № 273.

84 ნაროდნიკები, ნათქვამია შტაბს-კაპიტან ხრისთოფოროვის მოხსენებაში, „ხალხში ავრცელებენ შემდეგ იდეას: ხელმწიფის კანონით ხალხს ახდევინებენ დიდძალ არაპირდაპირ გადასახადს მოწმობისათვის, პატენტისათვის და სხვ. ეს გადასახადი ყოველ წლობით იზრდება. მთავრობა იგონებს ახალ-ახალ გამოსაღებებს, რომლის მთელი სიმძიმე მუშა ხალხს აწვება კისერზე... მშრომელი ხალხის ოფლით მონაგარს, რასაც კი მოიყვანს იგი

შუალებათა, მათ შორის მიწის, ხალხის საკუთრებად გამოცხადების გზით მიაჩნდათ შესაძლებლად. ისინი ავრცელებდნენ აზრს, რომ მიწა, რომელზედაც გლეხები შრომობენ, მათი სრული კუთვნილებაა და რომ მემამულეებს არა აქვთ არავითარი უფლება გადასახადები მოსთხოვონ მათ[85].

ასეთივე რადიკალური ხასიათი ჰქონდა 80-იანი წლების ქართველი ნაროდნიკების იმ ნაწილის პროგრამასაც, რომელიც გაზ. „შრომის" ირგვლივ იყო გაერთიანებული. ის ხალხის მძიმე ნივთიერი მდგომარეობის უმთავრეს მიზეზად ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობათა გადმონაშთების საგრძნობ მასშტაბით შემონახვას თვლიდა. ივი უკმაყოფილო იყო 1864—1871 წლების აგრარული რეფორმით და სამართლიანად ფიქრობდა, რომ მან ვერ გაამართლა გლეხებისა და მოწინავე ინტელიგენციის იმედები. რეფორმამ, გაზეთის აზრით, ჯოფილ საბატონო ყმას მიანიჭა პირადი თავისუფლება, მაგრამ არსებითად ხელუხლებლად დატოვა ფეოდალური ხანის საადგილმამულო ურთიერთობა. ამან კი წარმოშვა დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტი — წყარო ყოველგვარი უბედურებისა განსაკილველი ხანის საქართველოში. „1861 წელს მომხდარის ცვლილებებისაგან, — ვკითხულობთ გაზეთის ერთ-ერთ წერილში[86], — რუსეთის და მასთან ჩვენი ქვეყნის კეთილდღეობასა და წარმატებას მოელოდნენ. ეგონათ, რომ მხოლოდ კანონების გამოცვლა საკმაო იქნებოდა ხალხის ბედნიერებისათვის. მაგრამ, როგორც გვიჩვენა გარემოებამ, ახალს მდგომარეობას

თესვით, მკით, გალეწვით, ან ისეთი მძიმე საქმიანობით, როგორიც არის ტყის მასალის დამზადება და სხვა..., ითვისებენ ხაზინა და მემამულეები, ხალხიკი (რჩება) მშიერ-მწყურვალე და სიღატაკე სულს უხუთავს მას. რატომ უნდა არჩინოს ამ მშიერმა ხალხმა მეფე... და თვითონ კი ეაებასა და წვალებაში დალიოს სული? როდესაც არ იქნება ხელმწიფე, არ იქნება მთავრობა და კანონები, მაშინ ყველა უფლებრივად გათანაბრდება, გადასახადს ძალით არავინ გადაახდევინებს, ხალხის საჭიროებისათვის შეიქმნება საერთო თანხა, საიდანაც ის დაიკმაყოფილებს თავის მოთხოვნილებას. ამიტომ... ხალხის საბედნიეროდ აუცილებელია მონდომება და იმისთანა წყობილების განხორციელება, რომლის დროსაც მშრომელი თვითონ იქნება ბატონ-პატრონი თავის ნაოფლარებისა. მღვდლები სცრუობენ, როცა გვეუბნებიან, თითქოს მეფე ღვთისგან იყოს დაყენებული, თითქოს ხალხის ბედ-იღბალი მისთვის განგებას ჩაებარებინოს, რათა იგი უსიტყვოდ მორჩილებასა და მუდმივ ტანჯვა-წამებაში იყოლიოს" (ცგიაგ, ფ. 153, საქმე 35, ფურც. 40, ეურ. „რევოლუციის მატიანე", 1925 წ., № 1 (11), გვ. 74—75. ხაზი ჩვენია. — ი. ა.).

[85] ცგიაგ ფ. 153, დ. 35, ლ. 34.

[86] გაზ. „შრომა", 1881, წ., № 3.

ბევრი ნაკლოვანება ჰქონია და ხელახლა გადაკეთება სდომებია. ერთ მშვენიერ დილას გლეხები გაიყვანეს მეიდანზედ და გამოუცხადეს მათ თავისუფლება კი არა. არამედ შემდეგი ბრძანება: „ამ დღიდან თქვენ თავისუფალი ხართ და თქვენს ნაბატონევისაგან ღალით მიწა აიღეთ და ის დაამუშავეთ თქვენდა საკვებად; საკუთარი მიწაც გინდათ იშოვოთ? გაძლევთ უფლებას იმავე ნაბატონევისგან შეისყიდოთ". ამგვარის თავისუფლებისგან წარმოსდგა ის დროებითვალდებულება, რომელიც ეხლა ძლეხსა და მის ნაბატონევს შორის სუფევს".

გაზეთი „შრომა" ხშირად უბრუნდებოდა ამ საკითხს და არ ანელებდა რეფორმის გაბედულ კრიტიკას. ერთ-ერთ მოწინავეში ის წერდა[87]: „ავიღოთ ბატონყმობის მოსპობა. უპირველესი მიზანი თავისუფლებისა ის არის, რომ კაცი ნამდვილად გრძნობდეს თავისუფლებას და მისი ცხოვრება სხვისგან დამოკიდებული არ იყოს. მარტო სიტყვა თავისუფლება კაცს ვერ გამოაღვიძებს, თავისუფლებასთან ერთად ნივთიერის კეთილდღეობითაც უნდა სარგებლობდეს ის. ამისათვის, როგორც არა ერთხელ გვითქვამს... საჭირო იყო გლეხისათვის მიწა და რადგან კანონმა მარტო მებატონე იცნო მიწის პატრონად, მართებლობა ვალდებული იყო მებატონეებისაგან მიწა შეესყიდა და გადაეცა გლეხებისათვის. ამით სამუდამოდ დაიდებოდა საზღვარი მათ საკუთრებათა შორის და საძირკველი (ჩაიყრებოდა) მომავალი კეთილდღეობისა. ეს ხუთმეტი წელიწადია, რაც ბატონყმობის მოსპობა ითქვა ჩვენში და დაბოლოვებას კი ვერ ვხედავთ. ეს ისევ იმის მიზეზია, რომ ჩვენი ქვეყანა განსაკუთრებულს მდგომარეობაშია და თავისუფლების კანონები არ შემოიღეს ჩვენში სრულად და ვრცლად. ვალდებულებით მიწის შესყიდვა მართველობისგან (მიღებული) ფულების შემწეობით, როგორც ეს რუსეთში დააწესეს, ჩვენშიც გააადვილებდა საქმეს და... ბოლო მოეღებოდა ამ არეულს ცხოვრებას" (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.).

რომ „შრომა" ნამდვილად არ იყო კმაყოფილი 60—70 წლების რეფორმებით და რომ ის შესანიშნავად ხედავდა ამ რეფორმების არათანმიმდევრულ, ნახევრულ ხასიათს, ამას მისი შემდეგი სიტყვებიც ადასტურებს: „ახლად შემოღებულმა წესებმა ცოტა მაინც სული მოათქმევინეს მთელს ხალხს, მაგრამ იმდენი ცვლი-

87 გაზ. „შრომა", 1882 წ., № 33. მოწინავე წერილი.

ლება მაინც ვერ მოახდინა. იმდენად ვერ გაათავისუფლა მათი ცხოვრება, რამდენადაც ეს საჭირო იყო... ცხოვრების (ამ ახალმა) წყობილებამ ვერც მეურნეობას, ვერც ხელოვნებას და ვერც ვაჭრობას საჭირო წარმატება ვერ მისცა. ხალხი განთავისუფლდა მრავალნაირის შევიწროვებისაგან: ბატონყმური დამოკიდებულებისაგან, დაკეტილს ოთახში საიდუმლოდ მისი ბედის და უბედობის გადაწყვეტისაგან და როზგებისაგან. საგრამ მისი თავისუფლება მაინც ვერ იყო სრული და უნაკლო. საზოგადო წყობილება დაემსგავსა რაღაც უხეირო მაშინას, რომელშიაც ძველი და გაფუჭებული ჩარხები არა თუ ვერას შეელიდნენ, არამედ ზოგიერთ მოძრაობაში კიდეც აბრკოლებდნენ ამ ახალს ჩარხებს; დაისაზოგადოეკონომიური საუმჯობესო ცვლილება, რომელსაც ელოდნენ, ვერ შეასრულა ამ მაშინამ, რომლის უხეირობას გრძნობდა მთელი საზოგადოება"[88] (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.).

ამაზე მკაცრი და დაუნდობელი კრიტიკა 60—70 წლების რეფორმებისა და ამ რეფორმების შედეგად შექმნილი ვითარებისა ძნელია კაცმა წარმოიდგინოს.

გაზეთის განმაზოგადებელი დასკვნით, განსახილველი ხანის ქართველი გლეხის მდგომარეობა საერთოდ „ძლიერ სამწუხარო"[89] იყო და ის საგანგებო ყურადღებას იმსახურებდა. უფრო რადიკალურ ღონისძიებათა გატარების ლეგალურად მოთხოვნის შეუძლებლობის ვითარებაში, „შრომა" აყენებდა დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის ლიკვიდაციისა და იმათთვის მათ სარგებლობაში მყოფი მიწების უსასყიდლოდ და საკუთრებად გადაცემის საკითხს. „დროებით ვალდებულება, — წერდა გაზეთში[90], — ისე დაუბოლოველებელი შეიქმნა, რომ მცხოვრებთა მშვიდობიანობისათვის საჭიროა ეს მდგომარეობა მოისპოს და ბატონყმური დამოკიდებულება გათავდეს" (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.).

ასევე აყენებდა ის საკითხს ხიზნების შესახებაც. ქვეყნის წარმატებისათვის, ვკითხულობთ „შრომის" ერთ-ერთ მოწინავეში, აუცილებელია, რომ „ხიზნებიც სრული მესაკუთრე შეიქმნენ იმ ადგილ-მამულებისა, რომელთაც ისინი

---

88 გაზ. „შრომა", 1882 წ., № 40, მოწინავე წერილი.

89 იქვე, 1881 წ., № 3. მოწინავე წერილი.

90 იქვე.

ფლობენდა... მეპატრონეს მისცეს (მთავრობამ) საყანე იმ მოსაწილეობის დაგვარად, რომელიც მას ადგილ-მამულში აქვს"[91].

როგორც ვხედავთ, გაზეთი „შრომის" აგრარული პროგრამა, რომელიც ჩვენ მხოლოდ მისი ფურცლებზე დაბეჭდილ და, მაშასადამე, ცენზურის მიერ სანქციონირებულ წერილების მიხედვით წარმოვადგინეთ, გასული საუკუნის 60-იანი წლების კონკრეტულ ვითარებაში უსათუოდ პროგრესული და რადიკალური იყო. მისი ცხოვრებაში გატარება ხელს შეუწყობდა ფეოდალურ ბატონყმურ ურთიერთობათა ნაშთების ლიკვიდაციას და სწორედ იმსაზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციის საბოლოოდ დამკვიდრებას, რომელსაც კაპიტალიზმი ჰქვია სახელად და რომლის მიმართ არცთუისე დიდ სიმპატიებს ამჟღავნებდა ქართველ ხალხოსნების ეს ორგანო.

80-იანი წლების ქართველი ხალხოსნების მეორე ორგანოც — ჟურნალი „იმედიც" — ხალხის მძიმე ეკონომიურ მდგომარეობას საგლეხო რეფორმის უკუღმართი შედეგებით ხსნიდა. დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტი და უმიწობა — აი რა იყო, მისი აზრით, მწარმოებელი კლასის წუხილისა და გაჭირვების მთავარი მიზეზი. „ბატონყმობა გადავარდა, — წერდა 1881 წელს დასახელებული ორგანოს ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი ნიკო ხუდადოვი[92], — „მოიშალა" კანონის ძალით ძველის... საძირკველი, „მოიშალაო" — ასე ეგონა ერსაც და ბერსაც, ყმასაცა და ბატონსაც. ერთმა არ იცოდა სიხარულით რა ექნა, მეორეს (კი) ნაღვლით გული უსკდებოდა. ერთს ეგონა, რომ ამ დროიდამ დადგება მისთვის კეთილდღეობა, ბედნიერება; მეორე (კი) შიშობდა, ოჯახი, ქონება პირქვე არ დამემხოსო. მაგრამ ეს სიხარული ერთისა და მწუხარება მეორესი თითქმის უსაფუძვლო და უდროო გამოდგა: რეფორმამ სრულებით ვერ მოახდინა ხალხის ცხოვრებაში ის ცვლილება, რომელსაც მისგან მოელოდნენ. ის აზრი, რომელიც იყო ჩადგმული ამ რეფორმის დედა-ბოძად, საქმით ვერ ასრულდა და უწინდელი ჩივილი, ძახილი ცხოვრე-

---

91 იქვე, 1882 წ., № 29. შეადარე „შრომა", 1882 წ., № 43 (ა. წერეთლის წერილი „ზოგიერთს საპასუხოდ").

92 ჟურ. „ივერია", 1881 წ., № 6, გვ. 115—116.

ბის უსამართლობაზე ეხლაც ისევ ისმის, სოფელი ეხლაც უჩივის უბინაობას, უმამულობას, დიდს გადასახადს“ (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.).

ასევე წერდა უფრო მოგვიანებით, სახელდობრ 1882 წელს, „იმედის“ მეორე თანამშრომელი ნიკო ხიზანიშვილიც. იგი ხაზგასმით მიუთითებდა დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტზე, როგორც ხალხის დუხჭირი ცხოვრებისა და უსამართლობა-უთანასწორობის განმსაზღვრელ მთავარ ფაქტორზე. მიწის საკითხის მოუგვარებლობისა და ხსენებული ინსტიტუტის არსებობის პირობებში კანონის წინაშე გათანაბრებას, მისი სიტყვით, უფრო თეორიული მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე პრაქტიკული. „იქ, სადაც გლეხი „დროებითვალდებულია“ თავის ბატონისა, — წერდა ნ. ხიზანიშვილი[93], — კანონის წინაშე თანასწორობას უფრო თეორიული მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე პრაქტიკული, იქ თანასწორობა კარგი და მშვენიერი სიტყვა არის და არა განხორციელებული პრინციპი... გლეხკაცს კარგად ესმის (რომ) ბატონსა და მონას შორის თანასწორობა არ შეიძლება; ბატონს ძალა აქვს მონაზე და სადაც ძალა არის, იქ რაღა თანასწორობა იქნება. ნამდვილად ასე უცქერის გლეხ-კაცობა თავადაზნაურობას და ამისათვის (1864 წლის სასამართლო რეფორმით დადგენილი) თანასწორობის პრინციპი დარჩა მშვენიერ სიტყვად და ნაყოფი (კი) არა მოიტანა რა“.

შველა, ავტორის აზრით, მხოლოდ დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის გაუქმებასა და საერთოდ აგრარული საკითხის სამართლიან გადაჭრას შეეძლო. „ერთად ერთი ნამდვილი და უტყუარი გზა გლეხ-კაცობის მდგომარეობის გაუმჯობესებისა, — წერდა იგი[94], — უნდა იყოს ეკონომიური რეფორმა — შეძლებისამებრ მამულების სამართლიანი განაწილება“. ეს კი პირველ რიგში სანადელო მიწების მწარმოებელი კლასის სრული საკუთრებად გამოცხადებასა და გლეხისა და მემამულის საბოლოო გაყრას ნიშნავდა.

ამრიგად, ნ. ხიზანიშვილისა და „იმედის“ ჯგუფის აგრარული პროგრამა, რომელიც მიწების ხელახლა განაწილებას მოითხოვდა, რადიკალურიყო დაის, ს. ხუნდაძის სიტყვით, სავსე-

---

93 ნ. ხიზანიშვილი, „ჩვენი გლეხ-კაცობა და ახალი სამართალი“, ჟურ. „იმედი“, 1882 წ., № 3, გვ. 15—16.

94 ნ. ხიზანიშვილი, „აგრონომია თუ ეკონომია“, გაზ. „დროება“, 1883 წ., № 248.

ბით „შეესაბამებოდა გლეხთა მოთხოვნილებებს"[95].

ყურადღებით მოეკიდა ჩვენთვის საინტერესო საკითხს დემოკრატიული მიმართულების ყოველდღიური რუსული გაზეთი „Новое обозрение"-ც. რედაქციამ ნ. ნიკოლაძის, კ. ბებუთოვის, პ. იზმაილოვის, გლ. უსპენსკის, ნ. შავროვისა და სხვათა შემადგენლობით, 1884 წლის იანვრის თვის ერთ-ერთ მოწინავე წერილში სპეციალურად განიხილა საკითხი დროებითვალდებულ გლეხთა შესახებ საქართველოში. მან დაწვრილებით გაარჩია ყველა ის არგუმენტი, რომელსაც აყენებდა ამ ინსტიტუტის მომხრე ქართველი თავადაზნაურობა.

არსებული ვითარების უცვლელად დატოვების მომხრენი მთავარ მოტივად ასახელებდნენ პრივილეგიური წოდების გაღატაკებას, რაც, მათი აზრით, სრულიად გარდაუვალი იქნებოდა მწარმოებელი კლასისთვის სანადელო მიწების საკუთრებად მიცემის შემთხვევაში[96]. აკრიტიკებდა რა ამ არგუმენტს, გაზეთი წერდა: „Раз... реформа осуществилась, дворянство должно перестать видеть в крестьянских наделах главный источник своих доходов. Предоставление же дворянству право вечного пользования доходами от таких земель равносильно восстановлению крепостного права. Следовательно, нельзя отрицать пользу выкупа на том только основании, что дворяне могут жить лишь на чужой счет"[97].

ყოფილ საბატონო ყმებისთვის მიწების საკუთრებად მიცემა იმიტომაც არ მიაჩნდათ სასურველად, რომ ეს ნაბიჯი, ფეოდალური არისტოკრატიის წარმომადგენელთა არც თუ ისე უსაფუძვლო თვალსაზრისით, პროლეტარიატის გაჩენის საშიშროებას ბადებდა. გლეხი, ამბობდნენ ისინი, ვერ შეძლებს შეძენილი მამულის ბოლომდე შენარჩუნებას, გაჰყიდის მას და არაფრის მქონე გახდე-

---

[95] ს. ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, ტ. II, გვ. 69, შეადარე გ. მეგრელიშვილი. Грузинская общественно-экономическая мысль, т. II, გვ. 29.

[96] „Говорят,—წერდა გაზეთი,—что наши дворяне, по выкупе крестьянами их наделов, потеряют главный источник обеспечения жизни и впадут в нищенское состояние; выкупные же деньги израсходуют—непроизводительно, тем более, что они будут поступать маленькими частями, по мере того, как отдельные крестьянские долги будут выкупаться" („Новое обозрение", 1884 г., № 15. Передовая).

[97] „Новое обозрение", 1884 г., № 15. Передовая,

ბაო.[98]. ასეთი რამ, პასუხობდა გაზეთი, მართლაც არაა გამორიცხული, მაგრამ ის არგუმენტად მაინც ვერ გამოდგება, რადგანაც პროლეტარიატის შექმნა-გაზრდის შესაძლებლობას არც დღევანდელი დღის სინამდვილე გამორიცხავსო. დღესაც კანონი უფლებას აძლევს გლეხს სხვას გადასცეს თავისი ნაკელი (მასზე დაკისრებული გადასახადებით) და თვითონ კი ცარიელ-ტარიელი დარჩესო[99].

დროებითვალდებულ გლეხების მიერ მიწების საკუთრებად შესყიდვის წინააღმდეგ მემამულეები სახალხო-სამეურნეო თვალსაზრისსაც აყენებდნენ. ეს ღონისძიება, მათი აზრით, საგრძნობლად შეაფერხებდა ქვეყნის ეკონომიურ განვითარებას, რადგანაც პროგრესის უზრუნველყოფა მხოლოდ „შეძლებულ და განათლებულ" თავადაზნაურობას შეეძლო და არა „მატერიალურად და ინტელექტუალურად" უძლურ გლეხობას[100]. უარყოფდა რა ამ შეხედულებას გაზეთი წერდა: „Еще менее вреда можно ожидать от выкупа для сельского хозяйства... Скорее можно предположить, что крестьянин именно в настоящее время нисколько не заинтересован в улучшении своего надела, так как это улучшение увеличит ценность земли и тем сделает затруднительным ея выкуп... Сделавшись (же) собственником своего надела, (он) избавится от тех обязательных отношений к помещику, которые ставят обе стороны в зависящие от случая и произвола положение"[101].

ამრიგად, არც ერთი არგუმენტი, წამოყენებული ფეოდალური არისტოკრატიის წარმომადგენელთა მიერ, გაზეთმა ანგარიშგასაწევად არ ჩათვალა და დაბეჯითებით მოითხოვა დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის დაუყოვნებელი გაუქმება. „ Лучшим и единственным выходом из... (создавшегося положения),—ნათქვამია დასახელებული წერილის დასკვნით ნაწილში,—может

---

[98] იქვე.

[99] იქვე.

[100] „Выкуп, по мнению его противников,—ვკითხულობთ დასახელებულ მოწინავე წერილში,—нанесет значительный ущерб не только землевладельцам, но и вообще благосостоянию края. Усовершенствование в обработке земли, улучшение оросительных средств и всякие другие прогресивные явления, по мнению этих господ, могут иметь место лишь в имениях наших состоятельных и образованных помещиков, но не в мелких участках беспомощного в материальном и интеллектуальном отношении крестьянина" („Новое обозрение", 1884 г., № 15).

[101] „Новое обозрение", 1884 г. № 15.

служить лишь окончательное прекращение ныне существующих обязательных отношений. Ликвидировать же это наследство крепостной эпохи может лишь выкуп наделов, конечно, с помощью правительственных ссуд[102] (ხაზი ჩვენია—ი. ა.).

როგორც ზემოთ მოტანილი მასალიდან ჩანს, მოწინავე ქართული საზოგადოებრივი აზრი ალაფრთებული იყო დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის არსებობით, თვლიდა მას ქვეყნის ეკონომიური განვითარების დამაბრკოლებელ ფაქტორად და გაბედულად ასაბუთებდა მისი სასწრაფოდ მოსპობის აუცილებლობას.

თავი IV

დროებითვალდებულ გლეხების კლასობრივი ბრძოლა

ბატონყმობის გაუქმებას ქართველი გლეხი, როგორც მოსალოდნელიც იყო, წარმოუდგენელი აღტაცებით შეხვდა. მთავრობის მანიფესტის საზეიმო ვითარებაში წაკითხვამ უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა მასზე და იგი, საუკუნებრივი მონობის „მოსპობით" გაბედნიერებული, ცას სიხარულით წვდებოდა, „მზრუნველ" მეფეს მადლობას სწირავდა. „კარგად ჩამეჭრა მეხსიერებაში ის სიხარული, — იგონებს ი. მანსვეტაშვილი,[103] — რომელსაც ხალხი განიცდიდა განთავისუფლების ამბის გამო. ეს მოხდა ჩვენში 1864 წელს. მე მაშინ 9 წლისა ვიყავი... ხმა გავარდა, რომ ამა და ამ დღეს საჯაროდ გამოცხადდება ბატონყმობის გადავარდნაო... დანიშნულ დღეს (გუნიბის) მოედანზე მართლაც ხალხის ტევა არ იყო. ყველა ღელავდა დიდი ამბის მოლოდინში... ზეიმით წაკითხულ იქმნა მანიფესტი. გათავდა, ხალხი გრგვინავდა, სიხარულის ცრემლებით ერთმანეთს ეხვეოდნენ და ჰკოცნიდნენ. საზღვარი არ ჰქონდა სიხარულს, ბედნიერებას, მეტადრე მათ შორის, ვინც მართლა თავს აცლიდა იმ მძიმე და ადამიანის დამამცირებელ უღელს, რომელსაც სახელად ბატონყმობა ეწოდებოდა".

მაგრამ გლეხის ეს საზეიმო განწყობილება მალე გაქრა. მომდევნო ხანის სინამდვილემ ის მტკიცედ დაარწმუნა იმაში, რომ

[102] იქვე.

[103] ი. მანსვეტაშვილი, მოგონებანი, თბილისი, 1936, გვ. 2.

მთავრობა მხოლოდ მოელენის ზედაპირულ მხარეს შეეხო და არა მის საფუძვლებს, რომ მან უშუალო მწარმოებელს მხოლოდ პირადი თავისუფლება მისცა და არა ეკონომიური დამოუკიდებლობა.

ამან, ბუნებრივია, სოფლის მშრომელი მოსახლეობა აქტიური კლასობრივი ბრძოლის გზაზე დააყენა, რომლის მიზანი საოცნებო ვიწისა და სრული თავისუფლების მოპოვება იყო. გლეხების წრეში გაჩნდნენ აგიტატორები, რომლებიც, ამხელდნენ რა რეფორმის ბატონყმურ ხასიათს, მოუწოდებდნენ ჩაეშალათ საწესდებო სიგელების დადება-გაფორმების კამპანია და ეწარმოებინათ ენერგიული ბრძოლა მჩაგვრელთა წინააღმდეგ. ასეთ აგიტატორების რიცხვს ეკუთვნოდა, მაგალითად, ვინმე არსენ ასლამაზიშვილი, რომლის საქმიანობა ერთ ოფიციალურ დოკუმენტში შემდეგნაირადაა დახასიათებული[104]: „ასლამაზიშვილი ყალბ ხმებს ავრცელებს ხალხში საგლეხო რეფორმის შესახებ, ამახინჯებს დებულების აზრს. ურჩევს გლეხებს არ შეუთანხმდნენ მემამულეებს, უარი უთხრან გადასახადის გადახდაზე, ხელი არ მოაწერონ არავითარ ქაღალდს, რადგანაც ეს სამუდამოდ ყმურ მდგომარეობაში დატოვებს მათ; იგი არწმუნებს მოსახლეობას, რომ მეოთხედი ნაწილი და სხვა ძისი მსგავსი გადასახადები მემამულების მიერაა გამოგონილი და რომ იმ წიგნში, რომელიც მას სახლში აქვს, სულ სხვა წერია, ვიდრე (გლეხებს) ეუბნებიან. ეს განაცხადა მან 1866 წლის 16 იანვარს სოფელ კერანში[105] სწორედ მაშინ, როდესაც მომრიგებელი შუამავალი უხსნიდა გლეხებს საწესდებო სიგელების არსსა და მნიშვნელობას. ამასთანავე ყოველივე ეს ისე თამამად და თავხედურად გააკეთა, რომ მომრიგებელი მოსამართლე იძულებული შეიქნან დაეპატიმრებია იგი. როდესაც ასლამაზიშვილი მიჰყავდათ, ის გლეხებისკენ იხედებოდა და აჯერებდა, რომ ისინი არავითარ შემთხვევაში დათმობაზე არ წასულიყვნენ და საერთოდ უარი ეთქვათ ყოველგვარი გადასახადის გადახდაზე".

ჩანს, ასლამაზიშვილის აგიტაციას უშედეგოდ არ ჩაუვლია. „მეორე დღესვე, — ნათქვამია დოკუმენტში[106], — სოფელ კერანის გლეხები, რომლებიც აქამდე გულმოდგინედ ეხმარებოდნენ მიწის მზომელს, გაიქცნენ. ამით ისინი ფიქრობდნენ შეეჩერებინათ მისი სამუშაოები და ჩაეშალათ საწესდებო სიგელების შედგენა".

---

[104] ЦГИАГ, ф. 5. д. 297, л.1—შეადარე—„Документы по истории Грузии" შედგენილი და რედაქტირებული პროფ. შ. ჩხეტიას მიერ, ტ. I, ნაწ. I, გვ. 54 თბილისი, 1954 წ.

[105] გორის მაზრაშია (ი. ა.).

[106] ЦГИАГ, ф. 5. д. 247, л. 1; „Документы по истории Грузии", ტ. I ნაწ. I, გვ. 54.

ხელისუფლებამ ასლამაზიშვილი, როგორც საშიში პირი, ჯერ ტამბოვში გადაასახლა, ხოლო მერე, უფრო მოგვიანებით, სმოლენსკის გუბერნიაში.

ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ კლასობრივ ბრძოლას უფრო ძაფრი, სისტემატური და მიზანდასახული ხასიათი მიეცა. მართალია, განსახილველ პერიოდში ჩვენს ქვეყანაში არ მომხდარა არც ერთი ისეთი მღელვარება, რომელიც მონაწილეთა სიმრავლისა და გავრცელების ტერიტორიის მხრივ შეიძლება კაცმა შეადაროს, მაგალითად, 1856—1857 წლების სამეგრელოს გლეხთა აჯანყებას, მაგრამ ეს მაინც არ არღვევს ჩვენს მოსაზრებას კლასობრივი ბრძოლის გაღრმავების შესახებ რეფორმის შემდეგდროინდელ საქართველოს სოფელში. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, უფრო ზუსტად 1864—1905 წლებში, ისე გახშირდა გლეხთა გამოსვლები, რომ მან მოიცვა არა მარტო ყველა სოფელი, არამედ თითქმის ყველა მამული.

უკეთესი სოციალურ-ეკონომიური პირობების მოპოვებისათვის ბრძოლაში სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მასიური მონაწილეობა წარმოადგენს სწორედ შესასწავლი ხანის კლასობრივი ბრძოლის ერთ-ერთ თავისებურებას.

იმ მიზეზებს შორის, რომლებმაც განსაზღვრეს ზემოაღნიშნული მოვლენა, მნიშვნელოვანი ადგილი, როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ, 1864—1871 წლების საგლეხო რეფორმის ფეოდალურ-ბატონყმურ ხასიათს უჭირავს. რეფორმის შედეგად, ვიმეორებთ ისევ, მიწის ფონდი, რომელიც უშუალო მწარმოებლის განკარგულებაში იმყოფებოდა, საგრძნობლად შემცირდა და მემამულეთა ხელში გადავიდა, ხოლო მშრომელი მოსახლეობის გარკვეულმა ნაწილმა კი (ხიზნები, შინაყმები) მიწა საერთოდ ვერ მიიღო.

მცირემიწიან და სრულიად უმიწო, მრავალგვარ გადასახადებით შევიწროებულ ადამიანთა (დროებითვალდებული გლეხები, ხიზნები, შინაყმები) ვეებერთელა არმიის არსებობა წარმოადგენდა სოციალური ანტაგონიზმის გაძლიერების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფაქტორს. ყოფილ საბატონო ყმათა ენერგიულ პროტესტს ძალას უჭერდნენ სახაზინო გლეხებიც, რომლებიც ძველებურად თავიანთ მპყრობელ სახელმწიფოსგან დამოკიდებულ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. მართალია, რეფორმა უშუალოდ მათ არ შეხებია, მაგრამ აღნიშნულ მოვლენას უკვალოდ არც ამ კატეგორიის გლეხებისათვის ჩაუვლია, კერძო მემამულეთა გლეხებისათვის პირადი თავისუფლებისა და სანადელო მიწის საკუთრებად შესყიდვის უფლების დამტკიცებას არ შეეძლო არ გაემწვავებინა სახაზინო

გლეხების ბრძოლა არსებულ სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური წყობილების წინააღმდეგ.

მეორე მომენტი, რომელიც იმავე მიმართულებით მოქმედებდა, იყო კულაკობის როგორც კლასის წარმოშობა. იტაცებდნენ რა ღარიბ და საშუალო გლეხების კუთვნილ მიწასა და წარმოების სხვა საშუალებებს, კულაკები აყენებდნენ მათ მძიმე ეკონომიურ მდგომარეობაში. სოფლის ბურჟუაზიის სახიფათო იერიში მშრომელი ხალხის მოძრავი და უძრავი ქონების წინააღმდეგ აძლიერებდა ამ ხალხის საპროტესტო მოძრაობას, ამწვავებდა მის კლასობრივ ბრძოლას.

სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მუშათა კლასის ფორმირებას. საქართველოს პროლეტარიატის რევოლუციური მოძრაობა უაღრესად დიდ და დადებით გავლენას ახდენდა სოფლად მიმდინარე კლასობრივ ბრძოლაზე[107]. ამასთან დაკავშირებით საჭიროა აღინიშნოს, რომ ქალაქებში დასაქმებულ მუშებს შორის ბევრი იყო ისეთი გლეხი, რომელმაც მხოლოდ დროებით, დამატებითი შემოსავლის მიღების მიზნით, დასტოვა თავისი საცხოვრებელი და სავაჭრო-სამრეწველო პუნქტებს მიაშურა. ასეთების ნახვა ბლომად შეიძლებოდა, მაგალითად, თბილისში, ბათუმში, ფოთში, ჰიათურაში, ნოვოროსიისკში, ოდესაში და საქართველოსა და რუსეთის სხვა ქალაქებში[108]. გარკვეული დროის შემდეგ ეს სეზონური, უკვე უფრო გონებაგახსნილი მუშები უკან ბრუნდებოდნენ და ქალაქებში საბოლოოდ დამკვიდრებულ, მაგრამ სოფელთან ჯერ კიდევ კავშირგაუწყვეტელ მუშებთან ერთად ეწეოდნენ ბატონყმურ ურთიერთობათა ნაშთების სრული ლიკვიდაციისა და არსებული უსამართლო წყობილების დამხობის იდეის პროპაგანდას.

დასასრულ, არ შეიძლება ხაზი არ გაესვას ქართველ ნაროდნიკების დადებით გავლენას რეფორმის შემდეგდროინდელი ხანის გლეხთა მოძრაობაზე. ისინი, როგორც ზევითაც ვთქვით, არწმუნებდნენ გლეხებს, რომ მიწა, რომელსაც ისინი ამუშავებენ, მათი სრული საკუთრებაა და არავის არა აქვს უფლება მათ ამისთვის გადასახადები მოსთხოვოს. ერთხელო, წერს სოფრომ მგალობლიშვილი[109], სოფელ დირბში, რომლის მოსახლეობას საკუთარი ხუთი

---

107 ს. ხუნდაძე, მასალები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან. თბილისი, 1949, გვ. 242.

108 თ. სახოკია, მოგზაურობანი, თბილისი, 1952, შეადარე ЦГИАГ, ф. 12, оп. 11, д. 311, лл. 5 об. –6. И. Г. Антелава, Государственные крестьяне Грузии в первой половине XIX века. Сухуми, 1954 г., стр. 165—167.

109 ს. მგალობლიშვილი, მოგონებანი, თბილისი, 1938, გვ. 83.

თითივით ვიცნობდი, კრება მოვაწყვე და ხალხს მისთვის საჭირბოროტო საკითხებზე ველაპარაკე. უთხარი, რომ მიწა მშრომელი კაცისაა, რომ მეფემ უმიწოდ გაათავისუფლა გლეხი და ამით იგი უფრო უარეს დღეში ჩააგდო, ვიდრე ბატონყმობის დროს იყო, რომ ამის მომქმედი მთავრობა დამხობა-განადგურების ღირსია და სხვა.

ს. მგალობლიშვილის ამ მოწმობას ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორიც ადასტურებს. „Нельзя не обратить внимания на то,— წერდა ის 1876 წლის ანგარიშში,—что в течение последних 10-ти лет неоднократно возникали в Зугдидском уезде уклонения крестьян от исполнения обязательств к помещикам... Из разговоров с крестьянами я пришел к полному убеждению, что они действовали под влиянием теории о праве поземельной собственности, проникший к ним из чужой среды. Многие крестьяне высказывались по этому предмету не только в одинаковом смысле, но и в тождественных выражениях с распространителями социально-революционной пропаганды, обнаруженными в кутаисской и тифлисской губерниях... Я осмелился столь долго останавливать внимание Вашего императорского величества на этом деле не столько в в и д у с в я з и, о б н а р у ж и в ш е й с я м е ж д у в о л н е н и я м и к р е с т ь я н и п о п ы т к о й р а с с п р о с т р а н е н и я в н а с е л е н и и г у б е р н и и с о ц и а л и с т и ч е с к и х т е о р и й, сколько ввиду связи того и другого с вопросом народного образования... Крестьянское население увлекается теми выводами этого учения, которые совпадают с его настоящими интересами. О н и с е й ч а с у с в а и в а ю т м ы с л ь о б и с к л ю ч и т е л ь н о м п р а в е с о б с т в е н н о с т и н а з е м л ю т о г о, к т о е е о б р а б а т ы в а е т. Е д и н с т в е н н ы м п о с л е д с т в и е м э т о г о п о л о ж е н и я я в л я е т с я о т к а з в п л а т е ж е п о м е щ и к у и л и к а з н е з а и с п о л ь з о в а н и е и х з е м л я м и» [110] (ხაზი ჩვენია.—ი. ა).

მართალია, გლეხები საბოლოოდ მაინც არ გაჰყვნენ ნაროდნიკების რეკომენდირებულ გზას, მაგრამ მათ პროპაგანდას უკვალოდ მაინც არ ჩაუვლია: მან, როგორც ვნახეთ, ხელი შეუწყო რეფორმის შემდეგდროინდელი ხანის საქართველოს სოფელში მიმდინარე კლასობრივი ბრძოლის შემდგომ გამწვავებას.

სოფლის მშრომელი მოსახლეობა (მათ შორის დრეებითვალდებული გლეხები) იბრძოდა უსასყიდლო მიწისა და ტყისათვის, საგვადასახადო ტვირთის შემსუბუქებისათვის, სასოფლო, სამაზრო და საგუბერნიო ადმინისტრაციის უმსგავსო საქციელის გარკვეულ ჩარჩოებში ჩაყენებისათვის.

---

[110] ЦГИАГ, ф. 5(12), д. 3974, лл.—1—8.

მიწისათვის ბრძოლა, როგორც მოსალოდნელიც იყო, მეტად ძლიერ ფორმებში მიმდინარეობდა. მწარმოებელი კლასი წინააღმდეგობის გარეშე არ თმობდა არც ერთ მტკაველ მიწის ფართობს. 1865 წელს, მაგალითად, კარდანახელმა გლეხებმა ენერგიულად შეუტიეს მემამულეებს, რომლებმაც მათ მიწით სარგებლობა აუკრძალეს. „ტყეც ჩვენია და მინდორიც“ — ყვიროდნენ თურმე ისინი და კატეგორიულად უარყოფდნენ თავადიშვილების პრეტენზიებს[111]. თბილისის გუბერნიის საგლეხო „პრისუსტვიეს“ წარმომადგენელმა რამაზ ანდრონიკაშვილმა, შეშინებულმა იმით, რომ უბრალო პროტესტი მასიურ მღელვარებაში არ გადაზრდილიყო, დათმობა არჩია და, დოკუმენტის სიტყვით, ხალხს გამოუცხადა, რომ მას სრული უფლება აქვს ტყითა და მინდვრით სარგებლობისა[112]. კარდანახელებსაც არ დაუყოვნებიათ და, თანამედროვეთა მოწმობით, გადაუწყვეტიათ 1965 წლის 14 მარტის მომდევნო პირველ კვირას გასულიყვნენ ალაზანს გაღმა და მემამულეების დაუკითხავად დაემუშავებინათ იქაური მიწები[113].

ასევე ენერგიულად წარუმართავთ ბრძოლა სოფ. სვირის საბელმწიფო და დროებითვალდებულ გლეხებს ადგილობრივი ფეოდალების წინააღმდეგ 1882 წელს. ამ უკანასკნელთ, როგორც გაზ. „შრომის“ კორესპონდენციიდან ჩანს, მიუტაცებიათ გლეხების კუთვნილი, მათ საერთო სარგებლობაში მყოფი 24 დესეტინა (60 ქცევა) მიწა. საქმის მშვიდობიანი გზით მოგვარების მიზნით დაზარალებულებს მოძალადეებთან მოლაპარაკების გამართვა გადაუწყვეტიათ, კერძოდ, მემამულე ა-ძესთან შეხვედრა მოუნდომებიათ. მაგრამ დაცვას, რომელიც თავადიშვილს თან ხლებია, ისინი არამცთუ ახლოს არ მიუშვია, არამედ თოფის სროლაც კი აუტეხია. გლეხები იძულებული გამხდარან დაშლილიყვნენ და ხელწერილი ღაედვათ, რომ ისინი მომავალში არავითარ პრეტენზიას არ განაცხადებდნენ ა-ძეს მიერ მიტაცებულ მიწებზე[114].

რამდენიმე დღის შემდეგ, სახელდობრ, 1882 წლის 29 ნოემბერს, 500 სვირელ გლეხს თავი მოუყრია მეორე ფეოდალის, ვინმე

---

111 საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კორ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, დ. ყიფიანის ფონდი, საქმე 228, ფურც. 2.

112 იქვე.

113 „ამ მომავალს კვირაში, — წერს დასახელებული საბუთის (წერილის) ავტორი რევაზ ვაჩნაძე, — ალაზან გაღმა მთელი კარდანახის გლეხნი გუთნებით შიდიან ჩვენს დაუკითხავად, თუმცა ჩვენ (მემამულეებს) გვქონდა ის ადგილები სათიბად და საქონლის საძოვებლად“ (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კორ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, დ. ყიფიანის ფონდი, საქმე 228, ფურც. 4).

114 გაზ. „შრომა“, 1883 წ., № 1.

ნ-ძეს მიერ მიტაცებულ მიწის ნაკვეთზე. მათ მოძალადის მიერ გაყვანილი სასაზღვრო ორმო ამოუვსიათ და სადაოდ ქცეულ ფართობს დაუფლებიან. ნ-ძეს მოურავს სროლა გაუმართავს, მაგრამ დაზარალებულებს, მიუხედავად აშკარა საშიშროებისა, დაშლაზე უარი უთქვიათ. სვირის სტაროსტას ცნობა მაზრის უფროსისათვის გაუგზავნია და მისთვის დახმარების აღმოჩენა უთხოვია. მეორე დღეს სოფელს სათანადო პირი ჰხლებია, რომელსაც გლეხებისთვის უსიტყვო კაპიტულაციის წინადადება მიუცია, მაგრამ უშედეგოდ. მაშინ ადმინისტრაციას „უწესრიგოების“ ექვსი ხელმძღვანელი დაუპერია და ქუთაისში გაუსტუმრებია. იქ მათთვის „ძტკიცე“ სიტყვა ჩამოურთმევიათ, რომ ისინი ამიერიდან სადაო მიწებზე საერთოდ არ გამოჩნდებოდნენ[115].

1884 წელს გაზეთ „დროების“ ფურცლებზე გამოქვეყნებულ ერთ კორესპონდენციაში ლაპარაკია კლასობრივი ბრძოლის არაჩვეულებრივ გამწვავებაზე თელავის მაზრაში. მთელს მაზრაშიო, ნათქვამია იქ, არ არის თითქმის არც ერთი სოფელი, მემამულეებსა და გლეხებს შორის ადგილი რომ არ ჰქონდეს გაუთავებელ დავასა და შეხლა-შემოხლას. მიზეზი ყველგან და ყველა შემთხვევაში ერთი და იგივეა — მიწა[116]. ამის საილუსტრაციოდ ავტორი ასახელებს კახეთის სოფლების კალაურისა და ვაჩნაძიანის სახელმწიფო და დროებითვალდებულ გლეხების შერკინებას მემამულე ჯ-შვილთან. ეს ოც წელზე მეტ ხანს გაგრძელებული ბრძოლა მიმდინარეობდა თურმე საძოვარ ადგილებისთვის. ხსენებული გვარის ფეოდალებს მიწა თავის საკუთრებად გამოუცხადებიათ და გლეხებისთვის საძოვრებით სარგებლობა აუკრძალიათ. იმათ კი მოძალადეებისათვის ანგარიში არ გაუწევიათ და საბალახოები თავისთვის დაუჩემებიათ. საქმე, ბოლოს და ბოლოს, შეიარაღებულ შეტაკებამდე მისულა, რომლის დროს მემამულეებს ერთი გლეხი დაუჭრიათ[117].

ქართველი გლეხის ეკონომიურ ცხოვრებაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ტყეს[118]. ის მას სჭიროდა როგორც ბინის გასათბობად, ისე სახლის ასაშენებლად, ვენახის გასამართავად და სხვ. მწარმოებელ კლასს ერთი დღეც არ შეეძლო უიმისოდ არსებობა. რეფორმამ კი სოფლის მშრომელი მოსახლეობა ფაქტიურად ტყით სარგებლობას ჩამოაცილა და ამით იგი მეტად მძიმე მდგომარეობა-

115 გაზ. „შრომა“, 1883 წ., № 1.

116 გაზ. „დროება“, 1884 წ., № 178.

117 იქვე.

118 ტყის განსაკუთრებული მნიშვნელობის შესახებ ქართველი გლეხის ეკონომიურ ცხოვრებაში იხ. ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. VIII, თბილისი, 1957 წ.

ში ჩააგდო. სწორედ ამან განაპირობა ის თავდადებული ბრძოლა, საზოგადოების დაბალი ფენები რომ ეწეოდნენ ხე-ტყის მასივის მოსაპოვებლად. ისინი გაუთავებელი საჩივრებით მიმართავდნენ ხელისუფლების ორგანოებს და ამ საქმეში რადიკალური ცვლილებების შეტანას მოითხოვდნენ. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ მარტო 1873 წელს სიღნაღის მაზრის დროებითვალდებულ გლეხებს მსგავსი შინაარსის 224 საჩივარი აღუძრავთ, რომლიდანაც 197 — მემამულეთა მიერ საწვავ მასალით სარგებლობაზე უარის თქმის გამო, ხოლო 27 — ზედმეტი საფასურის მოთხოვნის გამო[119]. მომდევნო 1874 წელს კი ასეთი საჩივრების საერთო რაოდენობას[120] იმავე მაზრაში 559-მდე მიუღწევია; აქედან 342 შეშით სარგებლობის აკრძალვასთან ყოფილა დაკავშირებული, ხოლო 207 — ხე-ტყის მასალაზე მაღალი ფასის დაწესებასთან[121].

დაახლოებით იგივე სურათი იყო საქართველოს სხვა რაიონებშიც. იქაც მეტად სერიოზულად მიმდინარეობდა სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ბრძოლა ტყით სარგებლობის საქმის რამდენადმე მაინც სამართლიან საწყისებზე დაყენებისათვის. საკმარისია დავასახელოთ, მაგალითად, იმერეთის სახელმწიფო დროებითვალდებულ გლეხთა 1881 წლის მღელვარება, რომ დავრწმუნდეთ ნათქვამის ჭეშმარიტებაში. როგორც გაზ. „შრომაში“ დაბეჭდილ კორესპონდენციიდან ჩანს, ხსენებულ გლეხებს, 700 კაცის რაოდენობით, თავად მირსკის ტყეში ხეების მოჭრის უფლება შეუსყიდიათ, რაშიც მათ 16 ათასი მანეთი გადაუხდიათ. მაგრამ ხელისუფლებას, მიუხედავად ასეთი დიდი თანხის გაღებისა, გლეხებისთვის ტყეში

---

[119] ЦГИАГ, ф. 31, л. 788, лл. 10--12.

[120] ამ საერთო რაოდენობაში შეტანილია მხოლოდ დროებითვალდებულ გლეხთა საჩივრები.

[121] იქვე, საქმე 888, ფურც. 8—9.

ტყით სარგებლობასთან დაკავშირებით მემამულეებსა და გლეხებს შორის ხშირად შეიარაღებული შეტაკებაც ხდებოდა. ერთ ასეთ შეტაკებას ადგილი ჰქონია 1889 წელს ქუთაისის მაზრის სოფ. სვირში. ეხებოდა რა ამ ეპიზოდს, გაზეთი „ივერია“ წერდა: „ამ დიდსა და მდიდარს სოფელში 900 კომლი გლეხობა ითვლება. ამათ გარდა ორი კომლი თავადია: ალ. ნიჟარაძე და დავ. აბაშიძე. ამ თავადთა და გლეხობას შორის დიდი ხნის ჭიშპობა და უსიამოვნება ჰსუფევს. ამ ჭიშპობამ და უსიამოვნებამ ამ ხანებში თავისი ნაყოფიც მოიტანა. ამ თვის (ე. ი. მარტის — ი. ა.). 9-ს გლეხები ჯუღელები შესცვივდნენ სადაო ტყეში და ჭრა დაუწყეს. თავ. აბაშიძემ, რომელსაც ამ ტყეს ედავებიან, წინააღმდეგობა გაუწია... გლეხებმა თოფ-იარაღი იხმარეს, ერთს აბაშიძის მოურავს ტყეია ჰკრეს გულში და იქვე უსულოდ დასცეს და მეორეს კიდევ ხანჯლით თავი ორად გაუპეს“ (გაზ. „ივერია“, 1889 წ., № 55).

შესვლა და მასალის დამზადება აუკრძალია, რასაც მათი ერთსულოვანი პროტესტი გამოუწვევია[122].

წინააღმდეგობის ერთ-ერთ ფორმას, რომელსაც მიწისა და ტყის მფლობელთათვის ბრძოლაში რეფორმის შემდეგდროინდელი გლეხები მიმართავდნენ, წარმოადგენდა ბოიკოტი. ისინი ხშირად კოლექტიური პროტესტით ხვდებოდნენ ხაზინისა და მემამულეთა მიერ ნაკარნახევ საიჯარო პირობებს და აიძულებდნენ მათ უკან დაეხიათ. ამას ადასტურებს რამდენიმე სტატია, გამოქვეყნებული გაზ. „დროების“ ფურცლებზე, ერთ მათგანში, მაგალითად, ნათქვამია შემდეგი[123]: „ჩვენ შევიტყეთ ორი შესანიშნავი ამბავი, რომელიც ყურადღების მიქცევის ღირსია. ერთ ადგილს მამულის პატრონს ძალიან სიბრაზე მორევია და მამულის გაცემაც მხოლოდ იმ პირობით მოუნდომებია, რომ მოსავლის ნახევარი გლეხებმა იმას მისცენ. გლეხები რასაკვირველია, ისე ბრიყვები არ გამოსულან, როგორც მამულის პატრონსა ჰგონებია და ერთპირად უარი უთქვამთ: შენ შენთვის ბრძანდებოდე შენის მამულით, ჩვენ ჩვენთვისაო. დარჩენილა ჩვენი მამულის პატრონი თავის მამულით ერთი წელიწადი. წელიწადსაც გაუვლია, თქვენმა მზემ, გლეხებს ყურიც არ გაუფართხუნებიათ. მამულის პატრონი უყურებს, დრო მიდის, მეორე წელიწადიც დადგა. თქვენ არ მომიკვდეთ, გლეხები ხმას არ იღებენ. გაუჭირდა ჩვენს მამულის პატრონს, კაცები შეუჯენა გლეხებს და ძლივ-ძლივობით მოირიგა. მეტი ღონე აღარ ჰქონდა, იმათს (გლეხების) სიტყვას უნდა დაჰყოლოდა.

მეორე შემთხვევა უფრო უკეთესია ამაზე. ერთმა ტყის პატრონმა დიდი ბაჟი დაადვა და გლეხებს არ მოურიგდა. გლეხები ერთპირათ გამოემშვიდობენ და სხვა სოფლის ტყის პატრონს მოურიგდნენ. გადის ერთი წელიწადი, ტყის პატრონს ტყიდან შემოსავალი არა აქვს, უნდა დაუკლოს ბაჟი. ბაჟი დაუკლო და ის ფასი დასვა, რასაც გლეხები ეუბნებოდნენ ორი წლის წინათ. მაგრამ, დახე ტყის პატრონის უბედურებას? ყური არავინ გაიბერტყა: გლეხები ეუბნებიან: „შენ შენთვის ბრძანდებოდე შენი ტყით, ჩვენ ჩვენთვისაო“.

როგორც იმავე გაზეთის მასალებიდან ჩანს, ასეთ ფაქტებს საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში ჰქონია ადგილი. რაჭველი კორესპონდენტის ცნობით, მაგალითად, ამ რაიონის გლეხებს არა ერთხელ მიუმართავთ თურმე ბოიკოტის მეთოდისთვის და წარმატებითაც[124].

---

122 გაზ. „შრომა“, 1881 წ., № 14.

123 გაზ. „დროება“, 1870 წ., № 20.

124 იქვე, № 30.

სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ეკონომიური მდგომარეობის ერთ-ერთ გამსაზღვრელ ფაქტორს გადასახადები წარმოადგენდნენ. ამიტომ ის, ბუნებრივია, იბრძოდა არა მარტო მიწისათვის, არამედ საგადასახადო ტვირთის სრული ან ნაწილობრივი შემსუბუქებისათვის. უშუალო მწარმოებელი ყველაფერს აკეთებდა იმისათვის, რომ დაესაბუთებინა ამა თუ იმ გადასახადის უსამართლობა და უარი ეთქვა მის გადახდაზე.

1866 წლის მაისის თვეში თბილისის გუბერნატორის კანცელარიამ გორელი თავადის ნიკოლოზ ივანეს ძე ერისთავის საჩივარი მიიღო, რომელშიაც ნათქვამი იყო შემდეგი:[125] „1864 წლის 8 ნოემბერს გამოცხადებული უმაღლესი მანიფესტით თბილისის გუბერნიის გლეხები ყმობიდან განთავისუფლდნენ, მაგრამ იმ პირობით, რომ ისინი ორი წლის განმავლობაში დარჩენილიყვნენ წინანდელ მდგომარეობაში და ეხადათ მემამულეებისათვის ყველა ის გადასახადი, რასაც აქამდე უხდიდნენ. ამის საფუძველზე ჩემს დროებით ვალდებულ გლეხებს არაერთხელ მოვთხოვე, რომ მათ შეესრულებინათ თავიანთი მოვალეობა, მაგრამ უარი გამომიცხადეს. ამის გამო მე არაერთგზის მივმართე თხოვნით ქსნისა და ოსეთის განყოფილებათა მომრიგებელ შუამავლებს, რათა მათ აეძულებინათ გლეხები გადაეხადათ ჩემთვის როგორც მიმდინარე, ისე წინა წლის გადასახადები, მაგრამ თხოვნა დაკმაყოფილებულ არ იქნა და (ამით გათამამებული) გლეხები კატეგორიულად უარს ამბობენ მათზე გაწერილ გადასახადის გაღებაზე“ (ხაზი ჩვენია. — ი. ა.).

იმავე წლის 8 აგვისტოს მსგავსი საჩივრით შეუტანია მთავრობაში გენერალ-ლეიტენანტ თავად გიორგი ერისთავს და გლეხების მორჩილებაში მოყვანა უთხოვია[126]. იგივე გაუკეთებიათ თბილისის მაზრის დუშეთის უბნის მემამულეებს ანდრია, დავით და ელიზბარ რატიშვილებს (1866 წ.). „ჩვენ, — სწერდნენ ისინი ხელისუფლებას[127], — პურის აღების დროს სოფ. ყანჩაეტში გავგზავნეთ ჩვენი მოგვარე დავით რატიშვილი... მეოთხედი ნაწილის ასაღებად, მაგრამ ის ხელცარიელი გამობრუნდა და მოგვახსენა, რომ გლეხებმა გადაჭრით უარი განაცხადესო“. ჩანს, არც ეკატერინე ერისთავის ყოფილ ყმას, ქსნის უბნის სოფ. ზადეხის მცხოვრებ გაბრიელ ოდიშვილს გამოუჩენია დიდი სიბეჯითე მასზე დაკისრებულ ვალდებულებათა შესრულებაში. ოდიშვილს, რომელიც მემა-

---

[125] ЦГИАГ, ф. 31, д. 28, л. 29.

[126] იქვე, ფურც. 45—46.

[127] იქვე, ფურც. 70.

მულის მოწმობით, დიდი ქონების პატრონი ყოფილა, მტკიცე უარი უთქვამს გადაეხადა 1862—1865 წლების გადასახადი მახთა 180 მანეთის რაოდენობით. „ქსნის უბნის სოფელ ზადეხში მცხოვრები ჩემი ყოფილი გლეხი გაბრიელ ოდიშვილი, — ნათქვამია მის 1866 წლის 8 იანვრით დათარიღებულ თხოვნაში[128], — ბატონყმობის გადავარდნის რამდენიმე წლით ადრე, ყველა სახის ნატურალური გადასახადის მაგივრად დაიბეგრა მახთის სახელწოდებით ცნობილ ფულადი გადასახადით, 45 მანეთის რაოდენობით წელიწადში. 1862 წლიდან მან შესწყვიტა ამ გადასახადის გადახდა, რის გამოც მე არაერთხელ მივმართე მაზრის უფროსს, თბილისის სამოქალაქო გუბერნატორს... და, დასასრულ, მომრიგებელ შუამავალს სიტყვიერი და წერილობითი თხოვნით, მაგრამ დღემდე არავითარი პასუხი არ მიმიღია. ამჟამად 1862, 1863, 1864 და 1865 წლების ნარჩენი გადასახადის რაოდენობა უკვე 180 მანეთს უდრის, რომლის გადახდა დიდი შესაძლებლობის მქონე ოდიშვილისათვის არ წარმოადგენს არავითარ სიძნელეს. იგი მომავალშიც წესიერად გაიღებს ამ, მისთვის მეტად მსუბუქ, ღალას... თუკი მართველობა მოისურვებს და ძალას დაატანს მას".

ასეთივე ურჩობა გამოუჩენიათ ქართლელი მემამულეების ილია ციციშვილისა და რევაზ ერისთავის გლეხებს. დასახელებული თავადები 1864—1867 წლებში დაბეჯითებით მოითხოვდნენ რეფორმით გათამამებული გლეხების მორჩილებაში მოყვანასა და დაწესებული გადასახადების ძალით გადახდევინებას.

მწარმოებელ კლასს აწუხებდნენ არა მარტო საერო, არამედ სასულიერო ფეოდალებიც. ამიტომ, ცხადია, ის ბრძოლას ხსენებული კორპორაციის წინააღმდეგაც აწარმოებდა. ამ ბრძოლის ერთი ეპიზოდი, რომელსაც, როგორც ჩანს, XIX საუკუნის 90-წლების ბოლოს ჰქონია ადგილი, აღწერილია გოლიცინის „უქვეშევრდომლეს მოხსენებაში" კავკასიის მმართველობის შესახებ 1897—1902 წლებში. იქ ლაპარაკია დრამის ფულის შეგროვებასთან დაკავშირებით გორისა და ოზურგეთის მაზრებში მომხდარ სახალხო მღელვარებაზე. „Вынужденные нередко,—ნათქვამია დასახელებულ მოხსენებაში[129],—лично собирать драму, притом не всегда деньгами, а зачастую произведениями сельского хозяйства, когда у крестьянина не оказывается в наличности денег, они (священники — И. А.) входят в унизительные для них пререкания и торг с прихожанами при расценке получаемых взамен драмы. Это приводит к взаимным неудовольствиям и раз-

[128] იქვე, ფურც. 30.

[129] ЦГИАГ, ф. ОВД, д. 18 (на 12 листах).

дорам, обостряя отношения между духовенством и прихожанами, которые за последнее время начали выражаться местами в довольно резкой форме. Так, некоторые сельские общества Горийского и Озургетского уездов решительно отказались от уплаты дрaмы своим священникам и потребовалось вмешательство администрации для восстановления этого сбора, а в Озургетском уезде — и вызов войской силы» (ხაზი ჩვენია—ი. ა.).

ჩვენ გაგვაჩნია ზოგი შემაჯამებელი ხასიათის მასალაც, რომელიც მეტ-ნაკლები სისრულით ახასიათებს რეფორმის შემდეგდროინდელ საქართველოს სოფელში მიმდინარე კლასობრივ ბრძოლას. ამ მასალიდან ჩანს[130], მაგალითად, რომ 1873 წელს მარტო გორის მაზრის პირველსა და მეორე განყოფილებაში შესულა სულ 2316 წერილობითი თუ ზეპირი საჩივარი, აქედან 1262 საჩივარი გლეხებსა და მემამულეებს შეუტანიათ მათ შორის მიწის თაობაზე წარმოშობილ დავის შესახებ, 480 — მემამულეებს გლეხების მიერ გადასახადის თავის დროზე გადაუხდელობის თაობაზე და 572 — კლებს — მემამულეების თავგასულობისა და მათი შემავიწროებელ მოქმედებათა შესახებ.

დაახლოებით ასეთივე მდგომარეობა ჩანს საქართველოს სხვა მაზრებშიც[131].

კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებას რეფორმის შემდეგდროინდელ საქართველოში პატიმართა დიდი რაოდენობაც ადასტურებს. 1886 წლის მონაცემით, მაგალითად, თბილისის გუბერნიაში 13948 კაცი ყოფილა პასუხისგებაში მიცემული, რომლიდანაც 8 ათასი მსხვილ დამნაშავედ უცნიათ და სანიმუშოდ დაუსჯიათ[132]. დანაშაულის უდიდესი ნაწილი პიროვნების და ქონების ხელშეუხებლობის წინააღმდეგ ყოფილა მიმართული[133].

კიდევ უფრო საინტერესოა ცნობები ცეცხლის წაკიდებისა და შინაური საქონლის დამახინჯება-დასახიჩრების შესახებ. იმ 143 ხანძრიდან, რომელსაც 1886 წელს თბილისისავე გუბერნიაში ჰქონია ადგილი, 64 (ან საერთო რაოდენობის 43,3%) ცეცხლის საგანგებო წაკიდებით გაუჩენიათ. „Этот страшный процент,—წერდა გუბერნატორი—яснее всего иллюстрирует дурные склонности

---

130 ЦГИАГ, ф. 31. д. 788, лл, 6—7, 15—16.

131 იქვე, ფურც. 10—12. აქაა 1874 წ. ცნობები სიღნაღის მაზრის შესახებ.

132 ЦГИАГ, ф. 17, д. 8747, лл. 1—25. И. Г. Антелава, Государственные крестьяне Грузии в XIX веке, т. II, стр. 162.

133 იქვე.

населения, так как такого рода преступления совершают, очевидно, не ради личной выгоды..., как это бывает при воровстве, грабеже и разбое, а лишь ради мести врагу. Мало того, месть эта направляется и на домашних животных, с целью причинить врагу имущественный вред. Нередки случаи, когда враги подрезывают рабочим волам и буйволам своего противника жилы, лошадям гривы и хвосты, чтобы обезобразить и лишить их ценности"[134].

დანაშაულს, რა თქმა უნდა, ყველა წოდების კაცი ჩადიოდა, მაგრამ ყველაზე მეტ აქტიურობას ამ საქმეში მაინც გლეხობა იჩენდა. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ 1888 წელს თბილისის გუბერნიაში მსჯავრდადებულ პირთა 67,9% სოციალურად სწორედ გლეხობის სხვადასხვა კატეგორიაზე მოდიოდა[135].

მაგრამ ქართველი გლეხი, როგორც ცნობილია, მარტო ბრძოლის ზემოთ აღნიშნული ფორმებით არ კმაყოფილდებოდა. იგი ზოგჯერ ისეთ რადიკალურ ღონისძიებასაც მიმართავდა, როგორიც მასიური შეიარაღებული გამოსვლა იყო. ასეთი გამოსვლა მოხდა, მაგალითად, 1876 წელს სამეგრელოში. მღელვარება დაიწყო ხსენებული წლის ივნისის თვეში გენერალ-ლეიტენანტ გრიგოლ დადიანის კუთვნილ სოფლებში — ლიასა და ფახულანში. მოვლენები, რომლებიც წინ უსწრებდა სახალხო აზვირთებას, ერთ ოფიციალურ დოკუმენტში შემდეგნაირადაა აღწერილი. „Для того, чтоб не расстраивать окончательно взаимных отношений,—ნათქვამია იქ[136],—владельцы, по собственному усмотрению, признали нужным делать... уступки против того размера требований, на которых, в силу положения, имели право. Так, между прочим, поступил и генерал-лейтенант князь Дадиани в отношении временнообязанных крестьян своих в селениях Лиа и Пахулани, которым предоставил, по особому условию, взамен отбывания установленных повинностей натурою, производить ему известный, уменьшенный, платеж деньгами. Весною нынешнего (1876) года окончился срок действия означенного условия и это окончание срока совпало с окончанием же девятилетнего периода со времени введения в Мингрелии крестьянского положения. Подобно тому, как это было и во внутренних губерниях империи, временно-обязанные крестьяне упомянутых имений князя Дадиани, поняв превратно значение этого девятилетнего периода, составили себе убеждение, что с окон-

[134] იქვე.

[135] И. Г. Антелава, Государственные крестьяне, т. II, стр. 162.

[136] ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 21. д. 141, лл. 13—14 об.

чанием его должны прекратиться и все обязательные отношения их к владельцам[137]. В силу этого крестьяне отвечали положительным отказом на требование уплаты владельцу части следующих ему, на основании положения, повинностей».

საქმეში ჩაერიენ ამ ამბებით შეშფოთებული მომრიგებელი მოსამართლე, ქუთაისის გუბერნიის საგლეხო საქმეთა „პრისუსტვიეს" წევრები და თვით გუბერნატორი, მაგრამ ამას სასურველი შედეგი არ მოჰყოლია. მაშინ გლეხებს გადასახადის გადასახდელად ორი დღის ვადა მისცეს და გააფრთხილეს, რომ ურჩობის გაგრძელების შემთხვევაში მათ წინააღმდეგ რადიკალური ზომები იქნებოდა მიღებული. ხალხმა ულტიმატუმი არ შეასრულა. ხელისუფლებამ ძალის გამოყენება გადასწყვიტა და მღელვარების ადგილას ფეხოსანთა ასეული და 15 მხედარი გაგზავნა. მაგრამ, როგორც ჩანს, ამას დიდი ეფექტი არ გამოუწვევია და ადმინისტრაცია იძულებული გამხდარა აჯანყების ჩასაქრობად ფეხოსანთა ნაწილების კიდევ ერთი როტა გამოეყო. „но жители ,—ნათქვამია ნამესტნიკის თანაშემწის მოხსენებაში[138]. — вместо принесения повиновения, удалились вовсе из селения и отправились толпами, из коих главная, со значком, в окрестные деревни подговаривать их к совместному сопротивлению неправильным, по их понятиям, требованиям начальства".

მოკლე დროში აჯანყებამ ზუგდიდის მაზრის სამი მეოთხედი ნაწილი მოიცვა და, დოკუმენტის ცოტა გადაჭარბებული ცნობით, იარაღის ქვეშ 20 ათასამდე კაცი დააყენა[139]. გლეხებმა სენაკის მაზრის სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ამხედრებაც სცადეს და ამ მიზნით ხსენებულ ადგილისკენ აჯანყებულთა „ერთი დიდი პარტია" გაიგზავნა. მოვლენები სწრაფად და სახიფათოდ ვითარდებოდნენ. საგონებელში ჩავარდნილმა კავკასიის . ადმინისტრაციამ ისევ გამოყო დამატებითი ძალები და ისინი თავად ჯორჯაძის მეთაურობით სამეგრელოსკენ გაისტუმრა. ჯორჯაძეს, ინსტრუქციის თანახმად, წესრიგი მშვიდობიანი გზით უნდა აღედგინა, მაგრამ თუკი

---

137 სინამდვილეში დებულება გლეხს მხოლოდ იმის უფლებას აძლევდა, რომ მას 9 წლის შემდეგ, დღიდან კანონის გამოცხადებისა, უარი ეთქვა ნადელზე (თუ კი ეს მისთვის ხელსაყრელი იქნებოდა) და შეეწყვიტა გადასახადების გადება მიწის პატრონის სასარგებლოდ (იხ. ი, ახალაია, საგლეხო რეფორმა სამეგრელოში. სოხუმი, 1958 წ., გვ. 85, 151). დადიანის გლეხებმა კი, პირიქით, გადასახადებისგან თავის დახსნა სანაცვლო ნაკვეთების შენარჩუნებით მოინდომეს.

138 იქვე, ფურც. 14.

139 იქვე, ფურც. 16.

ეს პრაქტიკულად შეუძლებელი იქნებოდა, მას ნება ჰქონდა იარაღი გაძოეყენებინა[140].

ქართველმა თავადმა თავისი რაზმის ერთი ნაწილი პოდპოლკოვნიკი პრინცის ხელმძღვანელობით აჯანყებულთა იმ პარტიას გამოადევნა, რომელიც სენაკის მაზრის მიმართულებით მიდიოდა. ის მას სოფ. ლეწურწუმეში წამოეწია. გლეხებმა თავი მოარიდეს არათანაბარ შერკინებას და დროებით მიმალვა არჩიეს, მაგრამ დამსჯელმა ექსპედიციამ მაინც შეძლო 100 მათგანის ხელში ჩაგდება. დღის მეორე ნახევარში, გაფანტული ხალხი ისევ შეგროვდა, სამხედრო ნაწილების მიერ დაკავებულ სოფლის კანცელარიაში მივიდა და დაპატიმრებული ამხანაგების გათავისუფლება მოითხოვა. რაზმის უფროსმა პოდპოლკოვნიკმა პრინცმა ამაზე კატეგორიული უარი თქვა და აჯანყებულებს მორჩილებისაკენ მოუწოდა, მაგრამ უშედეგოდ. საქმე სისხლისმღვრელი შეტაკებით დასრულდა, რომლის დროსაც თავისუფლებისთვის მებრძოლთა რიგებს 48 კაცი გაძოაკლდა — 18 მოკლულის და 30 დაჭრილის სახით[141]. ეს ტრაღედია 1876 წლის 17 ივნისს დატრიალდა.

ამის შემდეგ აჯანყება დაღმავალი გზით წავიდა. გლეხებს ძალი არ ეყოთ ბრძოლის გასაგრძელებლად, მთავრობის ჯარებთან შემდგომი შებმა უპერსპექტივოდ გამოიყურებოდა. ამხედრებულმა სოფლებმა ფარხმალი დაჰყარეს, გრიგოლ დადიანის გლეხებმაც გადასახადი გადაიხადეს და მომავალში სრულ მორჩილების პირობა დასდვეს[142]. „წესრიგი“ მთელს ზუგდიდის მაზრაში აღსდგა.

კიდევ უფრო გაძლიერდა აგრარულ-გლეხური მოძრაობა მიმდინარე საუკუნის დასაწყისში, განსაკუთრებით კი 1905—1907 წლებში. ამჟამად გლეხი, ქალაქის მუშის მხარდაჭერითა და ხელმძღვანელობით შემაგრებული, უფრო საშიშ ძალად იქცა. იგი ეხლა მეტი გაბედულობით იმაღლებდა ხმას სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ჩაგვრის წინააღმდეგ და სამართლიანი ურთიერთობის დამყარებას მოითხოვდა.

ბრძოლას მიწისა და თავისუფლებისათვის დასახელებულ წლებში ადგილი ჰქონდა საქართველოს ყველა კუთხეში, მაგრამ განსაკუთრებული სიძლიერით ის მაინც გურიაში გაიშალა. იქ იგი გასცილდა წმინდა ეკონომიურ მოთხოვნილებათა ფარგლებს და შეგნებული პოლიტიკური მოძრაობის ხასიათი მიიღო[143]. არ ვჩერ-

---

[140] იქვე, ფურც. 18.

[141] იქვე, ფურც. 20—21.

[142] იქვე, ფურც. 21—22.

[143] იხ. გაზ. „Вперед“, 1905 г., № 14; „Революционная борьба крестьянства Грузии в 1905 году“ (შემდეგში შემოკლებით „Революц. борьба“), Москва, 1935 г., стр. 42.

დებით რა ამ მოძრაობის ცალკეულ, სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგად ცნობილ[144], ეპიზოდებზე, ჩვენ გვინდა მკითხველის ყურადღება ამ მოძრაობის მხოლოდ ერთ მხარეზე, სახელდობრ აგრარულ მხარეზე გავამახვილოთ. სოფლის მშრომელი მოსახლეობის საბრძოლო პროგრამაში ცენტრალური ადგილი, როგორც მოსალოდნელიც იყო, მიწისა და ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობათა გადმონაშთების ლიკვიდაციის პრობლემას ეკავა. ქართველ გლეხთა აბსოლუტურ უმრავლესობას უმიწობა-მცირემიწიანობით ეხუთებოდა სული და ამიტომ ის, ბუნებრივია, პირველ რიგში ამ მეტად მტკივნეული საკითხის მოგვარებას ითხოვდა. გლეხების დუხჭირი მდგომარეობა, — ნათქვამია შემომქმედის სოფლის საზოგადოების განჩინებაში (1905 წ.)[145], — არავისთვის არაა საიდუმლოება; თუმცა ჩვენ არა გვაქვს მიწა და არც არავითარ შემოსავალს ვღებულობთ, მაინც სხვადასხვა გადასახადები და აუტანელი შრომა მთელი სიმძიმით მხოლოდ ჩვენ გვაწვება კისერზე. ჩვენ ძველებურად ყმა-მონები ვართ. ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ ბევრი გლეხი დარჩა დამოკიდებულ მდგომარეობაში", რადგანაც მათ ან სრულებით არ მიეცათ მიწა, ან მიეცათ მეტად მცირე რაოდენობით. ამის შესაბამისად ისინი მოითხოვდნენ[146]: 1) დროებით ვალდებულ ურთიერთობათა დაუყოვნებლივ ლიკვიდაციას, ამ მდგომარეობაში მყოფ გლეხთა მიწით და სახელმწიფოს ხარჯზე განთავისუფლებით, 2) ჩამონაჭრების სასწრაფოდ და მთლიანად დაბრუნებას, 3) საჯარო ქირის შემცირებას, 4) მხოლოდ გლეხებისათვის დაწესებული გადასახადების (გზის ბეგარა, ეკლესიის დაცვა-ყარაულობა და სხვ.) გაუქმებას, ხოლო აუცილებლობის შემთხვევაში — მათი ყველა წოდებისათვის სავალდებულოდ გამოცხადებას და 5) დღემდე არსებული პირდაპირი და არაპირდაპირი გადასახადების მოსპობას და ერთიანი პროგრესული საშემოსავლო გადასახადის შემოღებას[147].

მეტ-ნაკლებად ასეთივე იყო საქართველოს სხვა რაიონების გლეხთა აგრარულ-ეკონომიური ხასიათის მოთხოვნილებანი[148].

---

[144] იხ. ი. ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი, 1905—1907 წლების რევოლუცია საქართველოში. თბილისი, 1955, გვ. 145—160, 233—269, 300—312, 342—150, 364—379, 446—466; გ. ხ ე კ ა პ უ რ ი ძ ე, 1905—1907 წლების რევოლუცია საქართველოში, თბილისი, 1955. ვ. ს ა ბ ა ხ ტ ა რ ი შ ვ ი ლ ი, გლეხთა რევოლუციური მოძრაობა დასავლეთ საქართველოში 1905—1907 წწ., თბილისი, 1959. ი. მ ი რ ც ხ უ ლ ა ვ ა, აგრარულ-გლეხური საკითხი საქართველოში 1900—1917 წწ., თბილისი, 1964, გვ. 145—193.

[145] გაზ. „Вперед", 1905 г., № 14 „Революционная борьба", стр. 43.

[146] იქვე. „Революционная борьба", стр. 43—46.

[147] ამ დაბეგვრიდან თავისუფლდებოდა 500 მანეთზე ნაკლები შემოსავალი.

[148] იხ. Прокламации большевистских организаций Закавказья. 1904—1906 Тб. 1940 г., стр. 103—107.

ბრძოლა ამ მოთხოვნილებათა განხორციელებისათვის ობიექტურად პროგრესის საქმეს ემსახურებოდა. ის ხელს უწყობდა ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობათა ნაშთების ლიკვიდაციას, ნაშთებისა, რომლებიც ესოდენ აფერხებდნენ კაპიტალიზმის განვითარებას რუსეთსა და საქართველოში[149].

სოფელში მიმდინარე ამ კლასობრივმა ბრძოლამ აიძულა მთავრობა მეტი ყურადღებით მოჰკიდებოდა გლეხთა საკითხს და იგი სპეციალური განხილვის საგნად ექცია.

თავი V

წინადადებები და პროდუქტები ვალდებულ ურთიერთობათა მოსპობის შესახებ. 1912 წლის 20 დეკემბრის კანონი

1. კ. შარვაშიძის აზრი

ქვეყნის ეკონომიური განვითარების უზრუნველყოფის ამოცანები და ძლიერი აგრარული მოძრაობა აყენებდა დროებით-ვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის ლიკვიდაციის საკითხს. ხსენებული ინსტიტუტის გაუქმებას მხარს უჭერდნენ არა მარტო საზოგადოების მოწინავე ელემენტები, არამედ თვით ოფიციალური ხელისუფლების წარმომადგენლებიც. რეფორმის შემდეგდროინდელი ხანის სოფლის მშრომელი მოსახლეობის დაშოშმინება მათ მხოლოდ ამ გზით მიაჩნიათ შესაძლებლად. ამიტომ მთავრობა, მიდიოდა რა ბატონყმური ურთიერთობის აღნიშნული გადმონაშთის მოსპობაზე, ცდილობდა ეს დინჯად, აუჩქარებლად და მემამულეთა მხრით რაც შეიძლება ნაკლები მსხვერპლის გაღებით გაეკეთებინა. იგი ყურადღებით ისმენდა თავადაზნაურებისა და მაღალი რანგის მოხელეთა წინადადებებს, განსაკუთრებით კი ისეთებს, რომლებიც მაქსიმალურად იცავდნენ პრივილეგიური წოდებისა და ხაზინის ინტერესებს.

ასეთი წინადადებით გამოვიდა, კერძოდ, თავადი კ. შარვაშიძე. მან 1885 წლის 2 იანვარს სპეციალური მოხსენება წარუდგინა ხელისუფლებას დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის ლიკვიდაციის გზებისა და საშუალებების შესახებ. მისი აზრით, ამ საქმის გაგვარება ნამდვილად საჭირო იყო, მაგრამ არა სანადელო მიწის მისი მფლობელის საკუთრებად გამოცხადებით. ეს გზა მას სახიფა-

[149] В. И. Ленин, Сочинения, т. 18, стр. 59—60.

თოდ მიაჩნდა, რადგანაც, მისი სიტყვით, მწარმოებელი კლასის უდიდესი ნაწილი საბოლოოდ მაინც იძულებული გახდებოდა გაეყიდა საკუთრებად შეძენილი მამული და არაფრის მქონეთა რიგებში გადასულიყო. ამ არასასიამოვნო შედეგის თავიდან ასაცილებლად კ. შარვაშიძე საჭიროდ თვლიდა დროებითვალდებულ გლეხების მიერ ჯერ კიდევ შეუსყიდველი მიწების სახელმწიფოს ხელში გადასვლას, ხოლო მათი მფლობელი მშრომელების — სახაზინოდ ალიარებას. „Для полного ограждения эдешних крестьян от обезземеления вследствие принудительных продаж или личных каких-либо неблагоприятных для их быта условий,—წერდა ის, лучшим средством, по мнению моему, представляется покупка правительством в свою собственность всех еще не выкупленных наделов временно-обязанных крестьян... с причислением их к разряду казенных крестьян“[150].

ამ წინადადების ცხოვრებაში განხორციელებას შედეგად მოყვებოდა არა ძველ ურთიერთობათა გადმონაშთების ლიკვიდაცია, არამედ მათი კონსერვაცია, არა ბატონყმური ექსპლოატაციის მოსპობა, არამედ მისი შენარჩუნება (სახელმწიფო ფეოდალიზმის სახით), არა მწარმოებელი კლასის დამოკიდებული მდგომარეობის შესუსტება, არამედ, პირიქით, მისი გაძლიერება. კ. შარვაშიძის წინადადების მიღებით შეიცვლებოდა მხოლოდ მოვლენის გარეგანი მხარე (მიწის პატრონად გლეხს კერძო მფლობელის მაგივრად ხაზინა მოევლინებოდა) და არა მისი სოციალ-ეკონომიური საფუძველი. კ. მარქსი, როგორც ცნობილია, ყმების კატეგორიაში აქცევდა არა მარტო საბატონო, არამედ სახელმწიფო გლეხებსაც და მკაცრად აკრიტიკებდა ყველა იმათ, ვინც მათ შორის პრინციპულ განსხვავებას ხედავდა[151].

2. ვორონცოვ-დაშკოვის პირველი მოხსენება-პროექტი (1905 წ.) და მისი ბედი

მეოცე საუკუნის დასაწყისში მიმდინარე აგრარულ-რევოლუციურმა მოძრაობამ ყველასათვის ნათელი გახადა გლეხთა საკითხის გადაუღებლად მოგვარების აუცილებლობა. ყველასათვის ცხადი გახდა, რომ ხალხის აზვირთებას ღრმა სოციალურ-ეკონომიური მიზეზები გააჩნდა, რომ ის მწარმოებელი კლასის უმიწობით, მძიმე ეკონო-

[150] საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კორ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი. ე. ვეიდენბაუმის ფონდი, საქმე 512, ფურც. 6—7.

[151] Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII. стр. 91.

მიური მდგომარეობითა და სიღატაკით იყო გამოწვეული[152]. თიანეთის მაზრის უფროსის გენერალ-ადიუტანტ ზ. ჰავჰავაძის მოწმობით, საზოგადოებრივი „უწესრიგობის“ პირველი ინიციატორები სწორედ დროებითვალდებული გლეხები ყოფილან. დასახელებულ პოხელეს მათი ხვედრი ყველაზე სავალალოდ, ყველაზე საგანგაშოდ მიაჩნდა და ამიტომ ის მოსალოდნელი კატასტროფის თავიდან ასაცილებლად ურჩევდა ხელისუფლებას განსაკუთრებული ყურადღება სოფლის მშრომელი მოსახლეობის სწორედ ამ ნაწილისთვის მიექცია[153].

სხვანაირად, ეტყობა, არც კავკასიის ნამესტნიკი ვორონცოვ-დაშკოვი ფიქრობდა. მან 1905 წლის 22 ნოემბერს მთავრობას ვრცელი მოხსენება-პროექტი წარუდგინა, რომელშიაც მოცემულია არა მარტო საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის სოფლის არასახარბიელო მდგომარეობის აღწერა, არამედ გამოთქმულია მოსაზრება ამ მდგომარეობის გაუმჯობესების შესახებ. ავტორი არ მალავს, რომ ბატონყმობის გაუქმება ჩვენს ქვეყანაში მოხდა მემამულეებისათვის განსაკუთრებით ხელსაყრელ პირობებში და რომ რეფორმის შემდეგ ქართველი გლეხი უფრო შავ დღეში აღმოჩნდა, ვიდრე მანამდე. ყოველივე ეს, მისი სამართლიანი დასკვნით, დროებით-ვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტისა და მაღალი გადასახადების არსებობით იყო გამოწვეული[154]. ყურადღება კი ამ ინსტიტუტისადმი, მისი აზრით, სათანადოდ არ იყო გამახვილებული. მართალია, ადგილობრივი ხელისუფლება მუდამ ინტერესით ეკიდებოდა აგრარულ საკითხს, მაგრამ მთელ მის საქმიანობას ამ ბიმართულებით, მოხსენების ავტორის სიტყვით, კანცელარული მუშაობის ხასიათი ჰქონდა და არავითარი პრაქტიკული შედეგი არ მოჰყოლია. „Хотя кавказская высшая администрация,—წერდა იგი, начиная с 1873 года, работала по выработке разных оснований для прекращения временно-обязательных отношений крестьян к помещикам и обезательного выкупа надельных земель, но все эти канцелярские работы не имели для крестьян никакого реального значения, и за 40 лет (т. е. за период 1865—1905 гг. — И. А.) не было издано ни одного законоположения (кроме законов о хизанах), которое изменило бы их положение к лучшему“.

[152] СХАО. т. IV, стр. 770.

[153] „Временно-обязанные крестьяне, мало обеспеченные землей, являются источниками всех недоразумений последнего времени в деревне. Поэтому их судьба заслуживает особого внимания властей“ (СХАО, т. IV, стр. 770).

[154] СХАО, т. IV, стр. 1.

[155] იქვე, გვ. 23.

სწორედ ამით იყო შეპირობებული, ეორონცოვ-დაშკოვის აზრით, კლასობრივი ბრძოლის ის აღმავლობა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა მიმდინარე საუკუნის დასაწყისის საქართველოს სოფელში. „წესრიგის“ დასამყარებლად მეფის ნაცვალს საჭიროდ მიაჩნდა სახალხო მღელვარების ძირითადი მიზეზის — დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის დაუყოვნებლივ ლიკვიდაცია და სანადელო მიწების უშუალო მწარმოებლის საკუთრებად გამოცხადება[156]. თანაც ყოველივე ეს ისე უნდა გატარებულიყო, რომ სოფლის მშრომელ მოსახლეობას ახალი მსხვერპლი არ გაეღო. თითქოს უცნაურია, მაგრამ ფაქტია, რომ ნამესტნიკი წინააღმდეგი იყო გლეხებს ნადელები შესყიდვით შეეძინათ. „Обращаясь затем к вопросу,—წერდა იგი[157],—на каких основаниях может быть произведена отмена обязательных отношений крестьян к помещикам, нельзя не придти к заключению, что выкуп наделов, с возложением на крестьян уплаты выданной ссуды за наделы в форме выкупных платежей, не может быть осуществлен уже потому, что за воспоследованием высочайшего манифеста 3-го ноября сего (1905) года, отменены выкупные платежи для всех крестьян, земли которых издавна состояли в их пользовании, а на Кавказе — в Грузии, Имеретии, Мингрелии и (Восточной) Грузии крестьяне по отношению к земле имеют теже права, что и коренное население русских губерний,.. Кроме того, с точки зрения крестьян Закавказья переход их с повинностей в пользу помещиков на выкуп был бы принят ими как мера по отношению к ним в высшей степени несправедливая, так как для крестьян совершенно безразлично, кому уплачивали они повинности, а за время существования обязательных отношений они деньгами и долями урожая внесли, переводя все на деньги, суммы, превышающие выкупные платежи внутренних губерний».

აქედან გამომდინარე ეორონცოვ-დაშკოვი ასკვნიდა, რომ ვალდებულ ურთიერთობათა მოსპობა და სანადელო მიწების გლეხების ხელში გადასვლა უნდა მომხდარიყო არა გამოსყიდვით მწარმოებელი კლასის ხარჯზე, არამედ სრულიად უფასოდ, უსასყიდლოდ[158].

მაგრამ რაკი ის ფართობი, რომელიც ამ ღონისძიების გატარებით სოფლის მშრომელ მოსახლეობას საკუთრებად დაუმტკიცდებოდა, მაინც საკმარისი არ იქნებოდა მისთვის და ის ძველებურად თავს ვერ დააღწევდა მძიმე საიჯარო პირობებს, ეორონცოვ-დაშ-

---

[156] იქვე, გვ. 23.
[157] იქვე, გვ. 24.
[158] იქვე, გვ. 25.

კოვი გლეხებისათვის დამატებითი მიწების გამოყოფას მოითხოვდა. „სანადელო მიწის ფონდს, — ნათქვამია მის მოხსენებაში[159], — გლეხებს სრული საკუთრების უფლებით რომ მიეცემათ, არ შეუძლია დააკმაყოფილოს მათი მოთხოვნილება და ამიტომ ისინი წინანდებურად იძულებული იქნებიან მიმართონ კერძო მფლობელობა მიწების იჯარას, რომლის პირობები ყოველწლიურად უფრო და უფრო სამძიმო გახდება. ამიტომ საჭიროა თვითეული სოფლის მიწით უზრუნველყოფის მდგომარეობის დეტალურად შესწავლა და იმ პირობების დადგენა, რომელიც საფუძვლად დაედება გლეხების განკარგულებაში მყოფ ფართობის გადიდებას. ამასთანავე ეს გადიდება უნდა მოხდეს ან თავისუფალი სახაზინო მამულების, ან საგლეხო ბანკის მიერ კერძომფლობელთაგან შესყიდულ მიწების ხარჯზე“.

მაგრამ ვორონცოვ-დაშკოვი, ესოდენ „ზრუნვას“ რომ იჩენდა მწარმოებელთა კლასისადმი, ერთი წუთითაც არ ივიწყებდა მემამულეთა ინტერესებს. ის თავის მოხსენებაში დაბეჯითებით აყენებდა საკითხს მათი „ზარალის“ მაქსიმალურად ანაზღაურების შესახებ სახელმწიფოს ბარჯზე. „ვთვლი რა, ამრიგად, ვალდებულ და დამოკიდებულ ურთიერთობათა დაუყოვნებლივ გაუქმებას აუცილებლად გლეხების გამოსასყიდ ოპერაციაზე გადაყვანის გარეშე, — წერდა მეფისნაცვალი, — მე არ მიმაჩნია შესაძლებლად ამ ღონისძიების ისე გატარება, რომ მემამულეებმა და მფლობელებმა არ მიიღონ შესაფერისი გასამრჯელო იმ გადასახადებში, რომლებსაც იხდიდნენ გლეხები წინად მათთვის გამოყოფილ მიწებში. თუმცა, როგორც ზევითაც ითქვა, ამ გადასახადების ხანგრძლივობა და მაღალი ნორმა, საფუძველს აძლევს გლეხებს ამტკიცონ, რომ მათ უკვე მთლიანად გადაიხადეს სანადელო მიწის ღირებულება, მაგრამ მემამულეებსა და მფლობელებსაც სრული უფლება აქვთ მოითხოვონ ხაზინიდან გასამრჯელო იმ მიწების საფასურად, რომლებიც გლეხთა საკუთრებაში გადადის და რომლებშიაც ისინი ღებულობდნენ წინად გარკვეულ შემოსავალს ფულადი და ნატურალური გადასახადების სახით. ამასთან ერთად ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგ მფლობელისათვის სანადელო მიწიდან გადასახადის სახით მიღებული შემოსავალი წარმოადგენს არსებობის ერთადერთ წყაროს, რადგანაც სათავისოდ დატოვებული მიწები მათ უკვე კარგა ხანია გაჰყიდეს“[160].

---

[159] იქვე, გვ. 31.

[160] იქვე, გვ. 25—26.

ყოველივე ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, ეორონცოვ-დაშკოვი წინადადებას იძლეოდა[161]:

1) გაუქმებულიყო 1906 წლის 1-ლ იანვრიდან დროებითვალდებულ და დამოკიდებულ გლეხთა ინსტიტუტი და ეცნოთ ამ კატეგორიის მშრომელები[162] სანადელო მიწების სრულ მესაკუთრედ. აღნიშნული დროიდან ისინი უნდა დაბეგრილიყვნენ ჩვეულებრივი წესით მხოლოდ სახაზინო და საერობო გადასახადებით. 2) განახევრებულიყო (იმავე დროიდან), ხოლო 1907 წლის 1-ლ იანვრიდან საერთოდ შეწყვეტილიყო ეგრეთ წოდებული „выкупные платежи" იმ გლეხებისა, რომლებმაც ადრე, ამ, წინადადებათა დამტკიცებამდე, მიაღწიეს შეთანხმებას სანადელო მიწების გამოსყიდვისა და ვალდებულ მდგომარეობიდან გამოსვლის თაობაზე. 3) გახსნილიყო, საქმის წარმატების მიზნით, საგლეხო ბანკის ამიერკავკასიის განყოფილება. 4) გამოეყენებინათ თავისუფალი სახაზინო მიწები და არადაცვითი მნიშვნელობის ტყეები უმაშულო და მცირე მიწიან სახელმწიფო და დროებით ვალდებულ გლეხთა მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად. 5) ეძლიათ პრივილეგიური წოდებისთვის ყოველწლიურად, დაწყებული 1906 წლის 1-ლ იანვრიდან, მისთვის განკუთვნილი საგასამრჯელო თანხის ნაწილი ხუთპროცენტიანი ავანსის რაოდენობით[163].

ეორონცოვ-დაშკოვის მოხსენება, როგორც ვხედავთ, საკმაოდ „რადიკალური" და გაბედული წინადადების შემცველი იყო. იგი ვაჟინებით მოითხოვდა დამოკიდებული გლეხების სასწრაფოდ გათავისუფლებასა და მათი ეკონომიური მდგომარეობის რამდენიმედ მაინც გაუმჯობესებას. ნამესტნიკის ასეთი „თავდადება" გამოწვეული იყო, ცხადია, არა მისი სიმპატიებით სოფლის მშრომელი მოსახლეობისადმი, არამედ მაშინდელი უაღრესად რთული და საგანგაშო სოციალ-პოლიტიკური ვითარებით, ძლიერი აგრარული მოძრაობით. აზვირთებული ხალხის დამშვიდება მას მხოლოდ მის მოხსენებაში წამოყენებულ წინადადებათა განხორციელების გზით ჰქონდა წარმოდგენილი[164].

---

[161] იქვე, გვ. 32—35.

[162] აგრეთვე სახელმწიფო გლეხები და სიზნები.

[163] ავანსის გაცემა უნდა გაგრძელებულიყო საგასამრჯელო თანხის სრულად გაცემამდე სახელმწიფო საზინის მიერ.

[164] Вслед за решительными мерами по подавлению беспорядков на Кавказе,—სწერდა იგი მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარეს 1906 წ. 23 მარტს, крайне желательно безотлагательное принятие представленных мною мер упорядочения крестьянского дела для достижения действительного успокоения края. Убедительно прошу ускорить рассмотрение моей записи.

ვორონცოვ-დაშკოვის მოხსენება წინასწარ დასკვნისათვის, მისი სახელმწიფო საბჭოში განხილვამდე, გადაეგზავნა ფინანსთა მინისტრს პ. შიპოვსა და საადგილმამულო და მიწათმოქმედების მთავარ სამმართველოს უფროსს პ. კუტლერს. მათ ძირითადად მოიწონეს განსახილველი დოკუმენტი, მაგრამ არაერთი პრინციპული შენიშვნა გააკეთეს. რეცენზენტებმა მხარი არ დაუჭირეს, მაგალითად, ნამესტნიკის წინადადებას თავისუფალი სახაზინო მიწების სახელმწიფო და დროებითვალდებულ გლეხების მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად გამოყენების შესახებ. პ. შიპოვისა და კუტლერის აზრით, აღნიშნული მიწები უნდა გამოეყენებინათ, როგორც წესი, არა ადგილობრივი მოსახლეობის საჭიროებისათვის, არამედ კოლონისტების მოსაწყობად, მათი ეკონომიური რესურსების გასაძლიერებლად[165].

მეორე შენიშვნა მემამულეთა გასამრჯელოს საკითხს შეეხო. დასახელებულმა პირებმა, დოკუმენტის სიტყვით, გამოსთქვეს მოსაზრება. Чтобы: „окончательные нормы вознаграждения были назначены... в законадательном порядке при участии Государственной думы... и чтобы выдачи помещикам и владельцам 5% на причитающиеся им вознаграждение имели значение не авансов, а уплаты процентов на капитальную сумму вознаграждения“[166]. ამას გარდა, 1906 წელს პრივილეგიური წოდებისათვის რამე გასამრჯელოს მიცემა ავანსის თუ პროცენტების სახით, ფინანსთა სამინისტრომ შეუძლებლად მიიჩნია, სახელმწიფო ბიუჯეტში სათანადო თანხის უქონლობისა და გაუთვალისწინებლობის გამო[167].

ნამესტნიკი, ცხადია, ერთბაშად არ დაეთანხმა ამ კრიტიკულ შენიშვნებს. არ დაეთანხმა იგი, კერძოდ, იმას, რომ მას თითქოს თავისუფალი სახაზინო მიწები მთლიანად ადგილობრივი მოსახლეობის დასაკმაყოფილებლად უნდოდა გამოეყენებინა. მან, როგორც მეფის ერთგულმა მოხელემ და დაჯერებულმა კოლონიზატორმა, აგრძნობინა კრიტიკოსებს, რომ იგი არასოდეს არ დაუშ-

---

представленной еще осенью“ 1905 года (СХАО. т. IV, стр. 54). და კიდევ: საქმის გაჭიანურება „გააძლიერებს მღელვარებას მოსახლეობის იმ ნაწილში, რომელიც მემამულეებთან დამოკიდებულ მდგომარეობაშია, დააყოვნებს მხარის დაშოშმინებასა და აგრარულ ნიადაგზე წარმოშობილ უწესრიგობათა ლიკვიდაციას“ (ვორონცოვის 1906 წლის 5 აგვისტოს წერილიდან მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარისადმი. СХАО, т. IV, стр. 59).

[165] СХАО, т. IV, стр. 45.

[166] იქვე, გვ. 57.

[167] იქვე.

ვებდა ქართველი, სომეხი, აზერბაიჯანელი და სხვა კავკაზიელი გლეხის მიწით მომარაგებას რუსული კოლონიზაციის საზიანოდ[168]. ამასთან ერთად, ვორონცოვ-დაშკოვი წინანდებურად იცავდა აზრს იმის შესახებ, რომ სახელმწიფო სავარგულების გარკვეული ნაწილი მკვიდრი მეურნის საჭიროებას მოახმარებდა. იგი მოითხოვდა ეს თავისი, 1905 წლის 22 ნოემბრის მოხსენებით ბარათში უფრო განზოგადებულად და გაბედულად ჩამოყალიბებული წინადადება, „წყვეტილი მასების „დაშოშმინების მიზნით". მომავალ კანონში შემდეგი შეცვლილ-შერბილებული და შეკუმშული სახით შეეტანათ:[169] „Предоставить наместнику е. и. величества на Кавказе разрешать в уважительных случаях при землеустройстве государственных поселян, водворенных на казенных землях, увеличение земельных наделов малоземельных сельских обществ, селений и поселков, а равно отвод наделов безземельным поселянам из сводных земель".

ამ კონტექსტში, როგორც ვხედავთ, ლაპარაკია მხოლოდ სახელმწიფო გლეხებზე, მაშინ, როდესაც ვორონცოვ-დაშკოვის გაკრიტიკებულ მოხსენება-პროექტში იმათ რიცხვში, ვისაც სახაზინო მიწები უნდა მისცემოდა, ხიზნებიც იყვნენ და დროებითვალდებული გლეხებიც.

არ გაიზიარა მეფის ნაცვალმა მთლიანად მეორე შენიშვნაც. „В заключение, — ნათქვამია მის საპასუხო წერილში[170], — я не могу не коснуться денежного вопроса, затронутого в отзыве министра финансов, а именно срока проектируемого процентного вознаграждения. Министр финансов, повидимому, предполагает возможным не производить причитающихся владельцам процентных платежей в текущем году, ввиду затруднительного в настоящее время положения государственного казначейства. Я же с своей стороны считаю себя обязанным удостоверить, что всякая отсрочка сказанных платежей поставит владельцев в бедственное положение и, несомненно, вызовет среди них недовольство. Нельзя не иметь в виду, что многие из владельцев имеют в платежах временнообязанных крестьян единственный источник своего существования. Затяжки в платежах, а иногда и решительный отказ со стороны крестьян, имевшие место за последние годы под влиянием революционной пропаганды, совершенно подрезали материальное благосостояние многих помещиков... Под впечатлением особенно этих обстоятельств местные помещики будут привет-

[168] СХАО, გვ. 45.
[169] იქვე, გვ. 54.
[170] იქვე, გვ 51—52.

ствовать проектируемую преимущественно в интересах крестьян реформу, но, конечно, лишь при том условии, если она не затронет собственной насущной потребности в наличных средствах. При всякой же отсрочке причитающегося вознаграждения, хотя бы с обещанием выплаты его в ближайшее время, те же помещики встретят реформу справедливым неудовольствием. Поэтому необходимо предусмотреть, что государственному казначейству придется в текущем же году производить расходы по выплате проектируемого процентного вознаграждения помещикам».

ეს წინადადება მომავალ კანონში, მისი აზრით, ასეთი სახით უნდა შესულიყო: ნება მიეცეთ მემამულეებსა და მფლობელებს, რომ მათ, დანაკლისის ანაზღაურების შესახებ სპეციალური წესდების შემუშავება-დამტკიცებამდე, მიიღონ სახელმწიფო ხაზინიდან ყოველწლიურად საგასამრჯელო თანხის პროცენტები[171].

გაუგზავნა რა ცენტრალურ ხელისუფლებას ეს წინადადებები, ვორონცოვ-დაშკოვმა განმეორებით მოითხოვა აღძრული საკითხის მაქსიმალური სისწრაფით გადაწყვეტა, რაც, მისი სიტყვით, შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმპერატორის ერთპიროვნული ბრძანებულებით და არა საკანონმდებლო ორგანოებში გაჭიანურებული კამათით.

ნამესტნიკის მოხსენება-პროექტი ამ სახით 1906 წლის 15 აგვისტოს მინისტრთა საბჭომ განიხილა. გაიზიარა რა ხსენებულ დოკუმენტის დედააზრი ვალდებულ ურთიერთობათა ლიკვიდაციის თაობაზე, მან კატეგორიულად უარყო ვორონცოვ-დაშკოვის წინადადება რეფორმის პრინციპულად მეფის განკარგულებით გატარებისა, ხოლო მისი დეტალების საკანონმდებლო ორგანოებში შემუშავების შესახებ. მინისტრთა საბჭოს აზრით, აღძრული საქმე, ვითარცა მეტად რთული და მნიშვნელოვანი, ყოველმხრივ შესწავლა-დაკვირვებას მოითხოვდა, აჩქარებას გამორიცხავდა. შესასწავლ-გამოსარკვევად მიაჩნდა მას, კერძოდ, საკითხი იმის შესახებ, თუ რამდენად სამართლიანი იქნებოდა კავკასიელი დამოკიდებული გლეხის მთლიანად სახელმწიფოს ხარჯზე განთავისუფლება და შესძლებდა თუ არა ხაზინა იმ ვეებერთელა თანხის, 30 მილიონი მანეთის გაღებას, რომელიც ნამესტნიკის წინასწარი გაანგარიშებით საჭირო იყო „დაზარალებული“ პრივილეგიური წოდების დასაკმაყოფილებლად. აქედან გამომდინარე, მთავრობამ მიზანშეწონილად ჩასთვალა საკითხის დინჯად და აუჩქარებლად განხილვა ჯერ საკა-

---

[171] აქ, როგორც ვხედავთ, პროცენტებს. განსხვავებით 1905 წლის 22 ნოემბრის მოხსენებისაგან, აქონდა არა აკვნისს, არამედ კაპიტალური თანხიდან მიღებული შემოსავლის ხასიათი.

ნონმდებლო ორგანოებში, ხოლო მერე, ამ პროცედურის შემდეგ. მისი უმაღლესად დამტკიცება. „Вдумываясь в сущность заявленных наместником его величества на Кавказе предложений.— ვკითხულობთ მინისტრთა საბჭოს სხდომის ჟურნალში[173], — Совет министров усматривал, что одна сторона обсуждаемого преобразования, а именно прекращение зависимых отношений... и укрепление надельных земель в собственность крестьян, не может не вызывать всеобщего сочувствия, и едва ли какое-либо законодательное учреждение решилось бы впоследствии восстановлять подобную зависимость. Но ограничиться только указанной стороной дела и вовсе не определить ныне, вознаграждаются ли помещики и владельцы Закавказского края за утрачиваемые ими права на землю, а также, в каком размере и из какого источника будут производиться им вознаграждение, по мнению Совета, недопустимо. Практически это равносильно было бы обязательной отдаче крестьянам владельческой земли, находящейся в их пользовании, в собственность даром, без выкупа, что составило бы само по себе крайне опасный прецедент и вконец разорило бы земледельческое сословие в Закавказье, так как по истечении известного времени восстановить права землевладельцев на вознаграждение было бы крайне затруднительно. Таким образом, разрешить настоящее дело возможно было бы лишь в полном его объеме, то есть прекратив зависимые отношения крестьян к помещикам и одновременно же установив обязательное вознаграждение последних, как это предполагается и наместником... Однако при таких условиях настоящее дело утрачивает уже характер простоты, справедливости и бесспорности: полное изъятие закавказских крестьян от действия выкупной операции, обременение государственного казначейства уплатой 30.000.000 рублей грузинскому дворянству и мусульманским бекам, самые нормы обязательного вознаграждения последних, — все это может быть впоследствии оспорено и даже вовсе отвергнуто Государственной думой и Государственным советом, а потому едва ли ныне эти основные черты рассматриваемого преобразования могут получить утверждение верховной власти и приобрести, хотя бы временно, силу закона» (ხაზი ჩვენია.—ი. ა.).

---

[172] იქვე, გვ. 62—63.

ამასთან ერთად, მინისტრთა საბჭომ ურჩია ვორონცოვ-დაშკოვს, რომ მას რეფორმამდე ერთი ღონისძიება გაეტარებინა — სანადელო ნატურალური გადასახადები ფულადი გადასახადებით შეეცვალა. ეს ღონისძიება, რომელიც, მისი აზრით, „საგრძნობლად შეამსუბუქებდა გლეხების მდგომარეობას“ ხაზინის მხრივ ყოველგვარი ხარჯების გაღების გარეშე, შეიძლებოდა სწრაფად, უმაღლესი ხელისუფალის (ე. ი. იმპერატორის) ერთპიროვნული ბრძანებულობით, გატარებულიყო[173].

ამ შენიშვნებით პროექტი მის ავტორს უკან დაუბრუნეს და მასში სათანადო შესწორების შეტანა სთხოვეს[174].

3. სახელმწიფო სათათბიროს 34 წევრის პროექტი (1908 წ.)

აღძრულ საკითხზე მოსაზრება გამოთქვეს აგრეთვე სახელმწიფო სათათბიროს მემარცხენე ფრაქციის წარმომადგენლებმაც. მათ 1908 წლის 15 დეკემბერს 34 წევრის ხელმოწერით წარადგინეს საკმაოდ ვრცელი მოხსენებითი ბარათი მომავალი რეფორმის შესახებ. მოხსენებაში მოცემულია 1864 წლის 13 ოქტომბრის დებულების მკაცრი კრიტიკა და ნაჩვენებია რეფორმის შემდეგდროინდელი ხანის ქართველი გლეხის მძიმე ეკონომიური მდგომარეობა. ავტორთა აზრით, მწვარმოებელი კლასი ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ უფრო უარეს დღეში აღმოჩნდა, ვიდრე მანამდე იყო. რეფორმამ, მათი სიტყვით, შექმნა „მშრომელი მასების პოლიტიკური და სოციალური დაჯაბალების რთული სისტემა“, რომელიც ამჟამად გაცილებით მეტი სიმძიმით აწვება გლეხს, ვიდრე „ძველი ბატონყმობის დროს გაბატონებული“ ურთიერთობა[175]. დამოკიდებული წოდების განთავისუფლების დროს, წერდნენ ისინი, „был произведен величайший в социальной истории Кавказа акт экспроприации народного земельного фонда в пользу владеющего сословия. Экспроприация эта сопровождалась возмутительными по своей жестокости и пренебрежению к действовавшим крае нормам обычного и даже формального права обезземелением тысяч крестьянских семей и созданием сословноадминистративной организации владельцев, имеющей целью обеспечить... всестороннее социальное господство помещиков

---

[173] იქვე, გვ. 63.

[174] იქვე, გვ. 64.

[175] СХАО, т. IV, გვ. 105.

над починенными им... временнообязанными крестьянами и зависимыми поселянами„[176].

მოხსენებით ბარათში დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტი დახასიათებულია როგორც საზოგადოებრივი წინსვლა-განვითარების შემფერხებელი და სახალხო-სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით მავნე მოვლენა. „В сильнейшей степени препятствуя экономическому прогрессу: ნათქვამია იქ[177],—эти отношения, эти пережитки крепостного права не допускают развития в крае гражданственности и культуры, содействуя сохранению и усилению самых варварских форм эксплуатации крестьянства и держит в нищете, в темноте и бесправии весь народ".

აქედან გამომდინარე, ავტორები მოითხოვდნენ დროებით-ვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის სასწრაფო ლიკვიდაციას. მაგრამ იმის გამო, რომ ამიერკავკასიასა და საქართველოში ძალიან გაჭიანურდა ამ ინსტიტუტის არსებობა, იმიტომ რომ ორჯერ-სამჯერ ნაკლები ხადელის ქონე ქართველი, სომეხი და აზერბაიჯანელი გლეხი ოთხჯერ უფრო მძიმედ დაიბეგრა, ვიდრე რუსეთის შიდა გუბერნიების მშრომელი მოსახლეობა და იმიტომაც, რომ რამე ახალი ხარჯების დაკისრება საბოლოოდ გაანადგურებდა მწარმოებელი კლასის ისედაც განადგურებულ მეურნეობას, ისინი მხარს უჭერდნენ დამოკიდებულ მდგომარეობაში მყოფი გლეხის არა მარტო დაუყოვნებლივ, არამედ სრულიად უსასყიდლოდ განთავისუფლებას. „Ликвидация временнообязанных отношений,—წერდნენ დასახელებული მოხსენების ავტორები[178], путем выкупа крестьянских наделов за их счет — так же противозаконна, как противозаконен самый институт обязаных крестьян и зависимых поселян... Возлагать расходы по ликвидации (этих) отношений на крестьян.. было бы вопиющей несправедливостью, актом, явно идущим в разрез с общенародными и общегосударственными интересами».

ამას მოსდევდა სახელმწიფო სათათბიროს 34 წევრის შემდეგი ოთხი კონკრეტული წინადადება:[179] 1) დაუყოვნებლივ, სამუდამოდ და გლეხების მხრივ ყოველგვარი მსხვერპლის გაღების გარეშე (ე. ი. უსასყიდლოდ) გაუქმდეს მთელს კავკასიაში დამოკიდებული და დროებითვალდებული ურთიერთობა. 2) შეწყდეს დროებითვალდებულ და დამოკიდებულ გლეხთა, რაიატებისა და კეშკელნი-

---

176 იქვე, გვ. 109.
177 იქვე, გვ. 135.
178 იქვე, გვ. 135.
179 იქვე, გვ. 137—138.

კების მიწისმფლობელთა სასარგებლოდ დაბეგვრა იმათ ხელში მყოფი მიწების მათ სრულ საკუთრებად გამოცხადებით 3) ნება დაერთოთ ზემოთ ჩამოთვლილ კატეგორიის გლეხებს საკითხის კანონმდებლობრივ მოგვარებამდე ისარგებლონ ტყით, წყლით, საძოვრებითა და სხვა სერვიტუტებით იმ წესების საფუძველზე, რომლებიც რუსეთის შიდა გუბერნიებში მოქმედებენ. 4) წიაღისეული სიმდიდრით სარგებლობის წესები დარჩეს უცვლელად ახალი საკანონმდებლო პრინციპების შემუშავებამდე.

სახელმწიფო სათათბიროს 1909 წლის 26 მაისის დადგენილებით, ეს წინადადებები გადაეცა დასკვნისათვის იმავე სათათბიროს საადგილმამულო კომისიას, რომელმაც ამ საკითხის განხილვას ორი სპეციალური სხდომა[180] მიუძღვნა. მხარი დაუჭირა რა დროებითვალდებულ და დამოკიდებულ ურთიერთობათა ლიკვიდაციას, კომისიამ უარყო წინადადება გლეხებისათვის სანადელო მიწების უსასყიდლოდ მიცემის შესახებ. „Комиссия полагала, -- ვკითხულობთ დოკუმენტებში[181],—что помещики и владельцы являются юридическими собственниками земель, находящихся ныне во владении временнообязанных крестьян и поселян мусульманских губерний и отчуждение в их пользу этих земель должно быть произведено не иначе, как за вознаграждение».

კიდევ უფრო მკაფიოდაა გამოთქმული ეს აზრი მოხსენების დასკვნით ნაწილში „Земельная комиссия,—ნათქვამია იქ[182]—нашла возможным согласиться с основной мыслью законодательного предположения — необходимости скорейшего уничтожения временнообязанных отношений крестьян Закавказского края к помещикам и признал выработку соответствующего законопроекта по сему желательным. Что же касается до оснований прекращения (этих) отношений..., то земельная комиссия, арссмотрев предложенные 34 членами Государственной думы основные положения, отвергла безвозмездное освобождение крестьян от обязательных для них повинностей в пользу помещиков, и признала, что общим руководящим началом для выработки законопроекта о прекращении зависимых и временнообязательных отношений крестьян к помещикам в Закавказье и вытекающего отсюда предоставления крестьянам собственность наделов, отведенных им по земельным актам, должно быть положено начало обязательного выкупа с отступлением от этого начала в тех случаях, где оно является неприменимым» (ხაზი ჩვენია.—ი. ა.).

---

180 სხდომები მიმდინარეობდა 1910 წლის 16 და 18 ნოემბერს.

181 СХАО, ტ. IV, გვ. 376.

182 იქვე, გვ. 376—377.

როგორც ვხედავთ, სახელმწიფო სათათბიროს საადგილმამულო კომისიის დასკვნა არსებითად უარყოფითი იყო. მართალია, ის პრინციპში მომხრე იყო დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის ლიკვიდაციისა, მაგრამ იმ აუცილებელი პირობით, რომ მემამულეებს „ზარალი" სათანადოდ აუნაზღაურდებოდათ[183].

4. ვორონცოვ-დაშკოვის მეორე პროექტი (1910 წ.) 1912 წლის 20 დეკემბრის კანონი

1910 წელს მეფისნაცვალმა მეორე, პირველისაგან მკვეთრად განსხვავებული, პროექტი წარადგინა. მასში, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, უკვე არ იგრძნობა ადრინდელი „ზრუნვა" მწარმოებელ კლასზე და მომავალი რეფორმის უმნიშვნელოვანესი საკითხი ანტიხალხურ პოზიციებიდანაა გადაჭრილი. საკმარისია აღინიშნოს, რომ გასარჩევი დოკუმენტი მთელს ხარჯებს, დაკავშირებულს ვალდებულ ურთიერთობათა ლიკვიდაციასთან, მთლიანად გლეხობას აკისრებს. ვორონცოვ-დაშკოვის შეხედულებათა ასეთი ევოლუცია მარჯვნივ აისახება უმთავრესად იმ ცვლილებებით, რომელიც მოხდა ამ დროისათვის ქვეყნის სოციალ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მეორე პროექტის შედგენა, როგორც ცნობილია, მიმდინარეობდა სწორედ რეაქციის წლებში, ე. ი., იმ პერიოდში, როდესაც აგრარულ-რევოლუციური მოძრაობა ძირითადად უკვე ჩაქრობილი იყო და მისი ხვეული დალმავალი გზით მიდიოდა. ასეთ ვითარებაში ნამესტნიკს შეეძლო შედარებით ნაკლები ანგარიში გაეწია სოფლის მშრომელი მოსახლეობისათვის და გაეზიარებინა მინისტრთა საბჭოს აზრი რეფორმის ხარჯების სახელმწიფო ხაზინაზე დაკისრების შეუძლებლობა — არასამართლიანობის შესახებ.

მოკლედ ამ ახალი პროექტის[184] შინაარსი შეიძლება ასე ჩამოვაყალიბოთ.

მისი პირველი მუხლის თანახმად, საქართველოს დროებითვალდებული გლეხები და სომხეთისა და აზერბაიჯანის დამოკიდებუ-

---

183 ასეთივე დასკვნა წარმოადგინა კავკასიის ნამესტნიკმაც. მხარი დაუჭირა რა წინადადებას დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის ლიკვიდაციისა და სოფლის მშრომელი მოსახლეობისათვის სანადელო მიწების საკუთრებად გადაცემის შესახებ, იგი გამოვიდა წინააღმდეგ ამ ღონისძიებათა უსასყიდლოდ გატარებისა. „ჯაგრამ, რა თქმა უნდა, — წერდა ის, — ფიქრიც კი არ შეიძლება იმის შესახებ, რომ მემამულეებს მიწები უფასოდ ჩამოერთვათ მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი (წლების მანძილზე) ღებულობდნენ ქირას შემოსავლის 1/4 ნაწილის სახით" (CXAO, ტ. IV. გვ. 161).

184 იხ. მისი ტექსტი CXAO-ში, ტ. IV. გვ. 207—213.

ლი მოსახლეობა მომავალი 1911 წლის 1-ლ იანვრიდან სანადელო მიწების გამოსყიდვაზე გადიოდა და მესაკუთრეთა კატეგორიაში ირიცხებოდა; გამოსყიდვას ექვემდებარებოდა მიწა საწესდებო სიგელებსა და მათ დამატებაში ნაჩვენებ საზღვრებში, ხოლო ამ უკანასკნელის მოუხსენებლობის შემთხვევაში — ფაქტიურ მფლობელობის ფარგლებში (მუხ. 3); თუკი გლეხი ნადელში ან მის რომელიმე სავარგულში გადასახადებს ფულადი ღალით იხდიდა, მაშინ მთელი ნადელის ან ცალკეული სავარგულის გამოსასყიდი თანხა გაიანგარიშებოდა საწესდებო სიგელებით განსაზღვრული წლიური შემოსავლის (ღალის) ექვსპროცენტიანი კაპიტალიზაციის ან მისი 16 2/3 გამრავლების გზით (4); თუ კი, პირიქით, ეს გადასახადები ნატურით იყო განსაზღვრული, მაშინ (მათი მერე ფულადი ღალით შეცვლის შემთხვევაშიც კი) გამოსასყიდი თანხა დგინდებოდა საწესდებო სიგელებში ნაჩვენები სავარგულების თითოეული დესეტინის აქ დართულ ფასებზე[185] გამრავლების გზით (5); ძალადაკარგულად ცხადდებოდა მემამულეთა ტყით სარგებლობის აქამდე არსებული წესები. გამონაკლისს წარმოადგენდნენ მხოლოდ დუშეთის, გორისა და რაჭის მაზრები (9); უცვლელად რჩებოდა მემამულეთა სამფლობელოს საზღვრებში მდებარე საძოვრებით სარგებლობის წესები ამ საძოვრების სავალდებულო დაყოფის შესახებ სათანადო კანონის გამოცემამდე (10); ასევე უცვლელად რჩებოდა სარწყავი წყლებით სარგებლობის საფუძვლები (13); არ იყო გამოსასყიდი მემამულეთა მიწების ის ნაწილი, რომელიც საქონლის გასატარებლად იყო გამოყენებული. გლეხს ამ ფართობით მომავალშიც შეეძლო უფასოდ ესარგებლა (15); მწარმოებელი კლასის საკუთრებაში გადასულ მიწებში მემამულეები, გამოსყიდვის აქტის დამტკიცების შემდეგ, ხაზინიდან ღებულობდნენ თანხას, რომელიც სესხად ეძლეოდა ვალდებულ მდგომარეობიდან გამოსულ პირს მიწისა და თავის დასახსნელად (16); გლეხი, რომელმაც საკუთრებად შეიძინა მიწა ხაზინიდან აღებული ფულით, ვალდებული იყო მთელი ეს თანხა განვადებით გადაეხადა თითოეულ მანეთზე 4,5 ან 6 კაპეიკის ყოველწლიურად შეტანით იმისდამიხედვით, თუ რა ვადით (56,41 თუ 28 წლით) იყო სესხი აღებული (20).

სანამ ეს პროექტი პეტერბურგს გაივლიდა, ის განსახილველად თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურობას გადაეცა[186]. მათ გულდასმით შეისწავლეს დასახელებული დოკუმენ-

---

185 ეს ფასები კი 60-იანი წლების, ე. ი., საგლეხო რეფორმის გატარების დროინდელი იყო.

186 იქვე, გვ. 216.

ტი, რომელშიაც არაერთი მუხლი ნახეს პრივილეგირებულ წოდებაზე ვორონცოვ-დაშკოვის გულწრფელი მზრუნველობის დამადასტურებელი. ამიტომ ქართველმა მემამულეებმა მოიწონეს მომავალი რეფორმის ძირითადი პრინციპები, მაგრამ რიგი არსებითი ხასიათის შენიშვნები გააკეთეს. თბილისის გუბერნიის ყოფილი მებატონეები, მაგალითად, კატეგორიული წინააღმდეგი გამოვიდნენ პროექტის მესამე მუხლისა, რომელიც უშვებდა შესაძლებლობას გლეხის მიერ მიწის ფაქტიურ მფლობელობის ფარგლებში გამოსყიდვისა. „По изменение ст. 3 проекта Совета,—წერდნენ ისინი—мы полагаем, что выкупу должно подлежать только та земля, которая заключена в границах, указанных в уставных грамотах и дополнениях к ним, но ни в коем случае не может быть одобрен принятый советом принцип выкупа надела «по действительному пользованию» в случае отсутствия означенных актов или неуказания в них границ. Если стать на (эту) точку зрения... и произвести выкуп наделов по действительному пользованию, то, несомнено, окончательно обезземелим помещиков и рядом с малоземельным крестьянством создадим дворянский пролетариат»[187].

განგაშით შეხვდა თავადაზნაურობა[188] მეფისნაცვლის იმ წინადადებასაც, რომელიც მოითხოვდა ნადელის გამოსასყიდი თანხის განსაზღვრისას მხედველობაში მიეღოთ 1864 წლის. ე. ი. ბატონყმობის გაუქმების დროინდელი და არა თანამედროვე ფასები და შემოსავალი. „Сам совет наместника констатирует,—ნათქვამია მათ კრიტიკულ შენიშვნებში[189],—что...„с прекращением отбывания крестьянами земельных повинностей землевладельцы лишены будут тех доходов, которые до этого времени составляли их единственные средства к существованию. Таким образом, совет совершенно правильно ставит вопрос, но почему-то не делает вытекающих из него логически выводов. Раз современные доходы составляют единственный источник их существования, то, по-видимому, нет налицо оснований лишать дворян и землевладельцев (этого) единственного источника... и проектировать выкуп по доходности 1864 года. Ведь речь идет о выкупе, а не о конфискации. Совершить выкуп по доходности периода крестьянской реформы, это значило бы лишить помещиков половины доходов, извлекаемых ими ныне из надельных, т. е. лучших своих земель».

არ გაიზიარეს თბილისის გუბერნიის პრივილეგიური წოდების წარმომადგენლებმა არც ის აზრი, რომ ვალდებულ ურთიერთობა-

---

187 იქვე, გვ. 236. შეადარე გვ. 277.

188 ჯერჯერობით ლაპარაკია მხოლოდ თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობაზე.

189 СХАО, ტ. IV. გვ. 242.

თა ლიკვიდაციისა და ნადელების საკუთრებად შესყიდვის მთელი ხარჯები გლეხებს აენაზღაურებიათ. ასეთ ღონისძიების დასახვა მათი სიტყვით, იქნებოდა უპერსპექტივო და გაუმართლებელი სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით, რადგანაც უღონო ქართველი მიწის მუშა ვერ შეძლებდა ამ ტვირთის აწევას და თუ ვინმე ამას მოინდომებდა — საბოლოოდ განადგურდებოდა. ერთადერთ გამოსავალს ისინი ხედავდნენ იმაში, რომ ეს ხარჯები მთლიანად ხაზინას მიეღო თავის თავზე[190]. გამონაკლისს უშვებდნენ თბილისის გუბერნიის მუსულმანური მოსახლეობის მიმართ, რომელსაც ვითარცა ეკონომიურად უფრო ძლიერს, საკუთარი სახსრებით უნდა შეესყიდა ნადელები[191].

აუცილებელი იყო, მათი აზრით, საბალახე — საძოვარი ადგილებით სარგებლობის წესების შეცვლა, რასაც ხელუხლებლად ტოვებდა ნამესტნიკის პროექტი. ამ წესების უცვლელად დატოვება, შენიშვნების ავტორთა სიტყვით, იმას ნიშნავდა, რომ გლეხს მომავალშიც უფლება ჰქონოდა ეძოვებინა თავისი საქონელი „მემამულის ყველა მიწაზე“[192]. ისინი მოითხოვდნენ მთავრობისაგან ამ საქმის ისე მოგვარებას, რომ უზრუნველეყო როგორც მემამულის. ისე სოფლის მშრომელი მოსახლეობის „საკუთრების ხელშეუხლებლობა“[193]. ამას, აცხადებდნენ ისინი, დასჭირდება გარკვეული მსხვერპლის ვაღება ისედაც დაბეჩავებულ და მცირემიწიან პრივილეგიური წოდების მხრივ, მაგრამ ის ამაზე უყოყმანოდ წავა. დარწმუნებული იმაში, რომ „лучше иметь 5 десятин необременной никакими сервитутами земли, чем 100 десятин сервитутной.... про которую невозможно сказать—своя или чужая

---

190 «Переходя за сим к рассмотрению весьма важного и существенного положения — к вопросу о средствах осуществления принудительного выкупа наделов, считаем долгом заявить, что по этому вопросу совершенно расходимся с мнением Совета, законопроект которого покоится на принципе выкупа крестьянами земель своими средствами при содействии правительства. Мы же полагаем, что такое направление вопроса не может быть оправдано задачами государства и интересами края... Возлагать бремя выкупа за временнообязанных крестьян, малоземельных и экономически разоренных.., мы не решаемся рекомендовать правительству. Равным образом, нельзя рекомендовать дворянству ступить надельные земли своим крестьянам бесплатно ввиду всем известного печального экономического состояния дворянства Тифлисской губернии. Мы поставлены в необходимость рекомендовать правительству отнести ликвидацию обязательных отношений за счет государственной казны» (СХАО, т. IV, стр. 262).

191 СХАО, т. IV, стр. 262.

192 იქვე, გვ. 245.

193 იქვე, გვ. 246.

ით[194]. აქედან გამომდინარე, „გულუხვი" ქართველი მემამულეები ძნახმანი იყვნენ მიეცათ გლეხებისათვის უფასოდ საძოვარი ადგილები 1,5-დან 3-დესეტინამდე[195].

დასასრულ, თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობა, განსხვავებით მეფისნაცვლის პროექტისაგან, აყენებდა საკითხს იმის შესახებ, რომ გორისა და დუშეთის მაზრის მთიან რაიონებში გლეხთა მუდმივ სარგებლობაში მყოფი საძოვრები და ტყის მასივები გამოსყიდვის წესებს დაქვემდებარებოდნენ, ე. ი. გადასულიყვნენ მწარმოებელი კლასის საკუთრებაში, ცხადია, ამ ღონისძიების გატარებით გამოწვეული დანაკლისის ანაზღაურებით[196].

როგორც ვხედავთ, ყველა ეს შენიშვნა ერთ მიზანს ემსახურებოდა — მაქსიმალურად დაეცვა მემამულეთა ინტერესები. თვით ამ შენიშვნების საფუძველზე შედგენილი პროექტის[197] მეხუთმეტე მუხლიც კი, რომელიც რეფორმის ხარჯების დაფინანსებას ხაზინას ავალებდა, იმავე მიზანს ემსახურებოდა. მისი კანონში შეტანით პრივილეგიური წოდება ცდილობდა ვალდებულ ურთიერთობათა ლიკვიდაციით გამოწვეული ზარალის ანაზღაურება უფრო გარანტირებული ყოფილიყო და არ დაკისრებოდა ეკონომიურად უძლურ სოფლის მშრომელ მოსახლეობას.

მეფისნაცვლის პროექტი, როგორც ზევითაც მოვიხსენიეთ, განსახილველად ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურობასაც გადაეცა: მან გულდასმით შეისწავლა ეს დოკუმენტი და თავისი აზრი წერილობით მიართვა კავკასიის ადმინისტრაციას[198]. მაგრამ ჩვენ მასზე სპეციალურად არ ვჩერდებით, რადგანაც ის ძირითად საკითხებში თითქმის მთლიანად ემთხვევა თბილისის გუბერნიის მემამულეთა თვალსაზრის. განსხვავება მხოლოდ დეტალებში იგრძნობა[199].

---

194 იქვე.

195 ეს მათ მიერ წარდგენილ პროექტში ასე იყო ჩამოყალიბებული: „Бесплатно, без всякого вознаграждения помещика производится прирезка крестьянам из специальных пастбищ, где крестьяне имеют пастбищный сервитут, по 3 десятины на каждый уставный двор. В тех же имениях, где нет специальных пастбищ и где крестьяне пасут домашний и рабочий скот на паровых полях и пашнях по снятии урожая, производится прирезка из собственных земель помещика по 1,5 дес. на каждый уставный двор, по возможности близ крестьянских наделов» (СХАО, т. IV, стр. 278).

196 იხ თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურების პროექტის მე-12 მუხლი (СХАО, т. IV, стр. 279).

197 პროექტის სრული ტექსტი იხ. СХАО, ტ. IV, გვ. 277—283.

198 СХАО, т. IV, стр. 284—304.

199 საძოვრებით სარგებლობის საკითხში, მაგალითად, ორივე გუბერნიის თავადაზნაურობა ერთსა და იმავე თვალსაზრისზე იდგა. ორივეს შეუძლებლად

ეტყობა, ვორონცოვ-დაშკოვს დიდი ანგარიში არ გაუწევია ქართველ თავადების შენიშვნებისათვის და პროექტი თითქმის უცვლელად პეტერბურგს გაუგზავნია. იქ სახელმწიფო სათათბიროს დადგენილებით ხსენებული დოკუმენტი საადგილმამულო კომისიისთვის გადაუციათ და წერილობით დასკვნის წარმოდგენა უთხოვიათ. დასახელებულ კომისიას ის სპეციალურად მოწვეულ სამ სხდომაზე განუხილია[200] და დადებითი დადგენილება გამოუტანია. დადებითი იყო, მაგალითად, მისი დადგენილება ვალდებულ ურთიერთობათა ლიკვიდაციის ხარჯების გლეხებზე დაკისრების შესახებ. „По изложенным соображениям. — ვკითხულობთ სხდომის ჟურნალში,— нельзя... не придти к заключению, что единственным правильным, отвечающим законам и установившейся практике и в то же время наиболее обеспечивающим успешное завершение предпринимаемой реформы способом разрешения поставленного на очередь вопроса, является предоставление закавказским крестьянам земли за определенный выкуп на тех же, в общем, основаниях, какие в свое время были применены во внутренних губерниях России».

ასევე დადებითი იყო კომისიის დამოკიდებულება პროექტის იმ მუხლისადმი, რომელიც გამოსასყიდი თანხის განსაზღვრისას მოითხოვდა მხედველობაში მიეღოთ არა თანამედროვე, არამედ საბოლიანი წლების, ე. ი. ბატონყმობის გაუქმების დროინდელი ფასები. „Установление... выкупных цен,—ნათქვამია იმავე დოკუმენტში[201],—должно быть сделано соответственно ценам первого года крестьянской реформы и притом навсегда до времени выкупа, за исключением чрезвычайных случаев.

მიაჩნდა არსებული წესების უცელელად დატოვება, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ პირველი საჭიროდ სთვლიდა გლეხს დამატებით საძოვრებიც მისცემოდა, ხოლო მეორე კი — უარს ამბობდა რა ყოველგვარ მსხვერპლის გაღებაზე, საბალახოებით თავისუფლად სარგებლობის უფლების უბრალოდ აკრძალვას მოითხოვდა. „В Кутаисской губернии,—წერდნენ ისინი,—не существует особых пастбищных мест, общих у помещиков с крестьянами или особо отведенных последним. Крестьянский скот повсюду пасется на крестьянских же надельных землях, а также на соседних помещичьих по снятии с них урожая или когда они лежат под паром. Узаконить право крестьян на дальнейшую пастьбу своего скота на помещичьих землях, с воспрещением помещикам распашки их, или устройства иного хозяйства, равносильно даровой экспроприации их в пользу крестьян». (СХАО, т. IV, стр. 302).

200 სხდომები მიმდინარეობდა 1911 წლის 1-ლ დეკემბერსა და 1912 წლის 28 და 30 იანვარს (СХАО, т. IV, стр. 538).

201 СХАО, т. IV, стр. 544,

202 იქვე, გვ. 549.

საადგილმამულო კომისიის დადებით დასკვნას მხარი დაუჭირა სახელმწიფო სათათბიროს საფინანსო კომისიამაც, რომელმაც პროექტის ტექსტში მხოლოდ რედაქციული ხასიათის ცვლილებები შეიტანა[203].

ამის შემდეგ, კანონპროექტი სახელმწიფო საბჭომ მოიწონა, ხოლო 1912 წლის 20 დეკემბერს იგი უმაღლესად დამტკიცდა. მიღებულ იქნა კანონი „Об обязательном выкупе временнообязанными крестьянами и водворенными в населенных имениях частных лиц государственными поселянами их наделов в собственность в губерниях Тифлисской, Кутаисской, Эриванской, Елисаветопольской и Бакинской[204], რომელიც 1911 წლის 1-ლ იანვრიდან, ვორონცოვ-დაშკოვის უკანასკნელი პროექტის ძირითად პრინციპების სრული გათვალისწინებით[205], გაუქმებულად აცხადებდა დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტს, ამ რეფორმით გამოწვეული მთელი ხარჯების სოფლის მშრომელ მოსახლეობაზე დაკისრებით (მუხ. 1).

ყველაფერი ის, რაც ზემოთ ითქვა, მკაფიოდ გვიჩვენებს, რომ კანონის შემუშავება-მიღების პროცესში ადგილი ჰქონდა სხვადასხვა შეხედულებათა შეჯახებას, რომელშიაც საბოლოოდ ეგრეთ წოდებულმა სახელმწიფოებრივმა თვალსაზრისმა გაიმარჯვა. სწორედ ამ თვალსაზრისის გამარჯვებაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ საკანონმდებლო ორგანოებმა მთლიანად უარყვეს მემამულეთა მოთხოვნა რეფორმასთან დაკავშირებულ ხარჯების ხაზინაზე დაკისრების შესახებ. ამასვე ადასტურებს პრივილეგირებული წოდების მეორე, ასევე ფრიად მნიშვნელოვანი წინადადების უარყოფის ფაქტიც. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს წინადადება გამოსასყიდი თანხის განსაზღვრის დროს ეხელმძღვანელათ მხოლოდ თანამედროვე, ე. ი. უკანასკნელი წლების ფასებით.

20 დეკემბრის კანონის მიღებისას დიდი როლი ითამაშა ამიერკავკასიის ქვეყნების კოლონიურმა მდგომარეობამ. სწორედ მათი ასეთი მდგომარეობით აიხსნება ის გარემოება, რომ ქართველ, სომეხ და აზერბაიჯანელ გლეხს მიწის გამოსყიდვა და ხაზინიდან

---

203 იქვე, გვ. 554—557.

204 „Закон о прекращении временно-обязательных и зависимых отношений крестьян и поселян к помещикам и землевладельям в Тифлисской, Кутаисской, Эриванской, Елисаветпольской и Бакинской губерниях". Тифлис, 1913 г.

205 ვორონცოვ-დაშკოვის ბოლო პროექტისა და 1912 წლის 20 დეკემბრის კანონის თითქმის სრული იგივეობის გამო ჩვენ ხელს ვიღებთ დასახელებული კანონის მეხლობრივ გარჩევაზე. ამ იგივეობის შესახებ იხ. С. Авалиани, Крестьянский вопрос, т. IV, стр. 134.

აღებული სესხის გადახდა დააკისრეს ეგრეთ წოდებული „ვიკუპნიე პლატეჟების“ სახით, მაშინ როდესაც ეს უკანასკნელი რუსეთში 1907 წლის 1-ლ იანვრიდან უკვე საერთოდ გაუქმებული იყო.

ყოველივე ამას ქართველი გლეხი პროტესტით შეხვდა, გაძლიერდა სოფლად კლასობრივი ბრძოლა,[206] რომელიც წინანდებურად მიწისა და თავისუფლების მოპოვებას ისახავდა მიზნად.

---

206 ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია XIX—XX სს. ტ. II, გვ. 316—319.

ᲒᲐᲜᲧᲝᲤᲘᲚᲔᲑᲐ ᲛᲔᲝᲠᲔ

ᲡᲐᲮᲔᲚᲛᲬᲘᲤᲝ ᲒᲚᲔᲮᲔᲑᲘ

ᲗᲐᲕᲘ VI

ᲡᲐᲮᲔᲚᲛᲬᲘᲤᲝ ᲒᲚᲔᲮᲗᲐ ᲡᲝᲪᲘᲐᲚᲣᲠ-ᲔᲙᲝᲜᲝᲛᲘᲣᲠᲘ ᲛᲓᲒᲝᲛᲐᲠᲔᲝᲑᲐ ᲓᲐ ᲙᲚᲐᲡᲝᲑᲠᲘᲕᲘ ᲑᲠᲫᲝᲚᲐ

1. სახელმწიფო გლეხთა მიწათმფლობელობა

რეფორმის შემდეგი დროის საქართველოში მიწის ფონდის დიდი ნაწილი ხაზინის საკუთრებას შეადგენდა. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ იმ 3.699.850 დესეტინა მიწიდან, თბილისის გუბერნიაში რომ ირიცხებოდა 1883 წელს[1], 1.787.500 დესეტინა ან 48,3%, ხაზინას ეკუთვნოდა[2]. რაც შეეხება ქუთაისის გუბერნიას, იქ გასული საუკუნის 80-იან წლებში სულ 1.905.764 დესეტინა[3] მიწა ყოფილა, საიდანაც 850.568 დესეტინა[4] ან 43,2% სახელმწიფო ქონებათა უწყებას კუთნებია[5].

— — —

1 საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო არქივი (შემდეგში შემოკლებით სცსა), ფ. 244, აღწერა 1, საქმე 55, ფურც. 2.

მიწის ეს ფართობი (3.699.850 დეს.) იმავე 1883 წლის მონაცემების მიხედვით შემდეგნაირად ნაწილდება: 1.170.000 დესეტინას ან მთელი ფონდის 31,6% ტყის მასივები შეადგენდნენ, 221.991 დესეტინას ან დაახლოებით 6% — გამოუსადეგარი მიწები (მუდმივი თოვლით დაფარული ადგილები, სალი კლდეები და ა. შ. (და. დასასრულ 2.307.865 დესეტინას ან 62,4% — ვარგისი მიწები. მოყვას რა ეს ცნობები, თბილისის გუბერნიის სახელმწიფო ქონებათა მმართველი ი. ხატისოვი შენიშნავს, რომ სინამდვილეში უვარგისი მიწების რაოდენობა გაცილებით მეტი იყო (სცსა, ფ. 224, აღწერა 1, საქ. 55, ფურც. 2).

2 სცსა, ფ. 244, აღწერა 1, საქ. 55, ფურც. 3.

1891 წლის ცნობით კი თბილისის გუბერნიაში ხაზინას 2.415.940 დესეტინა საერთო ფონდის 58.59% კუთვნებია (სცსა, ფ. 17/34, საქ. 8769-ა, ფურც. 163—172).

3 „Кавказский календарь“ на 1885 г., отд. III, გვ. 237.

4 აქედან 500.002 დესეტინა ტყეებს სჭერია.

5 „Кавказский календарь“ на 1885 г., отд. III, გვ. 236.

ზემოთ მოტანილი სტატისტიკური ცნობები, რა თქმა უნდა, მხოლოდ მიახლოებითია და მაქსიმალურ სიზუსტე-სისრულეს ვერ დაიჩემებენ. იძლევა რა ამის შესახებ სათანადო გაფრთხილებას, „კავკასიის კალენდარი“ წერს, რომ „предполагаемые... цифры считаются только отдалено приблизительными и помещаются в календаре лишь за неимением более точных данных“[6].

გამომდინარე ამ არც თუ ისე ზუსტი მონაცემებიდან, ორივე გუბერნიის მიწის ფონდი (აჭარისა და აფხაზეთის გამოკლებით) შეიძლება 5.605.620 დესეტინით განისაზღვროს, საიდანაც 2638.068 დესეტინა ან საერთო ფართობის დაახლოებით 47% ხაზინის კუთვნილება იყო. აი ეს ფონდი გააჩნდა სახელმწიფოს თავისი ხელქვეითი გლეხების მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად. მაგრამ, როგორც ირკვევა, მიწის აღნიშნული რაოდენობა მხოლოდ ნაწილობრივ ყოფილა გამოყენებული სახაზინო გლეხთა ეკონომიური ცხოვრების უზრუნველსაყოფად, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ხსენებული მიწების თითქმის ერთ მესამედს[7] ტყის მასივებით დაკავებული და მეურნეობისათვის სრულიად უვარგისი ადგილები შეადგენდნენ და მეორე, მათი საგრძნობი ნაწილი ხელშეუხებლად ითვლებოდა, როგორც საკოლონიზაციო ფონდი. ამ გარემოებათა გამო თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების სახელმწიფო გლეხთა მოსამარაგებლად (გერმანელი კოლონისტების ჩათვლით) სულ 946.237 დესეტინა მიწა[8] ან სახაზინო მიწების საერთო რაოდენობა 35,9% იყო გამოყენებული. გუბერნიებისა და მაზრების მიხედვით ეს მიწები შემდეგნაირად ნაწილდებოდა (იხ. ცხრილი 1).

თუმცა ეს ცხრილი თავისთავად ძალიან საინტერესოა გუბერნიებსა და მაზრებში სახაზინო მიწების საერთო რაოდენობის გამოსარკვევად, მაგრამ ის არ იძლევა არავითარ წარმოდგენას სახელმწიფო გლეხების მიწით უზრუნველყოფის მდგომარეობის შესახებ. ამ ხარვეზს ავსებს ქვემოთ მოტანილი კონკრეტული მასალა. გასული საუკუნის 80-იან წლებში, შეგროვილი ცნობების თანახმად, ჩვენთვის საინტერესო კატეგორიის გლეხის თითო კომლზე და

---

[6] „Кавказскій календарь“ на 1885 г., от 9-X, გვ. 235.

[7] საქართველოს ორივე გუბერნიაში მარტო ტყეებს 1883 წელს 1.063.433 დესეტინა ფართობი სჭერია („Кавказскій календарь“ на 1885 г., отд. IV გვ. 2 ა).

[8] Свод материалов для изученія экономическаго быта государственных крестьян Закавказскаго края (შემდეგში შეკლებით—СМИЭБГКЗК). Т. II, გვ. 240.

ცხრილი 1

გუბერნიები და მაზრები	მიწის რაოდენობა (დესეტინებში)							
	საკარმიდამო	სამაღე-სავე-ხახე	ტყე	სახნავს-ათესი		სათიბი	საძოვრები და უვარგისი მიწები	სულ
				სარწყავი	მოურწყავი			
თბილისი								
თბილისის	958,97	1878,38	890,40	4632,07	38968,19	11805,53	33292,54	92426,68
ახალქალაქის	814,50	613,50	—	183,00	44168,70	11197,70	33976,80	90954,20
ახალციხის	184,30	413,50	—	3470,75	7658,38	795,70	10688,39	23226,42
ბორჩალოს	701,65	626,19	—	951,00	39732,87	17532,15	52932,17	112478,33
გორის	405,80	704,58	15,45	5869,07	8645,31	510,59	4272,33	20424,51
დუშეთის	350,85	321,22	5156,94	804,15	10205,99	4304,05	43221,24	64454,44
სიღნაღის	4185,07	3097,28	—	2344,54	81053,75	8065,31	95569,02	194314,97
თელავის	1192,25	3775,26	—	44,75	18472,28	—	5178,10	28662,64
თიანეთის	984,63	91,45	12970,20	116,00	8645,31	2911,74	204911,67	230576,20
სულ	9778,02	11540,76	19032,99	18565,53	257494,98	57123,17	484041,06	857518,51
ქუთაისი								
ქუთაისის	2821,98	2810,77	12122,27	—	24253,17	131,22	3370,87	45510,28
ზუგდიდის	202,75	322,64	1975,24	—	2575,53	—	—	5076,16
ლეჩხუმის	57,03	173,64	417,06	—	685,71	6,52	—	1339,96
ოზურგეთის	706,70	1124,60	2525,58	—	4066,38	—	—	8423,26
რაჭის	214,30	638,88	1232,06	—	3255,75	488,85	167,13	5997,04
სენაკის	670,37	1066,53	163,59	—	4878,50	—	142,58	6921,40
შორაპნის	986,20	2869,30	3646,13	—	7941,41	8,24	—	15451,33
სულ	5639,22	9006,36	22081,93	—	47656,50	634,83	3680,58	88719,48
ორივე გუბერნიაში	15437,24	20547,12	41114,92	18505,53	305151,49	57758,00	487723,64	946237,94

სულზე მოდიოდა საშუალოდ შემდეგი რაოდენობის სანადელო მიწა[9] (იხ. ცხრილი 2).

როგორც ამ ცხრილიდან ჩანს, თბილისის გუბერნიაში თითო კომლზე საშუალოდ მოდიოდა 17,67 დესეტინა ყველა სახის მიწ.. ხოლო სახნავ-სათესი და საბაღე-სავენახე — 5,99 დესეტინა. რაც შეეხება ქუთაისის გუბერნიას, მდგომარეობა გაცილებით უარესი იყო. სახაზინო გლეხის თითო ოჯახს იქ საშუალოდ 2-ჯერ და მეტჯერ ნაკლები სახნავ-სათესი და 4-ჯერ ნაკლები ყველა სახის მიწა გააჩნდა.

ცხრილი 2

გუბერნიების დასახელება	მოდიოდა მიწა (დესეტინობით) გერმანელი კოლონისტების გამოკლებით[10]			
	საშუალოდ თითო კომლზე		საშუალოდ ორიენ სქესის თითო სულზე	
	ყველა სახის (კარმიდამო, ტყე, ბაღი, სახნაეი, საძოვარი) უვარგისი მიწები	მათ შორის სახნავ-სათესი, საბაღე-სავენახე	ყველა სახის (კარმიდამო სახნაეი, საძოვარი, ბაღი, ტყე) უვარგისი მიწები	მათ შორის სახნავ-სათესი საბაღე-სავენახე
თბილისის	17,67	5,89	2,76	0,92
ქუთაისის	4,23	2,70	0,64	0,41

იმის გამოსარკვევად, თუ რამდენად აკმაყოფილებდა მიწის ეს რაოდენობა მშრომელი კაცის მოთხოვნილებას, უნდა ვიცოდეთ, რა

[9] ცხრილი შედგენილია ფ. მარკოვის სტატიის „Земельное довольствие государственных крестьян Закавказского края"—მიხედვით, СМИЭБГКЗК, т. II, გვ. 261—262. 263—264.

[10] თბილისის გუბერნიის სახელმწიფო გლეხების მიწის ფართობში იგულისხმება მხოლოდ სანადელო მიწები, რომელიც ხაზინას ეკუთვნოდა. მათ საკუთარი მიწებიც გააჩნდათ, მაგრამ შედარებით უმნიშვნელო რაოდენობით. სულ ხსენებული გუბერნიის სახელმწიფო გლეხების განკარგულებაში (ცერძო პირთაგან იჯარით აღებული ნაკვეთების გარეშე) 867.276 დესეტინა მიწა ყოფილა. აქედან 857.518 დესეტინა ან საერთო ფონდის 98.86% — ხაზინის და 9758 დესეტინა ან საერთო რაოდენობის 1,14% — საკუთრივ გლეხების (იხ. ი. მედედევის „Справочная записка", მისი მოხსენების დანართი).

რაც შეეხება ქუთაისის გუბერნიის გლეხების მიწის ფართობს, მასში შეტანილია ორივე კატეგორიის მიწა — როგორც საკუთარი, ისე ხაზინის. მათი საერთო რაოდენობა 88.719 დესეტინას უდრიდა. აქედან გლეხები თავიანთ საკუთრებად თვლიდნენ 43.912 დესეტინას ან მთელი ფონდის 48% (ი. მედედევი „Справочная записка"; შეადარე Ф. Т. Марков. Земельное довольствие государственных крестьян Закавказского края. СМИЭБГКЗК, т. II, გვ. 236).

სხვა ცნობით კი გლეხის სარგებლობაში მყოფი მიწების 47,8% სახაზინო ყოფილა, 28,33% — საკუთარი და 23,87% — ხაზინასთან თუ კერძო პირებთან

ფართობი იყო საერთოდ საჭირო (ქვეყნის კლიმატურ-გეოგრაფიული პირობებისა და სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის იმდროინდელი დონის გათვალისწინებით) იმისათვის, რათა ქართველ გლეხს ერჩინა თავისი ოჯახი და მოეხადა მრავალგვარი ვალდებულება სახელმწიფოსა და საზოგადოების წინაშე. ამასთან დაკავშირებით ფრიად საყურადღებოა სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროს ამიერკავკასიის რწმუნებულის „დეისტვიტელნი სტატსკი სოვეტნიკის" ი. მედვედევის ორი მოხსენება—„Записка по вопросу об основаниях поземельного устройства государственных крестьян губерний Закавказского края"[11] და „Пояснительные примечания к спискам селений казенных крестьян Закавказского края"[12], შედგენილი და წარდგენილი მის მიერ მთავრობისათვის გასული საუკუნის 90-იან წლებში. პირველ დოკუმენტში მოცემულია ავტორის შეხედულებანი სახაზინო გლეხების მიწათმოწყობის საერთო პრინციპების შესახებ, ხოლო მეორეში — თბილისის და ქუთაისის გუბერნიების სახელმწიფო გლეხებით დასახლებული სოფლების ჯგუფებად დაყოფა მათი მდებარეობის, კლიმატურ-გეოგრაფიული პირობებისა და მოსახლეობის საქმიანობის მიხედვით. თითოეული ამ ჯგუფისათვის მედვედევს დასახელებული აქვს ნორმა სახნავ-სათესი, საკარმიდამო, საბაღე-სავენახე და სათიბ-საძოვარი მიწებისა, რომელიც მისი აზრით, აუცილებელი იყო გლეხის ოჯახის ძირითადი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად. საშუალო სამაზრო და საგუბერნიო ნორმები ხსენებულ დოკუმენტებში მოცემული არ არის, მაგრამ მათი გაანგარიშება, ცხადია, სიძნელეს არ წარმოადგენს. ი. მედვედევის აზრით, როგორც ჩანს ამ გაანგარიშებიდან, თბილისის გუბერნიაში სახაზინო გლეხის თითო ოჯახს უხდა ჰქონოდა ნაკლები არა ნაკლებ 18 (19) დესეტინისა, ხოლო ქუთაისის გუბერნიაში — 11 (12) დესეტინისა[13]. ამაში იგულისხმებოდა ვარ-

---

სადაო (Свод статистических данных о землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях (ССДЗТКГ), под редакцией Е. Кондратенко Тифлис, 1893, стр. 11; ჯ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიური განვითარება XIX—XX სს., ტ. II, თბილისი, 1956, გვ. 6583).

11 გამოქვეყნებულია ჩვენს მიერ წიგნში „Реформа поземельного устройства государственных крестьян Закавказья в конце XIX века". Сухуми, 1952. გვ. 27—74.

12 სცსა, ფ. 12, აღწ. 11, საქმე 311.

13 ამ ნორმების მიხედვით, ორივე სქესის თითო სულს (საშუალოდ) უველა სახის ვარგისი მიწა უნდა ჰქონოდა: თბილისის გუბერნიაში—2,7 დესეტინა, ქუთაისის—1,55 დესეტინა.

ნორმის შედარებით სიდიდე პირველ შემთხვევაში აიხსნება იმ განსაკუთრებული როლით, რომელსაც თამაშობდა მეცხოველეობა თბილისის გუბერნიის ეკონომიურ ცხოვრებაში. ი. მედვედევის გამოანგარიშებით, აღმოსავლეთ სა-

გისი მიწების ყველა სახე — საკარმიდამო, სახნავი, საბაღე, საველახე, საბოსტნე, სათიბი და საძოვარი ადგილები, ე. ი. ყველაფერი ტყის მასივის გამოკლებით. აქედან მარტო სახნავ-სათეს და საბაღე-საველახე მიწებს მოხსენებითი ბარათის ავტორი უთმობდა: თბილისის გუბერნიაში — 8 დესეტინას, ქუთაისის გუბერნიაში — 10 დესეტინას[14].

ამ ნორმების სახელმწიფო გლეხთა ფაქტიურ მიწათმფლობელობასთან შედარება გვიჩვენებს, რომ მწარმოებელი კლასის ჩვენთვის საინტერესო კატეგორიას მიწა საკმაო რაოდენობით არ ჰქონია არც აღმოსავლეთ, არც დასავლეთ საქართველოში. ეს ითქმის როგორც ვარგისი მიწების ყველა სახის, ისე, კერძოდ, სახნავ-სათესი და საბაღე-საველახე ნაკვეთების შესახებაც. ქუთაისის გუბერნიაში, მაგალითად, ცხრილის თანახმად, სახაზინო გლეხის თითო კომლზე მოდიოდა საშუალოდ 4,23 დესეტინა ყ ვ ე ლ ა სახის მიწა. მაშინ, როდესაც მას, ი. მედვედევის მოხსენების მიხედვით, მარტო ვარგისი მიწა უნდა ჰქონოდა ტყის მასივის გამოკლებით არა ნაკლებ 11—12 დესეტინისა. მეტ-ნაკლები ზომით იგივე ითქმის სახნავ-სათეს და საბაღე-საველახე მიწების შესახებაც, რომლის ფაქტიური საშუალო საკომლო სიდიდე 2,7 დესეტინას ან საჭირო ნორმის მხოლოდ 27% უდრიდა. თბილისის გუბერნიაში გლეხი შედარებით უკეთ იყო მომარაგებული, მაგრამ სახარბიელო მდგომარეობა, რა თქმა უნდა, არც საქართველოს ამ ნაწილში ყოფილა. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ ჩვენი ქვეყნის ამ მხარეში სახაზინო გლეხის თითო ოჯახზე მოდიოდა 17,67 დესეტინა ყ ვ ე ლ ა სახის მიწა, ე. ი. უფრო ნაკლები, ვიდრე მ ა რ ტ ო ვ ა რ გ ი ს ი მ ი წ ე ბ ი ს ის საშუალო საკომლო ნორმა, რომელსაც, როგორც აუცილებელ მინიმუმს, ითვალისწინებდა ი. მედვედევი. რაც შეეხება სახნავ-სათეს და საბაღე-საველახე მიწებს, ის ქართლ-კახეთის სახაზინო გლე-

---

ქართველოს მაღალმთიან რაიონებში სახაზინო გლეხთა ნადელის 2/3 სათიბ-საძოვრებს უნდა სჭეროდა, საშუალო ზონის რაიონებში — 50% და თბილი ზონის რაიონებში — 40% (И. Г. Антелава, Реформа поземельного устройства государственных крестьян Закавказья в конце XIX века" (შემდგ შემოკლებით—„Реформа"), გვ. 46.

14 სულზე გაანგარიშებით კი მიეიღებთ — 1,25 დესეტინასა და 1,52 დესეტინას.

სახნავ-სათესი და საბაღე-საველახე მიწის უფრო მაღალი ნორმა ქუთაისის გუბერნიაში აიხსნება იმით, რომ სიმინდს, რომელიც დასავლეთ საქართველოში სოფლის მეურნეობის წამყვან და მასიურად გავრცელებულ კულტურას, წარმოადგენდა, გაცილებით მეტი ფართობი სჭიროდა, ვიდრე ეხლა — ხბელი გლეხის საქმიანობისა და შემოსავლის ძირითად წყაროს.

ხის თითო ოჯახს გააჩნდა დაახლოებით საჭირო რაოდენობის (8 დეს.) მხოლოდ 75%.

ასევე უნუგეშო სურათს იძლევა მედეედევის ნორმების შედარება გლეხთა მიწის მომარაგების ფაქტიურ მდგომარეობასთან ცალკეულ მაზრებში (იხ. ცხრილი 3).

ცხრილი 3*

მაზრების დასახელება	მედეედევის ნორმით თითო კომლს მარტო ვარგისი მიწა (ტყის მასივის გამოკლებით) საშუალოდ უნდა ჰქონოდა (დესეტ).	ფაქტიურად მიწა ყველა სახის (დესეტინებით).	ყველა სახის მიწის ფაქტიური საშუალო საკომლო ნაკლები (—) ან მეტი (+) იყო, ვიდრე მხოლოდ. ვარგისი მიწების მედეედევის ნორმა (დესეტ).
თბილისის	12,90	13,44	+ 0,54
ახალქალაქის	27,20	20,90	— 6.30
ახალციხის	26,80	13,77	—14,07
ბორჩალოს	20,60	19.93	— 0,67
გორის	15,87	4,85	—11.02
დუშეთის	29,40	13,76	—15,64
სიღნაღის	10,00	19,33	+ 9,38
თელავის	8,79	4,85	— 3,94
თიანეთის	20,00	43,93	+23,93**
ქუთაისის	8,10	5,37	— 2,73
სენაკის	5,50	3,03	— 2,47
ზუგდიდის	5,00	6,16	+ 0,66
ოზურგეთის	7	3,93	— 3,07
რაჭის	16,94	2,81	—14,13
ლეჩხუმის	25,20	4,00	—21,20
შორაპნის	11,80	3,22	8,58

როგორც ამ ცხრილიდან ირკვევა, ყ ვ ე ლ ა სახის მიწის ფაქტიური საშუალო საკომლო ნადელიც კი ვერ აღწევდა საქართველოს თითქმის ვერც ერთ მაზრაში იმ ნორმამდე, რომელიც, როგორც აუცილებელი მინიმუმი, ვათვალისწინებული იყო თვით მეფის მოხელეთა მიერ მ ა რ ტ ო ვარგისი მიწებისათვის. გამონაკლისს

* ციფრები, მოთავსებული მეორე გრაფაში. გაანგარიშებულია ჩვენ მიერ მედეედევის „Пояснительная записка"-ს მიხედვით (სცსა, ფ. 12, აღწ. 11, ს. 31) ხოლო მესამე გრაფაში — აღებულია ე. მარკოვის სტატიის დანართიდან (იხ СМИЭБГКЗК, т. II, გვ. 366—368).

** რომ ეს მოსახლეობა მიწით უზრუნველყოფის ნამდვილი სურათის გამომხატველი არ არის, ამას მ. მაჩაბლის ცნობაც ადასტურებს, რომლის თანახმადაც თიანეთის მაზრის სახელმწიფო გლეხებით დასახლებულ 207 სოფლიდან სახნავ-სათიბი მიწები ხუთიდან რვა დესეტინამდე მხოლოდ ხუთ სოფელში ჰქონდათ; დანარჩენებში კი — გაცილებით ნაკლები (СМИЭБГКЗК, т. V, ч. I, გვ. 335).

წარმოადგენდნენ თიანეთის, სიღნაღისა და ნაწილობრივ თბილისისა და ზუგდიდის მაზრები, სადაც ამ შეფარდებას რამდენადმე სხვაგვარი ხასიათი ჰქონდა. მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ აღნიშნულ მაზრებში, განსაკუთრებით კი თიანეთის მაზრაში, მიწების საგრძნობი ნაწილი მეურნეობისათვის საერთოდ გამოუსადეგარი იყო[15] და აგრეთვე იმასაც, რომ იქ მოსახლეობის ძირითად ან ერთ-ერთ უმთავრეს საქმიანობას საძოვარ-საბალახე ადგილების დიდი მასშტაბით მომთხოვნი მესაქონლეობა წარმოადგენდა, მაშინ ჩვენთვის ნათელი გახდება სახაზინო გლეხთა მიწის სიმცირე თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების იმ რაიონებშიც კი, სადაც მიწა მწარმოებელი კლასის განკარგულებაში თითქოს არც თუ ისე მცირე რაოდენობით იყო თავმოყრილი.

ზემოთ მოტანილი მასალა, თუმცა თავისთავად ძალიან საინტერესოა, მაგრამ ის, ბუნებრივია, არ იძლევა წარმოდგენას მიწის ფონდის განაწილებაზე ცალკეულ სოფლებსა და კომლებს შორის, რაშიც, თანამედროვეთა მოწმობით, მკვეთრი უთანაბრობა შეიმჩნეოდა. „Распределение земли между казенными крестьянами,— ეკითხულობთ თბილისის გუბერნიის სახელმწიფო ქონებათა მმართველის 1885—1886 წლების ანგარიშში[16],—вообще крайне неравномерно; оно не только не согласуется с местными сельскохозяйственными условиями в различных районах губернии, но оно неравномерно даже в местностях с совершенно одинаковыми земледельческими условиями. Размеры подымных наделов измеряются от 40 и даже более десяти до нескольких квадратных саженей, не говоря уже о 2000 почти душ мужского пола, совершенно безземельных“ ამასვე ადასტურებს თავის მოხსენებაში სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროს ა/კავკასიის რწმუნებული. „Между тем,—წერს ის.—размеры пользования казенною землею отличаются крайнею неравномерностью: подымные наделы видоизменяются в несоразмерно больших пределах, начиная от нескольких сот квадратных саженей и кончая ко-

---

15 მ. მაჩაბლის მოწმობით, თიანეთის მაზრის სახელმწიფო გლეხების სარგებლობაში მყოფი მიწის ფონდის 88,87% საძოვარი ადგილები და სრულიად უვარგისი მიწები შეადგენდნენ (М. В. Мачабели, Экономический быт государственных крестьян Тионетского уезда. Свод материалов для изучения Экономического быта государственных крестьян Закавказского края (შემდეგში შემოკლებით МИЭБГКЗК, т. V, ч. 1, გვ. 350). თუ რამდენი იყო თიოეული მათგანი ცალ-ცალკე. სამწუხაროდ, არაა ცნობილი.

16 სცსა, ფ. 244, აღწ. 1, საქ. 44, ფურც. 8.

личеством десятин, доходящим до 70" (ЦГИАГ, ф. 243, оп. 1, д. 14, л. 279 об.).

თანამედროვეთა ამ რამდენიმე ზოგად განცხადებას აკონკრეტებენ გასული საუკუნის 80-იან წლებში შეგროვილი ცნობები. ამ ცნობების თანახმად თბილისის გუბერნიის სახელმწიფო გლეხებით დასახლებული სოფლები საკომლო ნადელების სიდიდის მიხედვით შემდეგნაირად ნაწილდებოდნენ (იხ. ცხრილი[17]).

ცხრილი 4

თბილისის გუბერნია	სახ. გლეხებით დასახლებული სოფლების საერთო რაოდენობა კოლ. გამოკლებით[18]	არ ჰქონდა სანადელო მიწა	ქონდა ნადელი					
			5-დესეტინამდე	5-დან 10 დესეტინამდე	10-დან 16 დესეტინამდე	16-დან 25 დესეტინამდე	25-დან 50 დესეტინამდე	50-დესეტინა ზე მეტი
	სოფლების რაოდენობა და პროცენტები							
	932	11	213	193	123	120	152	120
	100,0%	1,18%	22,85%	20,70%	13,19%	12,87%	16,30%	12,87%.

ვინაიდან ამ ცხრილში მოქცეულია ყველა სახის მიწა, ამიტომ ძალიან ძნელია, და შეიძლება ითქვას შეუძლებელიც, ვიქონიოთ სრული და სწორი წარმოდგენა ცალკეული სოფლებისა და გლეხთა კომლების მიწით უზრუნველყოფაზე. თავისთავად დიდი საშუალო საკომლო ნადელი კიდევ არ იძლევა იმის საფუძველს, რომ მისი მფლობელი უყოყმანოდ უზრუნველყოფილთა ჯგუფს მივაკუთვნოთ. გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს იმის გამორკვევას, თუ რისგან შედგება ეს ნადელი, რამდენია მასში საერთოდ უვარგისი, მეურნეობისათვის გამოუსადეგარი მიწა, როგორია ვარგისი მიწის ხარისხი, რისთვის შეიძლება მისი გამოყენება და სხვ. ცხრილი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ასეთ ცნობებს არ შეიცავს და ამდენად ის უსათუოდ ნაკლულია, მაგრამ უკეთესის უქონლობის გამო ისევ მას უნდა მივმართოთ.

---

[17] СМИЭБГКЗК, II, გვ. 267.

[18] სახელმწიფო გლეხებით დასახლებული სოფლების რაოდენობა (გერმანელი კოლონისტების გარეშე) იყო 934 და არა 932, როგორც ცხრილშია ნაჩვენები. ეს განსხვავება აიხსნება იმით, რომ აღნიშნულ ცხრილში ფ. მარკოვს არა აქვს შეტანილი სოფელი მოდიგია (ახალქალაქის მაზრა), მისი მკვიდრი მოსახლეობის ყარსის ოლქში გადასახლების გამო და სოფელი კობი (გორის მაზრა), რომლის გლეხები „сдают весь свой надел в аренду, а сами проживают в разных местах уезда, почему число их исследованием не приведено в известность" (იხ. ფ. მარკოვის დასახ. ნაშრომი, СМИЭБГКЗК, т. II, გვ. 267).

ცხრილიდან პირველ ყოვლისა ირკვევა, რომ თბილისის გუბერნიის 932 სოფლიდან, სადაც სახელმწიფო გლეხები მოსახლეობდნენ, თერთმეტში ან საერთო რაოდენობის 1,18% მწარმოებელი კლასის ჩვენთვის საინტერესო კატეგორიას ნადელი სრულებით არა ჰქონია. 213 სოფელში (22,85%) გლეხის თითო ოჯახზე მოდიოდა საშუალოდ 0,5—5 დესეტინამდე მიწა, 193 სოფელში (20,70%)—5—10 დესეტინამდე, 123 სოფელში (13,19%)—10—16 დესეტინამდე, 120 სოფელში (12,87%)—16—25 დესეტინამდე, 152 სოფელში (16,30%)—25—50 დესეტინამდე და უკანასკნელ 120 სოფელში (12,87%)—50 დესეტინაზე მეტი. სხვანაირად რომ ვთქვათ, თბილისის გუბერნიის სახელმწიფო გლეხებით დასახლებულ 11 სოფელში ხაზინის მიერ ნადელის სახით არც ერთი საჟენი მიწა არ ყოფილა გამოყოფილი. 529 სოფელში კი, ან საერთო რაოდენობის 56,65%, გლეხის საშუალო საკომლო ნადელი 1-დან 16 დესეტინამდე მერყეობდა. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ამ ფართობში შედის ყველა სახის მიწა, მათ შორის მეურნეობისათვის აშკარად გამოუსადეგარი და ტყის მასივი, და თანაც გავიხსენებთ იმას, რომ თვით მთავრობის ოფიციალურ წარმომადგენლებსაც კი ბარტო ვარგისი მიწების მინიმალურ საკომლო ნორმად მიაჩნდათ ნაკვეთი არა ნაკლებ 18 დესეტინისა, მაშინ ნათელი გახდება ის მძიმე ეკონომიური მდგომარეობა, რომელშიაც უხდებოდათ ცხოვრება ხსენებული 529 სოფლის სახელმწიფო გლეხებს. მათი ერთი ნაწილი ძალზე ცუდად იყო დაკმაყოფილებული, მეორე — შედარებით უკეთესად, მაგრამ არც ერთი მათგანი მიწის საჭირო ნორმით არ იყო უზრუნველყოფილი. დანარჩენი სოფლებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებენ ისეთები, სადაც საშუალო საკომლო ნორმა 50 დესეტინას აღემატებოდა. ასეთების რიცხვი სულ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, 120 იყო და სახაზინო გლეხებით დასახლებული სოფლების საერთო რაოდენობის 12,87% შეადგენდა[19].

თუ სად, თბილისის გუბერნიის რომელ მხარეში, მდებარეობდნენ ეს შედარებით მიწით მდიდარი სოფლები, ან საერთოდ რანაირი მდგომარეობა იყო შექმნილი ცალკეულ მაზრებში სანადელო ნაკვეთების მხრივ, ამას მკაფიოდ გვიჩვენებს ცხრილი 5, რომელიც გასული საუკუნის 80-იანი წლების სინამდვილეს ასახავს.

ყველაზე მძიმე მდგომარეობა, როგორც ჩანს, გორის მაზრაში ყოფილა. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ ამ მაზრის 9 სოფელში ან სახელმწიფო გლეხებით დასახლებული სოფლების საერთო რაოდე-

---

[19] СМИЭБГКЗК, т. II, 371.

თბილისის გუბერნიის მაზრების დასახელება	სახ. გლეხებით დასახლებ. სოფლების რიცხვი	ყველა სახის მიწის საკომლო ნადელის სიდიდე (დესეტინებში)																				40-ზე მეტი
		0	1/2—1	1—2	2—3	3—4	4—5	5—6	6—7	7—8	8—9	9—10	10—12	12—14	14—16	16—18	18—20	20—25	25—30	30—40		
		სოფლების რაოდენობა																				
თბილისის	52	2	1	2	3	4	1	3	4	2	—	4	4	4	5	4	—	5	3	1		
ახალქალაქის	70	—	—	1	—	—	—	1	—	—	1	2	8	7	10	4	6	9	6	4		
ახალციხის	69	—	—	1	—	—	1	3	3	4	3	2	12	2	2	6	3	5	10	6		
ბორჩალოს	98	—	—	—	2	1	2	3	3	3	3	5	11	3	5	5	2	13	12	14		
გორის	123	9	5	12	17	17	14	8	10	2	5	6	9	1	4	1	—	1	—	1		
დუშეთის	219	—	1	2	8	31	32	29	11	13	14	9	9	8	6	2	2	10	2	7		
სიღნაღის	46	—	2	3	4	2	—	3	—	3	2	1	1	3	2	—	7	1	—	8		
თელავის	50	—	—	4	8	9	5	5	3	1	3	2	—	2	1	2	1	2	2	—		
თიანეთის	207	—	—	1	2	8	7	9	2	1	1	1	3	1	—	7	1	14	11	38		
სულ გუბერნიაში	934	11	9	26	44	72	62	64	36	29	32	32	57	31	35	31	24	65	46	79		147

ნობის 7,32%, სანადელო მიწა საერთოდ არ ყოფილა[21], 65 სოფელში კი (მათი ხვედრითი წონა 52,84% უდრიდა), სადაც გლეხის თითო ოჯახზე მოდიოდა საშუალოდ 1—2-დან 5 დესეტინამდე ყველა სახის მიწა, მკვეთრი მცირემიწიანობა იგრძნობოდა და მშრომელი მასა უკიდურეს გაჭირვებას განიცდიდა. სახარბიელო მდგომარეობა არც თელავის მაზრაში ყოფილა. აქაც იმ სოფლების ხვედრითი წონა, სადაც საშუალო საკომლო ნადელი 5 დესეტინას არ აღემატებოდა, 52% უდრიდა. მძიმე ვითარება ჩანს ავრეთვე დუშეთის მაზრაშიც. მის 219 სოფლიდან 74-ში (ან საერთო რაოდენობის 33,7%) საგლეხო მიწის ფართობი ასევე მეტად მცირე იყო და ნახევარსა და ხუთ დესეტინას შუა მერყეობდა. ხსენებულ მაზრებს უმნიშვნელო ზომის (5 დესეტინამდე) საშუალო საკომლო ნადელის მქონე სოფლების ხვედრითი წონის მხრივ მისდევდნენ: თბილისის მაზრა (21,15%, უნადელო სოფლების ჩათვლით კი 25%),

* СМИЭБГКЗК, т. II, 371.

20 ამ ცხრილის იმ გრაფაში, რომელშიაც სახაზინო გლეხებით დასახლებული სოფლების საერთო რაოდენობაა ნაჩვენები, ფ. მარკოს შეტანილი აქვს სოფლები მოდიგია და კობი, გამორიცხულია მესამე ცხრილის შესაფერისი გრაფიდან.

21 გორის მაზრის აღნიშნულ 9 სოფელში ცხოვრობდა 1024 მამრობითი სქესის უნადელო სახელმწიფო გლეხი ან თბილისის გუბერნიის უმიწაწყლო სახაზინო გლეხების საერთო რაოდენობის (2034 მამრობითი სქესის სული) 50,3% (ССДЗТКГ, под редакцией Е. Кондратенко. Тифлис, 1893, გვ. 10).

თიანეთის (8,69%), სიღნაღის (2,30%), ბორჩალოს (2,04%), ახალციხის (1,44%) და, დასასრულ, ახალქალაქის (1,43).

ჩვენ ჯერჯერობით მხოლოდ უნადელო და უკიდურესად ღარიბი სოფლები გამოვყავით და არაფერი გვითქვამს ისეთებზე, რომელთაც შედარებით უკეთესი მდგომარეობა ჰქონდათ. მეტი ფართობიც გააჩნდათ, მაგრამ უზრუნველყოფილად მაინც არ ითვლებოდნენ. თუ ახლა გავაერთიანებთ ყველა ამათ და მოვაქცევთ ერთ ჯგუფში, მივიღებთ უმიწო, უკიდურესად მცირემიწიან და მიწების არა საკმაო რაოდენობის მქონე სოფლების საერთო რიცხვს, ასეთი სოფლების ხვედრითი წონა უდრიდა:[22] გორის მაზრაში—97,5%, დუშეთის მაზრაში — 87,1%, თელავის მაზრაში — 76,0%, ახალქალაქის მაზრაში — 70,0%, ახალციხის მაზრაში — 68,9%, თბილისის მაზრაში — 57,7%, ბორჩალოს მაზრაში — 48,9%, სიღნაღის მაზრაში — 43,5% და თიანეთის მაზრაში — 21,2%.

საჭიროა ამასთანავე აღინიშნოს ისიც, რომ იმავე მაზრებში სულ უნადელო, მეტად მცირე (5 დესეტინამდე), მცირე და საშუალო ნადელების მქონე სოფლების გვერდით იყვნენ ისეთებიც, რომელთა განკარგულებაში შედარებით დიდი ყველა სახის მიწის ფონდი იმყოფებოდა. ამ უკანასკნელთა ჯგუფს განეკუთვნებიან ის სოფლები, სადაც თითო კომლზე მოდიოდა საშუალოდ 40 დესეტინაზე მეტი ყველა სახის მიწა. ასეთების რაოდენობა თბილისის გუბერნიაში სულ 147 ყოფილა, მათ შორის თიანეთის მაზრაში — 100 ან საერთო რიცხვის თითქმის 70%. როდესაც ვლაპარაკობთ მიწით შედარებით უხვად უზრუნველყოფილ სოფლებზე მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ, რომ ამ მიწების უდიდესი ნაწილი საერთოდ, და კერძოდ თიანეთის მაზრაში, სრულიად გამოუსადეგარი იყო მეურნეობისათვის და რომ იქ მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას საძოვარ-საბალახე ადგილების დიდი რაოდენობით მომთხოვნი მესაქონლეობა წარმოადგენდა. სინამდვილეში, მიწის სიუხვეს, როგორც ჩანს, არც იმ 147 სოფელში ქონია ადგილი, რასაც მკაფიოდ ადასტურებს

---

22 უმიწო, უკიდურესად მცირემიწიანი და მიწების არასაკმაო რაოდენობის მქონე სოფლების ხვედრითი წონის გამოანგარიშების დროს ჩვენ ვხელმძღვანელობდით ი. მედვედევის მიერ პროექტირებული ნორმებით. ამ ნორმების მიხედვით მარტო ვარგისი მიწების (ტყის მასივის გამოკლებით) საშუალო საკმარო ნადელი უნდა ყოფილიყო: გორის მაზრაში — 15,87 დესეტინა, დუშეთის — 29,40 დესეტინა, თელავის — 8,79 დესეტინა, ახალქალაქის — 27,20 დესეტინა, ახალციხის — 26,80%, თბილისის—12,90 დესეტინა, ბორჩალოს — 20,60 დესეტინა, სიღნაღის—10 დესეტინა და თიანეთის მაზრაში — 20 დესეტინა (ის. „Пояснительная Записка к спискам селений...", სცსა, ფ. 12, აღწ. 11, საქ. 311).

ცხრილი 6

თიანეთის მაზრის მაგალითი. ამ მაზრის სახელმწიფო გლეხებით დასახლებული სოფლების უდიდესი ნაწილი, თითქოს (ცხრილის თანახმად), მიწით უხვად მომარაგებული ჩანს, მაგრამ ნამდვილად არც ერთი მათგანი ვარგისი მიწის საჭირო ფართობით არ ყოფილა უზრუნველყოფილი. მ. მაჩაბლის მოწმობით[23], თიანეთის მაზრის იმ 207 სოფლიდან, სადაც სახაზინო გლეხები ბინადრობდნენ, ერთში სახნავ-სათიბი მიწები სულ არ ჰქონიათ, ასორმოცდაცხრამეტში აღნიშნული მიწების ფაქტიური საშუალო საკომლო ნორმა რამდენიმე კვადრატულ საჟენსა და სამ დესეტინას შუა მერყეობდა, თურმე, ორმოცდაორში — სამსა და ხუთს შუა და ხუთში — ხუთსა და რვა დესეტინას შუა. უნდა ისიც ითქვას, რომ აქ დასახელებული საშუალო ციფრები ვერ ასახავენ იმ მკვეთრ უთანაბრობას, რომელიც შეიმჩნეოდა მიწის განაწილების საქმეში. ეგრეთ წოდებულ უხვად მომარაგებულ სოფლებშიც კი ყველა როდი იყო საჭირო, მითუმეტეს ჭარბი, ნორმით უზრუნველყოფილი. ასეთების ჯგუფს მხოლოდ კულაკები ეკუთვნოდნენ.

განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობა, როგორც დასაწყისშივე მოვიხსენიეთ, ქუთაისის გუბერნიაში იგრძნობოდა. სახელმწიფო გლეხების განკარგულებაში მყოფი სახაზინო, საკუთარი და ხაზინასთან თუ კერძო პირებთან სადავო მიწის ფონდი საკომლო ნაделების სიდიდის მიხედვით შემდეგნაირად ნაწილდებოდა[24].

ამრიგად, 398 კომლს ან გლეხთა საერთო რაოდენობის (20997 კომლი) 1,90% არ ქონდა არც ერთი საჟენი არც საკუთარი და არც სახელმწიფო მიწა. დანარჩენი კომლები კი, ი. მედვედევის ნორმების მიხედვით, ასე ჯგუფდებოდნენ:[25] უკიდურესად მცირემიწიანები (1-დან 5 დესეტინამდე), მიწის არასაკმაო (5-დან 10 დესეტინამდე), საკმაო (10-დან 20 დესეტინამდე) და, დასასრულ, ჭარბი რაოდენობით მქონენი. მათი ხვედრი წონა შესაფერისად უდრიდა 75,76% (15908 კომლი), 17,32% (3636 კომლი), 3,97% (834) და 1,05% (221 კომლი).

---

[23] МИЭБГКЗК, т. V, ч. 1, გვ. 355.

[24] СМИЭБГКЗК, т. II, 270. ეს ცნობები ნაწილობრივ მოყვანილია ვ. ი. ლენინს თავის სტატიაში „Переселенческий вопрос". (Соч., т. 18, გვ. 77).

[25] აქაც, რიგ სხვა შემთხვევის მსგავსად, იძულებული ვართ გლეხთა მიწით უზრუნველყოფის დონის გასარკვევად ვისარგებლოთ მარტო ვარგისი მიწებისთვის გაანგარიშებული მედვედევის ნორმებით და მივუყენოთ ის ცხრილს, რომელიც შეიცავს სტატისტიკურ მასალას მწარმოებელი კლასის ჩვენთვის საინტერესო კატეგორიის განკარგულებაში მყოფი უკლებლივ ყველა სახის მიწის შესახებ. ასეთი გზით, რა თქმა უნდა, გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის მხოლოდ მიახლოებითი სურათის წარმოდგენაა შესაძლებელი.

თუ რა ვითარება იყო ქუთაისის გუბერნიიის ცალკეულ მაზრებში, ამას გვიჩვენებს შემდეგი ცხრილი[26] (იხ. ცხრილი7,).

ამ ცნობებიდან მკაფიოდ ჩანს უმიწაწყალო და ამა თუ იმ ნადელის მქონე გლეხების საერთო რაოდენობა ქუთაისის, ზუგდიდის, ლეჩხუმის, ოზურგეთის, რაჭის, სენაკისა და შორაპნის მაზრებში. მაგრამ ჩვენ გვაინტერესებს არა მარტო ეს, არამედ ისიც, თუ რამდენი იყო ნადელის მქონე კომლებში მიწით არასაკმაო, საკმაო და ჭარბი პროპორციით უზრუნველყოფილი. ამაზე ნათელ წარმოდგენას იძლევა ცხრილი 8, შედგენილი წინამორბედი ცხრილის სა-

ცხრილი 8

მაზრის დასახელება	სახ. გლეხების კომლთა რაოდენობა	გარგისი მიწების საშუალო ნორმა მედვედევის მიხედვით (დესეტინა)	უმიწაწყლონი		ქონდათ მიწები					
					საჭირო ნორმაზე ნაკლები		საჭირო ნორმის ფარგლებში		ნორმაზე ზევით ჭარბათ	
			რაოდენობა კომლთა	%	რაოდენობა კომლთა	%	რაოდენობა კომლთა	%	რაოდენობა კომლთა	%
ქუთაისის .	8470	8	110	1,29	7102	83.84	1062	12,53	196	2,34
ზუგდიდის	824	5	27	3,27	580	70,34	214	25,98	3	0,36
ლეჩხუმის . .	335	25	—	—	335	100,00	—	—	—	—
ოზურგეთის .	2144	7	76	3,54	1960	91,40	101	4,72	7	0,34
რაჭის .	2136	17	69	3,23	2067	96,73	—	—	—	—
სენაკის . .	2286	5	6	0,26	1974	85.93	304	13,72	2	0,09
შორაპნის .	4802	11,8	110	2,29	4593	95,64	86	1,79	13	0,27
ს უ ლ	20997	11.3	398	1.90	18611	88631*	1767	8.42	221	1.05

[26] СМИЭБГАЗК, II. გვ. 381. Ведомость о распределении дымов по размерам подворных участков в Кутаисской губерниии.

[27] ქუთაისის, ლეჩხუმისა და სენაკის მაზრებისათვის ი. მედვედევს ვარგისი მიწების საშუალო საკომლო ნორმად ნაგულისხმევი აქვს (შესაფერისად) 8,1 დესეტინა, 25,2 დესეტინა და 5,5 დესეტინა, მაგრამ ჩვენ გამარტივების მიზნით წილადები მხედველობაში არ მიგვიღია.

* ზოგი ავტორის გაანგარიშებით, ქუთაისის გუბერნიაში მცირემიწიანი და მიწის არასაკმაო რაოდენობით უზრუნველყოფილი სახელმწიფო გლეხთა ხვედრითი წონა 65,45% უდრიდა („Свод", т. V, ч. 2-ая, გვ. 109). ასეთი განსხვავება ჩვენს გაანგარიშებასთან აიხსნება იმით, რომ ა. პარვიცკი, ავტორი სტატიის „Отношения общества государственных крестьян к землям частного владения в Закавк. крае", წინააღმდეგ მედვედევისა, მცირე მიწიანად თელის გლეხს, რომელსაც 2 დესეტინა ყველა სახის მიწა გააჩნდა. ხოლო არასაკმარისად უზრუნველყოფილად 4 დესეტინა ყველა სახის მიწის მქონეს. მაზრების მიხედვით მდგომარეობა ასეთი ჩანს:

ფუძველზე. საგანგებოდ გამოყოფილ მესამე გრაფაში ნაჩვენებია ვარგისი მიწების ის ნორმა, რომელიც, ი. მედვედევის აზრით, აუცილებელი იყო შესაფერისი მაზრის გლეხის ოჯახისათვის, რათა მას გაემართა მეურნეობა, ეცხოვრა და მოეხადა მრავალგვარი ვალდებულება სახელმწიფოსა და საზოგადოების წინაშე.

მერვე ცხრილის მეექვსესთან შედარებამ შეიძლება მკითხველის არცთუ ისე უსაფუძვლო გაკვირვება გამოიწვიოს. ისინი საჭიროზე ნაკლები ნორმით და საჭირო ნორმით უზრუნველყოფილი გლეხების ხვედრითი წონის შესახებ სხვადასხვაგვარ ცნობებს შეიცავენ. მერვე ცხრილის მიხედვით, აღნიშნული ჯგუფის ხვედრითი წონა 88,63% და 8,42% უდრიდა (შესაფერისად), ხოლო მეექვსე ცხრილის თანახმად კი 93,08% და 3,97%. ეს გარემოება აიხსნება იმით, რომ მეორე შემთხვევაში გლეხების მიწით უზრუნველყოფის დონის გამოსარკვევად ყველა მაზრის მიმართ, მათი სპეციფიკური პირობების მიუხედავად, გამოყენებულია ერთი საშუალო საგუბერნიო ნორმა (11 დესეტინა). პირველ შემთხვევაში კი, პირიქით, ნორმები დიფერენცირებულია ცალკეული მაზრების მიხედვით. ამ საერთო ნორმის გამოყენებას ქუთაისის, ზუგდიდის, სენაკისა და ოზურგეთის მაზრების მიმართ, სადაც, მედვედევის შეხედულებით, ვარგისი მიწების საჭირო ნადელად 5,5½ და 7 დესეტინა ითვლებოდა, შედეგად მოსდევს მიწის არასაკმაო რაოდენობით მომარაგებულ კომლთა რიცხვის გადიდება, ლეჩხუმის, რაჭისა და ნაწილობრივ შორაპნის მაზრების მიმართ კი, სადაც ნორმალურ ნადელებად მეფის მთავრობის ოფიციალური წარმომადგენლები 25, 17 და 12 (11,8) დესეტინას მიიჩნევდნენ, პირიქით — ხსენებულ ჯგუფში მოქცეული ოჯახების საერთო რიცხვის შემცირება. მაგრამ პროცესის

მაზრების დასახელება	ჰა ნადელ მიწათა ვარგისი მიწების ნორმა დესეტინებში	მცირემიწიან კომლთა რაოდენობა	მიწის არასაკმაო რაოდენობით მჭონე კომლთა რიცხვი	მც. მიწ. და მიწის არასაკ. რაოდ. მჭონე კომლ. რიცხვი (3+4)	მცირე მიწიან და არასაკმაო რაოდენობით უზრუნვ. კომლთა %
ქუთაისის	8470	1820	2861	4681	55,27
ზუგდიდის	824	200	274	447	57,52
ლეჩხუმის	335	54	136	190	56,76
ოზურგეთის	2144	997	739	1716	50,04
რაჭის	2136	885	690	1575	73,73
სენაკის	2286	877	919	1796	78,55
შორაპნის	4802	1756	1765	3521	73,32
სულ	20997	65[illegible]9	[illegible]7384	13953	66,45

(СМИЭБГКЗК, V, ч. 2-ая, გვ. 10).

განმსაზღვრელად მაინც ქუთაისის, სენაკის, ზუგდიდისა და ოზურგეთის მაზრები რჩებოდნენ, რომელთა ტერიტორიაზე ცხოვრობდა 13724 კომლი სახელმწიფო გლეხი ან გლეხების ამ კატეგორიის საერთო საგუბერნიო რაოდენობის 65,36%.

ამრიგად, მერვე ცხრილი, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, განსხვავებით მეექვსე ცხრილისაგან, მაზრებისადმი დიფერენცირებული ნორმების მიყენებითაა შედგენილი და, მაშასადამე, უფრო სწორია და სინამდვილის მეტი სიზუსტით გამომხატველი, ქუთაისის გუბერნიის სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მძიმე ეკონომიური მდგომარეობის მკაფიო სურათს გვიხატავს. თითქმის ყველა მაზრაში, ლეჩხუმის გამოკლებით, ფიქსირებულია უმიწაწყლო გლეხების არსებობა. ისინი მაზრების მიხედვით შემდეგნაირად ნაწილდებოდნენ: ქუთაისის მაზრაში 110 კომლი ყოფილა, შორაპნის — იმდენივე, ოზურგეთის — 76, რაჭის — 69, ზუგდიდის — 27 და სენაკის მაზრაში — 5 კომლი. ხვედრითი წონის მიხედვით კი პირველ ადგილზე ოზურგეთის მაზრა იყო (3,54%), მეორეზე — ზუგდიდის (3,27%), მესამეზე — რაჭის (3,23%), მეოთხეზე — შორაპნის (2,29%), მეხუთეზე — ქუთაისის (1,29%) და მეექვსეზე — სენაკის (0,26%). ყველგან, გუბერნიის ყველა ნაწილში, უკიდურესად მცირემიწიანი და მიწის არასაკმაო რაოდენობით უზრუნველყოფილი გლეხები სჭარბობდნენ[28]. ამ მხრივ, სხვაზე წინ ლეჩხუმის მაზრა ყოფილა, რომლის 385 კომლი სახაზინო გლეხიდან არც ერთს არ ჰქონია მიწა საჭირო ნორმის ფარგლებში. მეტად სავალალო მდგომარეობა ჩანს რაჭის, შორაპნისა და ოზურგეთის მაზრებშიც, სადაც ჩვენთვის საინტერესო კატეგორიის გლეხების საერთო (სამაზრო) რაოდენობის 96,77%, 95,65% და 91,40% (შესაფერისად) მიწის საჭირო და აუცილებელი ნორმით უზრუნველყოფილი არ ყოფილა. დანარჩენებში კი ამგვარი გლეხების ხვედრითი წონა უდრიდა: სენაკის მაზრაში — 85,93%, ქუთაისის — 83,84% და ზუგდიდის — 70,34%.

უკიდურესად მცირემიწიანი და მიწის არასაკმაო რაოდენობით უზრუნველყოფილი მშრომელების გვერდით განსახილველ გუბერნიის ხუთ მაზრაში — ქუთაისის, ზუგდიდის, ოზურგეთის, სენაკისა და შორაპნის მაზრებში — არსებობდა რიცხვობრივად შედარებით უმნიშვნელო, მაგრამ თავისი ეკონომიური მდგომარეობით არსებითი მნიშვნელობის მქონე კიდევ ორი ჯგუფი, რომლიდანაც

---

[28] ეს ორი ჯგუფი ჩვენ გავაერთიანეთ და საკომენტარიო ცხრილის ამ გრაფაში მოვაქციეთ, რომელიც შეიცავს ცნობებს ნორმაზე ნაკლები მიწების მქონე გლეხების შესახებ.

ერთი ნორმალურად, ხოლო მეორე ჭარბად იყო მიწით უზრუნველყოფილი. პირველი მათგანის საერთო რაოდენობა 1767 კომლს ან 8,42% უდრიდა[29] და მაზრების მიხედვით ასე ნაწილდებოდა: ქუთაისის მაზრაში — 1062 კომლი, სენაკის — 304, ზუგდიდის — 214, ოზურგეთის — 101 და შორაპნის მაზრაში — 86 კომლი. პროცენტული შეფარდებით კი[30], უზრუნველყოფილი გლეხები ყველაზე მეტად ზუგდიდის მაზრაში ყოფილან (25,98). მას მისდევდნენ სენაკის, ქუთაისის, ოზურგეთისა და შორაპნის მაზრები, სადაც ხსენებული ჯგუფის ხვედრითი წონა შესაფერისად 13,72%, 12,53%. 4,72% და 1,79% უდრიდა. არათანაბრად იყო განაწილებული მაზრებს შორის ის 221 მიწით უხვად უზრუნველყოფილი გლეხიც, რომელიც შესასწავლ გუბერნიაში ირიცხებოდა. ამ რაოდენობის 88,69% (196 კომლი) მარტო ქუთაისის მაზრაზე მოდიოდა,[31] 5,88% (13 კომლი) — შორაპნის,[32] 3,17 % (7 კომლი) — ოზურგეთის,[33] 1,35% (3 კომლი) — ზუგდიდის[34] და 0,90% (2 კომლი) — სენაკის მაზრაზე[35].

---

29 მიწის ნორმალური ნადელით უზრუნველყოფილ გლეხთა საერთო რაოდენობის მეშვიდე და მეხუთე ცხრილებში არ დამთხვევის შესახებ იხ. ჩვენი განმარტება ამავე სტატიის მეთორმეტე გვერდზე (შენიშვნა 3).

30 პროცენტი შესატყვისი მაზრის სახაზინო გლეხების კომლთა საერთო რიცხვიდანაა გაანგარიშებული.

31 აქედან 162 კომლი ცხოვრობდა ქუთაისის მაზრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში და ნადელების სიდიდის მხრივ ასე ჯგუფდებოდა: 69 კომლს გააჩნდა მიწა 20-დან 25 დესეტინამდე, 26 კომლს — 25—30, 16 კომლს—30—35, 15 კომლს—35—40, 6 კომლს—40—45, 7 კომლს—45—50, 10 კომლს—50—60, 4 კომლს—60—70, 3 კომლს—70—80, 4 კოლმს—80—90, 1 კომლს—120,12 და კიდევ 1 კომლს—154,50 დესეტინა (МИЭБГКЗК, т. I, გვ. 221).

32 ი. ბახტაძის ცნობით, რომელიც გასული საუკუნის 80-იან წლებში შორაპნის მაზრის სახელმწიფო გლეხთა ცხოვრებას სწავლობდა, ამ 13 კომლიდან ექვსს მიწის ფართობი 20—25 დესეტინამდე ჰქონია. სამს—25—30, ერთს—30—35, ორს—40—45 და ერთსაც—50—60 დესეტინამდე (МИЭБГКЗК, т. V. ч. 2-ая, გვ. 268—281. Ведомость № 3).

იმავე ავტორის მოწმობით, შორაპნის მაზრის სოფელ საკაროში მცხოვრებ სახაზინო გლეხის ეფრემ ქვევულაძის განკარგულებაში ყოფილა 74,81 დესეტინა მიწა (იქვე, გვ. 177), მაგრამ ამ საერთო უწყისში, ბახტაძის სტატიას რომ აქვს დართული, ეს ბობოლა გლეხი, რატომღაც, შეტანილი არ არის.

33 ოზურგეთის მაზრის სახაზინო გლეხების ეკონომიური მდგომარეობის მკვლევარს დ. ნოსოვიჩს აღნიშნული არა აქვს, თუ როგორ ჯგუფდებოდა ეს 7 კომლი მათ განკარგულებაში მყოფი ნადელების სიდიდის მიხედვით (იხ. მისი „Экономическій быт государственных крестьян в Озургетском уезде" МИЭБГКЗК, т. I, გვ. 736—740. შეადარე ამავე ავტორის მიერ შედგენილი „Ведомость о распределении дымов по размеру надела" იქვე, გვ. 776—776).

ამრიგად, ჩვენს მიერ მოტანილი ფაქტიური მასალა, რომელიც გასული საუკუნის 80-იანი (ნაწილობრივ კი 70-იანი) წლების სინამდვილეს ასახავს, სახელმწიფო გლეხთა მიწით უზრუნველყოფის მეტად უნუგეშო სურათს იძლევა. მათი აბსოლუტური უმრავლესობა, მკვეთრად განიცდიდა მიწის სიმცირე-ნაკლებობას, მეურნეობის გაშლა-გამართვას ვერ ახერხებდა და მძიმე ეკონომიურ მდგომარეობაში იმყოფებოდა.

ამ დასკვნას მხარს უჭერს ჩვენს განკარგულებაში მყოფი მრავალი საარქივო დოკუმენტი, რომელიც შეიცავს გლეხთა საჩივრებსა და ოფიციალურ პირთა მიმოწერას მათ უმიწობა-მცირემიწიანობის შესახებ. მწარმოებელი კლასის შესასწავლი კატეგორიის დიდ ნაწილს, როგორც ირკვევა, სულ არ ჰქონია არც სახაზინო და არც საკუთარი მამული, რაც მას იძულებულს ხდიდა იჯარით აეღო ფეოდალის მიწა და ეხადა მძიმე ნატურალური თუ ფულადი გადასახადი. ასეთ დღეში ყოფილან, მაგალითად, თბილისის მაზრის სოფელ ვეძისის სახელმწიფო გლეხები. „Мы нижеподписавшиеся... казенные крестьяне,—ვკითხულობთ მათ 1874 წლის 4 ოქტომბრის განაცხადში,—даем настоящее показание в том, что в пользовании нашем находятся земли, принадлежащие князю Ивану Мухранскому, Григорию и Петру Шиоевым. Казенных же и собственных земель не имеем"[36]. იმავე წლის 15 დეკემბერს მოსამართლეებმა შიხიევმა და ინაშვილმა დაადასტურეს, რომ თბილისის მაზრის სოფ. დიდი ენაგეთის, ვარდისუბნის, ჩხიკვთას, ბოგვისა და პატარა ენაგეთის სახელმწიფო გლეხებს ნამდვილად არ ჰქონდათ თავიანთ სარგებლობაში სახაზინო მიწები[37]. საკუთარი და სახაზინო მიწების სრული უქონლობის გამო მემამულე იოსებ გაბაშვილის მიწებს ამუშავებდნენ სოფელ თხინვალის სახელმწიფო გლეხები ივანე და დავით პერკატიშვილები[38]. სოფელ ლისის გლეხების შესახებ კი დოკუმენტში ნათქვამია, რომ ისინი (იმავე მიზეზით) იჯარით იღებენ თავად ევგენი ბებუთოვის მიწებს და გადასახადის სახით შემოსავლის 1/4 ნაწილს იხდიანო[39].

---

[34] არ ჩანს ამ სამი კომლიდან, რომელს რამდენი მიწა გააჩნდა (იხ. „Ведомость о распределении дымов по размеру надела в Сенакском и Зугдидском уездах". МИЭБГК²К. т. II, ч. 2, გვ.314—317).

[35] ვიცით, რომ სენაკის მაზრის ამ ორ სახელმწიფო გლეხს 20-ზე მეტი დესეტინა მიწა ჰქონდა თითოეულს, მაგრამ რომელს რამდენი — ეს არაფრიდან არ ჩანს.

[36] სცსა, ფ. 26, აღწ. 3, 1927, ფ. 10.

[37] იქვე, ფურც. 11.

[38] იქვე, ფურც. 12.

[39] იქვე, ფურც. 13.

დიდი გაჭირვება ჩანს სოფელ ყურასცხოველის (თბილისის მაზრა) სახელმწიფო გლეხების 1872 წლის 6 მაისის თხოვნა-საჩივრიდან, რომელსაც ხელს აწერენ მათი რწმუნებულები. „В 1830 году,—ვკითხულობთ იქ—с разрешения начальства в числе прочих мы и доверители наши переселились из Турции и поселились в этом селении; тогда нас (было) только 18 дымов; теперь образовалось около 31 дыма... и дошли до той степени, что мы и доверители наши не можем пропитать самих себя, также и скотину по случаю неимения удобной земли в настоящее время"[40]. ისინი თხოვდნენ ხელისუფლებას აღნიშნული 31 კომლიდან თოთხმეტი დაესახლებინათ მათი სოფლის მახლობლად მდებარე თავისუფალ სახაზინო მიწაზე[41] რამდენიმე წლით უფრო გვიან უმიწობით გამოწვეულ მეტად მძიმე ეკონომიურ ჰდგომარეობაზე ჩიოდნენ სოფ. უჯარმის სახელმწიფო გლეხებიც. თუ მიწა არ მოგეცათ, წერდნენ ისინი მეფის ნაცვალს (1876 წლის 6 ნოემბერს), ვერც გადასახადებს გადვიხდით და ცოლშვილიც შიმშილით დაგვეხოცებაო[42]. უკეთეს მდგომარეობაში არც სოფელ შავთეს მცხოვრებნი ყოფილან. ისინი 1882 წელს დაჟინებით მოითხოვდნენ სახაზინო მიწის საჭირო რაოდენობით გამოყოფას[43]

ასეთივე არასახარბიელო სურათი იშლება ჩვენს თვალწინ გორის მაზრის სახელმწიფო გლეხების თხოვნა-საჩივრების მიხედვითაც. მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი. ხსენებული მაზრის ორი სოფლის ახალსოფლისა და ზეგდულეთის — მცხოვრებთ არ ჰქონიათ, როგორც ირკვევა, თავის განკარგულებაში არც ერთი საქენი არც საკუთარი და არც სახაზინო მიწა. მათ 1869 წლის 1-ლი იანვრიდან 12 წლის ვადით აუღიათ „в откупное содержание" 600 დესეტინა სახელმწიფო მიწა, რაშიც ყოველწლიურად იხდიდნენ თურმე 360 მანეთს. „Ныне же—წერს 1875 წელს თბილისის გენერალ-გუბერნატორი[44], ахалсопельское и зегдулетское общества чрез поверенных своих обратились к Горийскому уездному начальству с прошением о предоставлении оным[45] в надел этой откупной земли, так как они[46] более никакой дру-

---

[40] სცსა, ფ. 244, აღწ. 3, ს. 200, ფურც. 5.
[41] იქვე.
[42] სცსა, ფ. 241, აღწ. 1, საქ. 529. ფურც. 19.
[43] იქვე, ფონდი 244, აღწ. 3, საქმე 436.
[44] სცსა, ფ. 241, აღწ. 1, ს. 528, ფურც. 1.
[45] ტექ ტში წერია „оному"—ი. ა.
[46] ტექსტში წერია „оно"—ი. ა.

гой земли в пользовании своем не имеют[47] и плата за нее по 360 рублей не только обременительна, но и положительно не в состоянии они платить даже оброчные деньги". სოფლების გუმჟარეთის, ზაერიეთისა და იმერხევის 123 კომლი სახელმწიფო გლეხი უმიწობას იქამდე მიუყვანია, რომ მათ 1887 წელს სიღნაღის მაზრაში გადასახლება და იქ თავისუფალი სახაზინო მიწების გამოყოფა უთხოვიათ[48]. ასევე მოქცეულან სოფ. გორგარისა და ტყემლიანის მშრომელებიც. ესენიც, მსგავსად თავიანთი მეზობლებისა, იძულებულნი გამხდარან იმავე 1887 წელს დაესვათ საკითხი სხვა მაზრაში გადასახლების შესახებ[49].

მეტ-ნაკლები სახით ასეთივე მძიმე მდგომარეობა ჩანს თბილისის გუბერნიის დანარჩენ რაიონებშიც. თელავის, სიღნაღის, თიანეთის, ახალქალაქის, ახალციხის, ბორჩალოსა და დუშეთის მაზრების სახელმწიფო გლეხების თხოვნა-საჩივრები, ადგილობრივი თუ საგუბერნიო ხელისუფლების წარმომადგენელთა წერილობითი დასკვნები და სხვა მკაფიოდ ლაპარაკობს ხსენებული მაზრების სოფლის მშრომელი მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობის უმიწობა-მცირემიწიანობაზე გასული საუკუნის 70—80 წლებში[50].

ქუთაისის გუბერნიის სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ის უკიდურესი მცირემიწიანობა, რომელიც ჩვენ ზემოთ წარმოვადგინეთ 1884—1885 წლებში ოფიციალურ პირთა მიერ შეგროვილი სტატისტიკური ცნობების მიხედვით, სხვაგვარი მასალებითაც დასტურდება. ეს მასალები აქაც, ისე როგორც თბილისის გუბერნიაში, შეიცავენ მწარმოებელი კლასის მასიურ საჩივრებს უმიწობასა და მცირემიწიანობაზე. ისინი დაბეჯითებით ითხოვენ მთავრობისაგან მიწის გამოყოფასა და არსებობისათვის მინიმალური პირობების შექმნას.

1875 წელს ქუთაისის მაზრის სოფელ ვეგუთის სახელმწიფო გლეხს იაკობ კვიცარიძეს განცხადება წარუდგენია საგუბერნიო ხელისუფლების სათანადო ორგანოში და შესაძლებელი დახმარების აღმოჩენა უთხოვია. სამწუხაროდ, განცხადების ტექსტს ჩვენ ვერ მივაგენით, მაგრამ ქუთაისის გუბერნატორის, იმ მიმართვიდან, რომელიც მას ამასთან დაკავშირებით გაუგზავნია (1875 წელს) მეფის ნაცვლის კანცელარიის შესაფერისი განყოფილების მმართვე-

---

[47] ტექსტში წერია „имеет"—ი. ა.

[48] სცსა, ფ. 244, აღწ. 3, საქ. 56.

[49] იქვე, საქმე, 57.

[50] სცსა, ფ. 244, აღწ. 1, ს. 57; აღწ. 3, საქმე 193, 303, 311, 346, 441,490, 561, 664 1185 და სხვ.

ლისათვის, ნათლად ჩანს მთხოვნელის უკიდურესი სიღარიბე, გამოწვეული სრული უმიწობით. „Проживающии в селении Гегути Кутаисского уезда казенный крестьянин Яков Георгиев Квицаридзе,—ვკითხულობთ დასახელებულ დოკუმენტში[51],—в феврале месяце сего (1875) года обратился в управление государственными имуществами Кутаисской губернии с просьбою о наделении его казенною землею лежащею при селении Вардцихе под названием Рике, мерою, примерно, 4 кцевы, объясняя, что он не имеет в своем пользовании решительно никакой земли, ни для усадьбы, ни для хлебопашества, ходит с семейством своим по деревням и бывает то у одного, то у другого родственников своих, не имея нигде никакого приюта“ ზუსტად ასეთივე დღეში ყოფილა სოფელ ძევრის მცხოვრები სახელმწიფო გლეხი ვინმე ივანე ხეცაძე. ის 1876 წელს მთავრობისათვის მირთმეულ განცხადებაში, დაწვრილებით აღწერდა რა თავის გაჭირვებულ მდგომარეობას, თხოულობდა თავისუფალი სახაზინო მიწის გამოყოფას[52]. მეტად მძიმე პირობები ჰქონიათ დაბაძველში მოსახლე სახელმწიფო გლეხებს გეწაძეებსაც. „Имея постоянную оседлость и местожительство в селении Дабадзвели,—წერდნენ ისინი 1879 წლის 8 დეკემბრის განცხადებაში,—не имеем в своё пользование достаточного количества земли, которой обрабатывая, продовольствовали бы наше бедное семейство и отбывали через то казенные (подати) и другие общественные обязательства... (один) из нас Петр Гецадзе имеет менее восьми кцев, а Габриел—около трех совершенно негодных для урожая земель“[53]. ასევე უჩივის თავის გაჭირვებას იობა კიკვაძეც. მას 1833 წელს, მთელი ქონების გაყიდვის ფასად, თავი დაუხსნია ბატონისაგან და სახაზინო უწყებაში შეწერილა, მაგრამ ამ უკანასკნელისაგან მიწა არ მიუღია, საცხოვრებლად და დასამუშავებლად 900 კვ საჟენი საეკლესიო მიწა ჰქონია, რაშიც ყოველდღიურად 3 მანეთს იხდიდა. ახლა კი, 1880 წელს, უკვე ხანდაზმული გლეხი, სარგებლობს რა სა-

---

51 სცსა, ფ. 241, აღწ. 1, საქ. 605, ფურც. 1—2.

52 «Житель селения Дзвери, Кутаисского уезда, казенный крестьянин Иван Симонов сын Хецадзе, —წერდა ეუთაისის გუბერნატორის მოვალეობის დროებითი აღმასრულებელი,—в октябре месяце прошлого 1876 года, обратился ко мне с прошением, в котором объясняя бедственное положение, свое по не имению вовсе в своем пользовании ни казенной, ни собственной земли, просил распоряжения об отводе ему двух участков свободной казенной земли, состоящей при означенном селении Дзвери» (სცსა, ფ. 241, ს. 816 ფურც. 1)

53 სცსა, ფ. 241, აღწ. 1, საქ. 1035, ფურც. 7.

ეკლესიო მამულების ხაზინის ხელში გადასვლით, თხოვს ხელისუფლებას ხსენებული 900 კვ საჟენი მიწა მისცეს მას როგორც ნადელი ყოველგვარი გადასახადის გარეშე[54].

მიწის სიმცირე-ნაკლებობით განსაკუთრებით რაჭის მაზრა გამოირჩეოდა. იქ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გასული საუკუნის 80-იან წლებში მიწის არასაკმაო რაოდენობით უზრუნველყოფილ გლეხთა ხვედრითი წონა 96,77% უდრიდა. ი. მედვედევის სამართლიანი შენიშვნით, სწორედ ეს იყო იმის მიზეზი, რომ მაზრის მოსახლეობის დიდი ნაწილი საშოვარზე მიდიოდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში[55]. ამას მკაფიოდ ადასტურებს ჩვენს განკარგულებაში მყოფი, უფრო კონკრეტული ხასიათის მატარებელი, საარქივო მასალა.

ავიღოთ თუნდაც ქუთაისის ვიცე-გუბერნატორის 1875 წლის 26 აპრილის წერილი მეფის ნაცვლის კანცელარიის სახელმწიფო ქონებათა სამმართველოს უფროსისადმი, სადაც ოფიციალურად აღიარებულია რაჭის მაზრის სახაზინო გლეხების არველაძის, ბოჭორიშვილისა და დვალის უკიდურესი სიღარიბე, გამოწვეული მიწის უქონლობით: „Рачинский уездный начальник,—წერს დასახელებული მოხელე[56];—донес бывшему кутаисскому военному губернатору, что жители вверенного ему уезда селений Уцера — казенный крестьянин Тазия Бочоришвили, Шаэра Большая — Дмитрий Двали и Бегеули — Иосиф и Микель Арвеладзевы, по не имению в своем пользовании земли, крайне бедствуют, а потому ходатайствовал о наделении их казенной землей, состоящей при селении Тхмори, Рачинского уезда, мерой 12 кцев. Из дел управления государственными имуществами Кутаисской губернии и из сообщенных самым уездным начальником сведений видно, что из сказанных выше крестьян Иван (!) Бочоришвили записан по вновь составленному камеральному описанию по селению Кедисубани, под № 3,

---

54 ეი თვით თხოვნის ტექსტი:

«В 1833 году освободившись от зависимости бывших помещиков Месхиевых в казенное ведомство, я остался в бедственном положении, так как (распродал) собственное имущество на уплату денег за выкуп себя с семейством, а от казны я не был наделен землею и до настоящего времени (т. е. до 1880 года—Н. А.). Ныне достиг до старости лет, лишен возможности собственными трудами доставить себе пропитание, а землю под домом и двором размером 900 кв. саженей имею от духовного начальства, отбывая в год поземельных 3 рубля в казначейству. А как церковная земля перешла в казну то по сему покорнейшее прошу во внимание изложенного обстоятельства благоволить предложить кому следует оставить за мною объясненное дворовое место для приюта себя с семейством без платы оброчных денег, дабы обеспечить положение мое» (სცსა, ფ. 246, ს. 615, ფ. 1).

55 სცსა, ფ. 12, აღწ. 11, ს. 311, ფურც. 5.

56 იქვე, ფ. 241, აღწ. 1, ს. 598, ფურც. 1.

в семействе его 1 муж. и 1 женского пола душ, платить в казну в год подати по 4 рубля и земского сбора по 3 рубля и у него в пользовании нет положительно никакой земли. Иосиф и Мекель Арвеладзевы записаны по вновь составленному камеральному описанию по селению Бугеули под № 1, в семействе их заключается 3 муж. и 1 женского пола душ, они платят в казну в год подати по 5-ти рублей и земского сбора по 3 рубля и у них нет в пользовании положительно никаких земель. Дмитрий же Двали имеет в своем пользовании по отводу от казны три кцевы пахотной земли, в семействе его 13 душ обоего пола, по камеральному описанию записан по селению Шавра — Большая под № 1, и он платит в казну ежегодно подати и земский сбор с другими казенными крестьянами» (ხაზი ჩვენია.—ი. ა.)

თავის წერილის დასასრულს[57] ვიცე-გუბერნატორი წინადადებას იძლეოდა დაეკმაყოფილებინათ გლეხების თხოვნა, რომელსაც ის სავსებით სამართლიანად მიიჩნევდა და მიეცათ მათთვის ზემოთ აღნიშნული 12 ქცევა მიწა შემდეგნაირი განაწილებით: არეულაძეებისათვის — 3 ქცევა, ბოჭორიშვილებისათვის — 2 და დვალისათვის — 7.

1875—1877 წლებში მიმდინარე მიწერა-მოწერიდან ირკვევა, რომ რაჭის მაზრის სოფ. ღადიშის სახელმწიფო გლეხს ლევან სამარგულიანს არ ჰქონია თავის განკარგულებაში არც ერთი საქენი არც საკუთარი და არც სახაზინო მიწა[58]. ასევე უმიწოდ დარჩენილა სოფელ დოკვარისის მცხოვრები გლეხი მასია წერეთელი[59]. ზორს არც მეთოდე და დავით სამარგულიანები (სოფ. ღადიში) წასულან. პირველ მათგანს, რომლის ოჯახი 4 სულისაგან შედგებოდა, მხოლოდ სამი ქცევა და 483 კვ. საქენი მიწა ჰქონია,[60] ხოლო მეორეს, რომელსაც 17 სული სარჩენი ყოლია, 4 ქცევა და 440 კვ. საქენი[61]. დასასრულ, განსახილველი კუთხის სახელმწიფო გლეხების მკვეთრ უმიწობა-მცირემიწიანობაზე მიუთითებს ის გარემოება, რომ მათი დიდი ნაწილი თანახმა იყო დაეტოვებინა მშობლიური სოფელი და გადასახლებულიყო სხვაგან, ხშირად შორეულ მაზრებშიც კი[62].

---

57 სცა, ფ. 12, აღწ. 11, ს. 311, ფურც. 2.

58 იქვე, საქ. 599, ფურც. 2.

59 იქვე, საქ. 820, ფურც. 1.

60 იქვე, საქ. 599, ფურც. 2.

61 იქვე.

62 იქვე, ფონდი 244, აღწერა 3, საქ. 385. „О дозволении жителям селения Божа Рачинского уезда, переселиться в Горийский уезд на казенную землю при селении Бекамары", 1886.

ასევე მძიმე, არასახარბიელო სურათი იშლება ჩვენს თვალწინ გურიის (ოზურგეთის მაზრა) სახელმწიფო გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობისა და მათი საჩივრების, ოფიციალურ პირთა მიწერ-მოწერისა და ქართულ პერიოდულ პრესაში მოთავსებული მასალების მიხედვითაც.

ამრიგად, თავისი ხასიათით სხვადასხვაგვარი ფაქტიური მასალა (მთავრობის მოხელეთა მიერ საგანგებოდ შეგროვილი და დამუშავებული სტატისტიკური ცნობები, გლეხთა საჩივრები, ოფიციალურ პირთა მიმოწერა-მოხსენებები, მოწინავე ქართულ პერიოდულ პრესაში გამოქვეყნებული კორესპონდენციები და სხვ.), რომელიც ჩვენ ზევით მოვიტანეთ, ერთხმად ლაპარაკობს საქ. სახელმწიფო გლეხების მძიმე ეკონომიურ მდგომარეობაზე გასული საუკუნის 70—80-იან წლებში.

მომდევნო ხანაში მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესებულა. 90-იანი წლების მიწურულისა და 900-იანი წლების დასაწყისისათვის სახელმწიფო გლეხთა მიწათმფლობელობა საგრძნობლად შემცირებულა, რაც მკაფიოდ ჩანს ქვემოთ მოტანილი ცხრილიდან.

ცხრილი 9

გუბერნიების დასახელება	საშუალოდ თითო კომლზე ჭიდიოდა სახნავი მიწა (დესეტინობით)		საშუალო საკომლო ნადელის შემცირების პროცენტი (%)
	1884 წ.*	1902 წ.**	
თბილისის	5,66	4,92	13,0„
ქუთაისის	2,27	1,92	15,42
სულ საქართველოში	3,97	3,42	13,84

ამ ცხრილიდან ირკვევა, რომ 1902 წლისათვის 1884 წელთან შედარებით სახნავი მიწების საშუალო საკომლო ნადელი შემცირებულა: თბილისის გუბერნიაში — 13%, ქუთაისის — 15,42%, ხოლო მთლიანად საქართველოში 13,84%.

ცნობები, რომელიც ჩვენ გაგვაჩნია ცალკეული მაზრების შესახებ ასევე მეტად არასახარბიელო სურათს წარმოგვიდგენენ. ისი-

* Ф. Марков, Земельное довольствие государственных крестьян Закавказского края. СМИЭБГКЗК, т. II, 261—262.

** Ф. Гогничайшвили. Малоземелье среди крестьян Закавказья. Тифлис, 1903, стр. 16.

ნი ერთხმად ლაპარაკობენ მწარმოებელი კლასის მიწის სიმცირენაკლებობის შემდგომ გაღრმავებაზე XIX—XX საუკუნეების მიჯნაზე. ასე, მაგალითად, ფ. გოგიჩაიშვილის მიერ შედგენილი და დაშუშავებული სტატისტიკური მასალებიდან ჩანს[63], რომ 1902 წელს გორის მაზრის სახელმწიფო გლეხის თითო ოჯახზე მოდიოდა საშუალოდ 2,14 დესეტინა ყველა სახის მიწა ან 56% ნაკლები, ვიდრე 1884 წელს[64]. გურიაში სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მიწათმფლობელობა განსახილველ პერიოდში ისეთი სისწრაფით მცირდებოდა თურმე, რომ საგუბერნიო და სამხარეო ხელისუფლება სერიოზულად ჩაუფიქრებია[65]. იქ მიწის კრიზისის გამო გლეხს ხშირად არა მარტო შინაური საქონლის შენახვის, არამედ ერთი ქათმის გამოზრდის საშუალებაც კი არ ჰქონია[66].

* * *

მწარმოებელი კლასის მიწით ასე ცუდად მომარაგების უმთავრესი მიზეზი იყო ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის საგრძნობი მასშტაბით შემონახვა განსახილველი პერიოდის საქართველოს სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში. ეს პირველ ყოვლისა გამოიხატა იმაში, რომ მიწის ფონდის უდიდესი ნაწილი, როგორც ზევითაც მოვიხსენიეთ, ისევ მემამულეებისა და სახელმწიფოს ხელში აღმოჩნდა. უკანასკნელი კი მის განკარვულებაში მყოფ მიწებს იყენებდა არა ადგილობრივი მოსახლეობის (თუნდაც მარტო სახაზინო გლე-

---

63 «Сборник статистических сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях», под редакцией Ф. Гогичайшвили. Тифлис, 1910, გვ. 452, 453. Ср. Ф. Гогичайшвили. „Малоземелье"... გვ. 18.

64 ამ წელს, მარკოვის მოწმობით, თითო ოჯახზე მოდიოდა საშუალოდ 4,85 დესეტინა ყველა სახის მიწა (СМИЭБГКЗК, т. II, გვ. 366).

65 სცსა, ფონდი 39-ა, ს. 561, ფურც. 21.

66 „სოფელ ხიდისთავში, — გვაუწყებს „ივერიის" კორესპონდენტი, — მე ავწერე სამი კომლი გლეხი. არც ერთ მათგანს არ გააჩნია ოთხფეხა საქონელი. ერთ კომლს შეადგენს შვიდი სული, სახაზინო გლეხია. აქეს მხოლოდ ერთი ქცევა ეზო. ეზოში მიეიხედ-მოვიხედე და ვერსად ერთ ქათამსაც კი თვალი ვერ მოკკარი. უნებლიეთ ვკითხე: რაა ერთი ქათამი მაინც არ უნდა გყავდეს მეთქი? — განა ქათამს რჩენა არ უნდაო? კითხვითვე მიპასუხა მან. პასუხი იმდენად ნათელი და გულსაკლავი იყო, რომ ენა ვეღარ მოვუბრუნე... განა არსებობაა იმ ოჯახის არსებობა, რომელსაც ქათამიც ვერ გამოუზრდია" („ივერია", 1905, № 63. მომყავს კ. ბაბილოძის წიგნიდან — „აგრარული ურთიერთობა დასავლეთ საქართველოში XIX—XX სს. მიჯნაზე". ბათუმი, 1952, გვ. 113—114).

გასული საუკუნის 90-იან წლებში მიწის კრიზისის გამწვავებაზე მიუთითებს აგრეთვე გლეხთა თხოვნა-საჩივრების შემცველი მრავალი საარქივო მასალა, რომელიც ჩვენ აქ არ მოგვყავს (იხ. სცსა, ფ. 244, აღწ. 3, საქმე 664, 694, 695, 705, 715, 716, 838, 1185 და სხვ.).

ხების) მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად, არამედ რუსი და სხვა კოლონისტების დასასახლებლად. მთავრობის წრეებში მტკიცედ იყო გაბატონებული ის აზრი, რომ თავისუფალი მიწების გამოყენება მხოლოდ და მარტო ამ მიზნითაა დასაშვები. მთავარმართებლის კანცელარიამ, რომელიც 1896 წელს იხილავდა სახელმწიფო გლეხთა მიწათმოწყობის შესახებ მედვედევის კომისიის მიერ შემუშავებულ პროექტს, მკვეთრად გამოხატა ეს შეხედულება. „Министерство земледелия и государственных имуществ,—ვკითხულობთ მის ოქმში[67],—независимо от мероприятий в здешнем крае по предметам своего ведомства, несомненно, не может относится безучастно к будущей исторической судьбе этой окраины. Израсходовав же весь запас своих земель только в целях отдачи их в надел поселянам, министерство лишено было бы всех способов образовательного воздействия на население в смысле распространения среди его приемов интенсивной системы хозяйства, осуществлению чего могли бы служить учреждение образцовых ферм, питомников и т. п., разных отраслей сельского хозяйства. Независимо сего, государственные интересы могут потребовать также обширных пространств земли, отсутствие которых будет создавать для министерства, и вообще для правительства, непреодолимые затруднения. Поэтому канцелярия не признает возможным разделять предположения комиссии об израсходовании всего запаса казенных земель для удовлетворения потребности в наделах» (ხაზი ჩემია.—ი. ა.).

სახელმწიფო გლეხთა მცირემიწიანობა-უმიწობას აღრმავებდა მათ სარგებლობა-მფლობელობაში მყოფი მიწების მასიური დატაცება თავადაზნაურთა მიერ. ამ მოვლენამ, რომელიც, როგორც ვიცით[68], საგრძნობი იყო XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, ვასსაკუთრებით მასიური ხასიათი რეფორმის შემდეგ ხანაში მიიღო. 1859—1869 წლებში მიმდინარეობდა, მაგალითად, კვლევა-ძიება ახალციხის მაზრის სოფ. დილისკისა და დერინველის სახაზინო გლეხთა სარგებლობაში მყოფი მიწების შესახებ, რომელზედაც პრეტენზიები განუცხადებიათ მემამულე ალექსანდრე და დიმიტრი შუსხელიშვილებს[69]. 1866 წელს სოფ. გორისციხისა და პსელშეს (გორის მაზრა) მშრომელები დაბეჯითებით მოითხოვდნენ უკანონოდ წართმეულ და აზნაურ კარანგოზოვებისათვის გადაცემულ სა-

67 И. Г. Антелава, «Реформа», გვ. 111—112.

68 И. Г. Антелава, Государственные крестьяне Грузии в первой половине XIX века, 1954.

69 სცსა, ფ. 324, აღწ. 3, ს. 18.

ძოვარი ადგილების დაბრუნებას[70]. ცოტა უფრო გვიან, სახელდობრ 1867—1869 წლებში, სახელმწიფო გლეხები ევაგრია და შაქარა ბაკაკურები (სოფელი ჭაში) უჩიოდნენ თავად გიორგი ერისთავს მათი კუთვნილი მიწების ძალით დატაცება-მითვისებას[71]. 1883—1893 წლებში კი ასეთივე საჩივრებით მიუმართავთ ხელისუფლებისათვის ზედა მაჩხაანის, ნასომხარის (სიღნაღის მაზრა), ტურისციხის, კანანაკისა (თელავის მაზრა) და კოდის (თბილისის მაზრა) სახაზინო გლეხებს და მიტაცებული მიწების უკან დაბრუნება მოუთხოვიათ[72].

მიწის სიმცირე-ნაკლებობას აძლიერებდა აგრეთვე ისეთი მნიშვნელოვანი ფაქტორიც, როგორიცაა უსახსრობის გამო ვალში ჩავარდნილი გლეხების მიერ მამულების მასიური გაყიდვა. ამ მხრივ მეტად საინტერესოა გორის მაზრის სოფელ ხიდისთავის სახელმწიფო გლეხთა რწმუნებული სოლომონ ტლაშაძის თხოვნა, მირთმეული ხელისუფლებისათვის 1869 წელს. „Имение, принадлежащее казенному селению Хидистави, — ნათქვამია იქ, — находясь около военно-имеретинской дороги, близ города Гори, имеет и имело всегда большую цену, тем еще более, что оно отличается плодороднем и годно для разведения на нем виноградных и фруктовых садов по изобилию там воды для орошения их. Некоторые из казенных крестьян селения Хидистави, нуждаясь в деньгах или прельщаясь хорошею ценою, продавали и продают разным лицам не из податного звания как сады свои, так и земли, находящихся у них в пользовании, без всякого препятствия со стороны полиции и местного уездного суда. Подобная продажа довела прежних владельцев их до того, что они стали несостоятельными платить в казну подати и повинности чрез то общество наше отбывало и отбывает за них (эти) подати и повинности. А потому я, как поверенный этого общества

---

[70] გლეხების თხოვნა-საჩივარში ნათქვამია: „Управляющий Хевским участком объявил обществу решение окружного управления об оставлении дворян Карангозовых пастбищного места на горе Горисцнхе, а нам если мы желаем,.... обратиться с жалобою куда следует... Отсуженное ныне окружным управлением пастбище.. никогда не принадлежало Карангозовым... оно есть казенное и состояло постоянно в пользовании наших обществ... мы убеждены в провоте своей и в том, что Карангозовы не имеют никаких документов на вышеозначенное место, но разве мы можем доказать это судом, формы и права которого нам, как горцам, до сего времени неизвестны» (სცსა, ფ. 244, აღწ. 3, ს. 41, ფურც. 12—13).

[71] სცსა, ფ. 324, აღწ. 3, ს. 57.

[72] სცსა, ფ. 244, აღწ. 3, საქმე 443, 458, 464, 647, 706, 718.

по общественным делам просил... воспретить хидиставцам продажу и залог садов и общественных земель... Вследствие моих просьб, хотя управление государственных имуществ... сделало распоряжение о воспрещении хидиставцам продавать казенное имение в частные руки..., но распоряжение это не имело для нашего общества до сих пор никакого последствия. Между тем жители Хидистави не перестают продавать и закладывать свои сады и земли; а покупщики, люди богатые и сильные, пользуясь бедностью жителей и беззащитностью их, завладевают... частью казенного имения... Так что, если управление государственными имуществами не окажет нам законной защиты, то мы потеряем все свое казенное имение или же станем несостоятельными отбывать ту подать в казну, какую обязаны давать[73] ей (ხაზი ჩემია.—ი. ა.).

გაზეთი „ივერია", რომელმაც ხმა აიმაღლა ამ მოვლენის წინააღმდეგ, 1879 წელს გულისტკივილით აღნიშნავდა, რომ კახეთში (კერძოდ კი ყვარელში), „ბევრი სახელმწიფო მამული" ვაჭრებმა ჩაიგდეს ხელში. უფრო გვიან კი, ნიშანდობლივ 1887 წლის 6 იელისს ი. ჭავჭავაძე წერდა[74]: „ჩვენ არა ერთხელ... გამოგვითქვამს ჩვენი გულითადი მწუხარება იმის გამო, რომ სახასო გლეხთა ვენახები მომრიგებელ-მოსამართლეებმა ვაჭრობის საგნად გახადეს და გლეხებს ვალში უყიდიდნენ. ზოგადი კანონები, რომელნიც საქართველოსათვის საეალდებულონი არიან, დიდად ეწინააღმდეგებიან ამნაირ მოქმედებას, თუ გლეხის ვენახები საკუთარს მიწაზედ არ არიან გაშენებულნი. სახასო, ე. ი. სახელმწიფო მიწებზე გაშენებული ვენახები, კანონის სიტყვით, შესაძლოა გაიყიდოს თვითონ გლეხის ნებითა, თუ უნებურობითა, მხოლოდ მაშინ, როცა მსყიდველი თვითონ სახელმწიფო გლეხია და იმავე საზოგადოებისა თუ სოფლისა, რომელსაც თვითონ ვენახის პატრონი ეკუთვნის. ამ სახით კანონით აკრძალულია სხვა წოდების კაცმა სყიდვით დაინარჩუნოს სახელმწიფო მიწაზედ გაშენებული ვენახი. ზედმოსევამ და, როგორც ეტყობა, ძლიერ ზედმოსევამაც ვაჭრებისამ და ფულის პატრონებისამ ამ ცხადს კანონს შეუშალა აზრი და სახე: კანონი პირდაპირ აცხადებდა თავის სურვილს და განზრახვას. აჰ როს ვერას შეუვიდნენ, ერთი სასაცილო გზა იპოვეს კანონის გასამრუდებლად, ანუ უკეთ ეთქვათ, კანონის გზის ასაქცევად. მოიგონებს, რომ შე-

[73] სცსა, ფ. 244, აღწ. 3, ს. 44, ფურც. 2—4.

[74] იხ. მისი „სახასო გლეხთა მამულების გაყიდვა", თხზულებანი, ტ. VIII, 1957, გვ. 228—229.

:საძლოა ვენახი გლეხისა გაიყიდოს, მხოლოდ იმ პირობით — კი, რომ მიწა არ დაეკუთვნოს მყიდველსა და მარტო ვაზი და ყოველივე, რაც მიწაზე ზეზე სდგას, გასასყიდ საგნად გახდეს[75]. ზოგიერთმა მომრიგებელმა მოსამართლემ ეს მოხერხებული ხრიკი ხელზე დაიხვია და დაუწყო სახასო გლეხების სახასო მიწაზედ გაშენებულ ვენახებს ვალში გაყიდვა. ის კი აღარ წარმოიდგინა, რომ ვენახი მაშინ არის ვენახი, როცა მიწა და ვაზი ერთად არიან განუყოფლად; როცა ერთს განაშორებ მეორისაგან, მაშინ ვენახი აღარ არის.... ასეთი ხერხიანობა გლეხთა ვენახების გასყიდვაში 1870 — 1880 წლებში ისეთი ხშირი იყო, რომ გლეხკაცობას მტევრი აედინა. ნამეტნავად თელავისა და სიღნაღის მაზრაში ბევრი შეიწირა ამ ხერხიანობამ და ბევრი ვენახი აესხლიტა გლეხკაცობასა. თელავისა და სიღნაღის მოქალაქეებს აუარებელი ვენახი გამოუცლიათ ამ გზით გლეხკაცობისაგან".

ამის შემდეგ ავტორს მოყავს ამ მოვლენის მასიურობის მაჩვენებელი ციფრული მასალა, საიდანაც ჩანს, რომ გაჭირვებაში ჩავარდნილ სახელმწიფო გლეხებს მარტო სიღნაღისა და თელავის მაზრაში 605 ვენახი გაუყიდიათ[76].

თუ ყოველივე ზემოთ თქმულს მოსახლეობის ბუნებრივ ზრდასაც დავუმატებთ, მაშინ რეფორმის შემდეგდროინდელი საქართველოს სახელმწიფო გლეხების მიწის სიმცირე-ნაკლებობის ყველა ძირითადი მიზეზი იქნება დასახელებული.

* * *

მოწინავე ქართველ ინტელიგენციას, როგორც ვნახეთ, კარგად ესმოდა რომ გლეხების მცირემიწიანობა-უმიწობა მათი მამულების მასიური გაყიდვა-დაგირავებითაც იყო გამოწვეული. ამიტომ, ბუნებრივია, ყველამ, ვინც კი ქვეყნისა და ხალხის ბედით იყო დაინტერესებული, ხმა აღიმაღლა ამ მოვლენის წინააღმდეგ. „ივერია" მაგალითად, არა მარტო აღნიშნავდა მშრომელი კაცის მთელი ქონებისა, და კერძოდ მიწის, ვაჭარ-მევახშეთა ხელში გადასვლის ფაქტს, არამედ მოითხოვდა ისეთ ღონისძიებათა გატარებას, რომელიც საერთოდ შეაჩერებდა ამ პროცესს. უფრო მეტიც, მკაცრად

---

75 თავის მეორე სტატიაში „გლეხთა მამულების ვალში გაყიდვა" ი. ჭავჭავაძე ამ გამოგონებასთან დაკავშირებით შენიშნავდა: „ეს იმასა ჰგავს, რომ იყიდება ცოცხალი ცხენი უმუცლოდაო" (თხზულებანი, ტ. VIII, გვ. 203).

76 აქედან 381—სიღნაღის მაზრაში (МИЭБГКЗК, т. IV, 225—244) და 224—თელავის (МИЭБГКЗК, т. V, გვ. 37—62),

აკრიტიკებდა რა სახელმწიფო ქონებათა უწყების საქმიანობას ამ მიმართულებით, „ივერია“ აყენებდა საკითხს იმის შესახებ, რომ საფუძვლიანად შეესწავლათ მამულების გაყიდვის საქმე და უკანონობის შემთხვევაში ვენახები, სახნავ-სათესი მიწები და სხვა მათი პატრონებისათვის დაებრუნებინათ. ასეთ მოთხოვნილებას შეიცავს, კერძოდ, ი. ჭავჭავაძის წერილი „გლეხთა მამულების ვალში გაყიდვა“, რომელიც გამოაქვეყნა ხსენებულმა ორგანომ 1877 წელს. „რად უნდა დაიღუპოს ეგრე გლეხი და რად მივიდა საქმე იქამდე,— წერს ილია, — რომ გლეხნი ესე გააქელვინეს უკანონობას? რატომ ამასზედ ხმა არ ამოიღო სახელმწიფო ქონებათა გამგეობამო, იკითხავს მკითხველი?... რატომ არ ათხოვეს ყური იმას მაინც, რომ ამ უკანონო გასყიდვისა გამო სახელმწიფოს მამული ეკარგება და გლეხი, მისი პირდაპირი მხმარებელი, ბოგანო კაცად ხდება? ნუთუ სახელმწიფო ქონებათა გამგებელმა ესე ყოველი არ იცოდა და არც დღეს იცის! თუ სადმე საწყალი სახელმწიფო გლეხი ოდეს რასმე გამოსთიბავს ანუ მოხნავს, ამაზედ ერთს დიდს მიწერ-მოწერას გამართავენ მეტყევეები და სხვა აგენტები გამგეობისა, გლეხს სამართალში მისცემენ და ერთს ყოფას და ამბავს ასტეხენ ხოლმე, — რატომ მაშინ ხმას არ იღებენ, როცა ამოდენა მამულები გაეყიდა სახელმწიფოს და გლეხის ტვინის მწოველთა წურბელების კერძო საკუთრებად გახდა.

ჩვენ დარწმუნებით ვიცით, რომ თბილისის გუბერნიის სახელმწიფო ქონებათა გამგეობამ იცის ეს ყველაფერი, ვიცით, რომ ბევრ გლეხს, ამ უკანონობითა ხელცარიელად დარჩომილს, მიუმართავს გაძგეობისათვის, გამგეობას ამ საგანზე ოქმიც შეუდგენია, ბოლოს სტოლს ქვეშ ამოუდვია, დღემდე გამგეობა ყურსაც არ იბერტყავს, რომ გლეხებს ისევ დაუბრუნდეს უკანონოდ ჩამორთმეული მამულები. მიდიან და მოდიან თურმე თბილისში ილაჯგაწყვეტილნი, გლეხნი ემუდარებიან გამგეობას გვიშველეთ რამეო; გამგეობას იმის მეტი არა უნდა რა, რომ ოლქის სასამართლოში სამართალი შეიტანოს და გააუქმებინოს უკანონოდ გაყიდული მამულების სიგელები, მაგრამ სახელმწიფო ქონებათა გამგეობა სულ ხვალეს იძახის, და საწყალი გლეხობა კი პირდაღებული ცას შეჰყურებს და ვისაც შეეფერება ხოლმე, ჰკითხავს: ესე ხვალე არ იცით რა დღეა და როდის მოვაო?“[77].

---

[77] „ივერია“, 1877, № 33. ი. ჭავჭავაძის თხზულებანი, ტ. VIII, გვ. 204—205.

საზოგადოებრივი აზრის ზეგავლენით ხელისუფლებამ მართლაც დანიშნა გამოძიება, რომელსაც „ივერია“ აღფრთოვანებით და იმედით შეხვდა. „როგორც გავიგეთ, — წერდა ჟურნალი, — თავადი იასე ჭავჭავაძე დაუნიშნავთ გამოსაძიებლად (იმისა), თუ რომელს გლეხს გაჰყიდვია ან ჩამორთმევია სახელმწიფო მამული. თუ კარგად გამოიკვლია თ. იასე ჭავჭავაძემ ეს საქმე, ცხადია, ბევრს დამალულს უკანონო საქციელს ეაჭრებისას გამოააშკარავებს და დაუბრუნებს გლეხებს არამცთუ მარტო მამულებსა, არამედ ზარალსაც აზღვევინებს ვაჭრებს გლეხების სასარგებლოდ. იმედია, რომ თ. იასე ჭავჭავაძე, როგორც საქართველოს შვილი და ყვარელში დაბადებული, მიუდგომლად გაარჩევს საქმეებს და მიანიჭებს ყველას თავის კუთვნილებას. ვისურვოთ, რომ ეს საქმე როგორც საწადელია ჩვენთვის ისე დაბოლავდეს“[78] (ხაზი ჩემია, — ი. ა.).

მოწინავე ქართული პერიოდიკისა და მის გარშემო დარაზმულ მოღვაწეთა ასეთი გაბედული გამოსვლა, რა თქმა უნდა, რამდენადმე აფერხებდა გლეხთა მამულების ვაჭარ-მევახშეთა ხელში უკანონოდ გადასვლის საქმეს, მაგრამ ის, თავისთავად ცხადია, უძლური იყო შეეჩერებინა პროცესი, რომელსაც, როგორც ვიცით, ღრმა ეკონომიური საფუძვლები ჰქონდა. ამას თუნდაც ისიც ამტკიცებს, რომ ილია ჭავჭავაძეს და მის ორგანოს შემდეგშიც არა ერთგზის დასჭირებიათ იმავე საკითხზე გამოსვლა[79].

სახელმწიფო გლეხების მძიმე ეკონომიური მდგომარეობის სტაბილიზაცია-გაღრმავებას ხელს უწყობდა ის უსამართლობაც, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სახაზინო მიწების იჯარით გაცემის დარგში. ეს საქმე იმნაირად იყო დაყენებული, რომ მასში მშრომელი ხალხის მონაწილეობა ფაქტიურად გამორიცხული იყო. საიჯაროდ გასაცემი მთელი ფართობი, როგორც წესი, ვაჭარ-მევახშეებსა და კულაკებს რჩებოდათ, ხოლო ამათგან მას მეტად მაღალ ფასებში უშუალო მწარმოებელი ღებულობდა.

ქართულმა საზოგადოებრივმა აზრმა ერთსულოვნად დაგმო სახაზინო მიწების იჯარით გაცემის მაშინ არსებული პრაქტიკა და საკმაოზე გამოიტანა ყველა მისი უარყოფითი მხარე. „სახელმწიფო ქონებათა გამგეობას, — წერდა 1877 წელს „ივერია“, — მრავალი

---

[78] „ივერია“, 1879, № 3.

[79] იხ. მისი წერილი „სახასო გლეხთა მამულების გაყიდვა“, დაბეჭდილი „ივერიაში“, 1887 წ. (№ 137), თხზულებანი, ტ. VIII, გვ. 228—230.

თავისუფალი სახელმწიფო მამული აქვს ხელში და ამ მამულებს იჯარით აძლევს ხოლმე გრძელის თუ მოკლეს ვადით. მაგრამ საკვირველი ეს არის. რომ ძნელად თუ სადმე შეხვდება ხოლმე ეგ იჯარა გლეხკაცს, რომელიც უმამულობით გაჭირვებულია და რომელსაც უფრო კარგად შეუძლიან თვითონაც ისარგებლოს და სახელმწიფოსაც უფრო მეტი სარგებლობა მოუტანოს. რა უნდა იყოს ამის მიზეზი? ორში ერთი: ან გლეხკაცის დაუდევნელობა, ან თვით იჯარის ურიგოდ მოწყობა. ცოდვაა კაცმა ამგვარ საქმეში დაუდევნელობა შესწამოს ჩვენს გლეხკაცსა. იგი ბევრშია დაუდევნელი, მაგრამ მამულის ხელში ჩაგდებაში კი არამცთუ დაუდევნელია, არამედ თავგანწირულიც არის. ეს ჩვენს გლეხკაცს არა ერთხელ დაუმტკიცებია. ჩვენა გვგონია, რომ აქ მიზეზი იჯარის ურიგოთ მოწყობა უნდა იყოს.

ამ ურიგობის ბრალია, რომ საცა კი კაი სარგოიანი სახელმწიფო მამულია, საცა რამ გამოსაყენებელია, იქ ყოველგან მოიჯარადრედ ან ვაჭარია, ან მოქალაქე ვინმე და არასოფლის კაცი, მხვნელი და მთესველი, ერთი სიტყვით, პირდაპირი მიწის მომჭმელი. ნუთუ ამათ ხელს არ აძლევეთ იჯარით მამულის აღება? როგორ არ აძლევეთ. მაგრამ საწყლებს ვინ აღირსებს. რატომაო, იკითხავს მკითხველი. ამაზე ერთი ღირს-სარწმუნო კაცი აი რასა გვწერს ჩვენ: ჩვენთან მოვიდნენ... გლეხნი და მითხრეს: ბატონო, აი სახელმწიფო მიწები მიუციათ სომეხ ვაჭრებისათვის იჯარითა, ჩვენ კი ვიღუპებით უმამულოდ... მოგვიხერხე, შენი ჭირიმე, რომ ის მიწები, ჩვენ დაგვრჩეს და რაც იჯარაა ჩვენ მივცემთ. ბიჭო და რატომ „ტორგში“ არ შეხვედით? არ ვიცოდით, შენი ჭირიმე, როდის იყო „ტორგი“ და მარტო ეხლა გავიგეთ, რომ ქალაქის ვაჭრებისათვის მიუციათ... დიახ, ბატონებო, ხალხს არ ატყობინებენ, როცა იჯარით გაცემის დღე მოდის. ამის გამო ორპირი ზარალია. ერთი ის, რომ შეუცილებლობის გამო მამული ჩალის ფასად არ გადის, ტყუილუბრალო ფასად უცვივდება ხელში ყოველთვის მოხერხებულ ვაჭრებს და სახელმწიფოსაც საცა მანეთი უნდა შემოუვიდეს, შაური მოსდის; მეორე ის, რომ გლეხის დალოცვილს მარჯვენას გზა არ ეხსნება სამუშაოდ, რომ თვითონაც ირგოს და სხვასაც არგოს?“[80].

---

[80] „ივერია“, 1877, № 42.

გაზეთი მოითხოვს ამ საქმის ისეთნაირად მოწყობას, რომ მამულის იჯარით გაცემის ამბავმა თავის დროზედ მიაღწიოს მშრომელის ყურამდე, რათა „ამით თვით ხაზინამაც ირგოს და გაჭირებულს გლეხ-კაცსაც არგუნოს რამე“[81]. წერილის ავტორის აზრით, სახელმწიფო ქონებათა გამგეობის პირდაპირ მოვალეობას შეადგენდა გაეკეთებინა საგანგებო განცხადება ქართულ ენაზე იჯარით გასაცემი მამულის ადგილმდებარეობისა და საიჯარო პირობების შესახებ[82]. უფრო მეტიც. შესაფერისი სოფლის მამასახლისს უნდა მისცემოდა „სასტიკი ბრძანება“, რომ მას დაეტარებინა გზირი „მეკომურთა შორის“ და ეცნობებინა მათთვის საჯარო ვაჭრობის დრო და ადგილი[83].

გაზეთი „დროებაც“ დიდი ყურადღებით მოეკიდა ამ საქმეს. მხარს უჭერდა რა „მთლიანად ივერიის“ ფურცლებზე გამოთქმულ მოსაზრებას. ის, განსახილველ საკითხთან დაკავშირებით, შემდეგ კონკრეტულ წინადადებას იძლეოდა[84]. 1. გამოცემულიყო სპეციალური კანონი, რომელიც საერთოდ აუკრძალავდა ვაჭარ-მევახშეებს სახაზინო მიწების იჯარით აღებას, ხოლო გლეხებს კი — პირიქით — გაუადვილებდა ამ საქმეს. 2. სახელმწიფო მამულის იჯარით ამღებთ არ უნდა ჰქონებოდათ უფლება მისი სხვა პირზე იჯარით გაცემისა[85]. 3. დიდი სახაზინო მამულები დაყოფილიყო პა-

---

81 იქვე.

82 იქვე.

83 იქვე.

84 „დროება“, 1882, № 43.

85 „ეს პირები, — წერდა ნ. ნიკოლაძე 1871 წელს ვაჭარ-მევახშეების შესახებ, — მიწაწყალს მისთვის კი არ ყიდულობენ, რომ მისი შემუშავება სურდეთ, — არა. მათ შემუშაების თავი არა აქვთ, არც ამისთანა მცირე საქმისთვის სცალიან. ისინი მიწას იყიდიან იმ განზრახვით, რომ შემდგომში იჯარით, ღალით გასცენ ეს მიწა, მიაჭირაონ ის იმ პირებს, რომელთაც უმიწოდ გაძლება არ შეუძლიათ, ე. ი. გლეხკაცობას, და სამაგიეროდ შემოსავლის წილი მიღონ“ (ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 107).

ჩანს მდგომარეობა არც ამის შემდეგ გამოკეთებულა, რაც დასტურდება ვორონცოვ-დაშკოვის შემდეგი სიტყვებით (1907 წ.):

«Все более или менее крупные оборочные статьи сдаются в аренду с торгов целиком, без разбивки на мелкие участки, т. е. в таком виде, в каком лично снять их не могут действительные будущие орендаторы их, поэтому они снимаются обычно наиболее зажиточными людьми, которые оставляя иногда часть статьи в своем пользовании, передают остальную часть, нередко при посредстве еще промежуточных посредников, соседним крестьянам по такой цене, что арендная плата в казну иногда составляет всего 10% ея» (Всеподданнейшая записка по управлении Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. 10 февраля 1907 г.: П. В. Тугушвили. Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. IV, გვ. 88—89).

ტარ-პატარა ნაწილებად, რათა გლეხს გაადვილებოდა მათი იჯარით აღება. 4. გლეხები და სოფლის საზოგადოებანი გაეთავისუფლებინათ „ბეის“ შეტანის ვალდებულებისაგან, თუ კი წარდგენილი იქნებოდა მთელი სოფლის ან მისი „მომეტებული ნაწილის“ განჩინება ამ საგანზე. 5. განცხადება სახაზინო მამულის იჯარით გაცემის დროის, ადგილისა და პირობების შესახებ უნდა გაკეთებულიყო თავის დროზე და ისიც უსათუოდ ქართულ ენაზე.

საერთო წესების შემოღებაო, — წერდა გაზეთი[86], — ცოტა არ იყოს, შეაჩერებს ჩვენს ზურაბიანცებს[87] და დაიხსნის სოფლის გლეხებს „მწურბელებისაგან, რომლისვანაც მას გატანჯული სულის მეტი არა შერჩენია-რა. მთავრობის პირდაპირი მოვალეობაა, რომ ერის უმრავლესობის კეთილდღეობაზედ იზრუნოს... რომ რამდენსამე გაიძვერა კაცს არ დააჩაგვრინოს, ტყავი არ გააძრობინოს იმ გლეხისათვის, რომელიც მრჩენელი და საფუძველია მთელის სახელმწიფოისა“.

სახელმწიფო გლეხთა გადასახადები

როგორც დროებით-ვალდებულ გლეხების, ისე სახაზინო გლეხთა მძიმე ეკონომიური მდგომარეობის განმსაზღვრელ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფაქტორს საგადასახადო სისტემა წარმოადგენდა. რომ ნათელი წარმოდგენა ვიქონიოთ გადასახადების სიმძიმეზე, ჩვენ აქ მოვიტანთ სათანადო ცხრილს, შედგენილს გასული საუკუნის 80-წლებში სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროს კავკასიის რწმუნებულის მედვედევის მიერ.

როგორც ამ ცხრილიდან ჩანს (იხ. ცხრილი 9), თბილისის გუბერნიის სახაზინო გლეხები უფრო მეტად იყვნენ დატვირთულნი გადასახადებით, ვიდრე ქუთაისის გუბერნიისა. პირველ მათგანში საშუალოდ თითო კომლზე მოდიოდა 13 მანეთი და 75 კაპეიკი ყველა სახის გადასახადი, ხოლო მეორეში — 10 მანეთი და 36 კაპეიკი. გადასახადების სიდიდის მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ სიღნაღის (17 მან. და 17 კაპ. კომლზე), თბილისის (16 მან. და 20 კაპ.), თელავის (15 მან. და 17 კაპ.), გორის (15 მან. და 0,3 კაპ.). ახალქალაქის (14 მან. და28კაპ.), ახალციხის (14 მან. და 27 კაპ.) და ბორჩალოს (13 მან. 83 კაპ.) მაზრები. ყველაზე დაბალი ნორმები კი ყოფილა დუშეთისა (6 მან. და 27 კაპ.) და თიანეთის (6 მან. და 34 კაპ.) მაზრებში. მაგრამ მარტო ამ მონაცემების მიხედვით ძნელია

---

86 „დროება“, 1882, №43.

87 ზურაბიანცების ქვეშ გაზეთი ვაჭარ-მევახშეებს გულისხმობს — ი. ა.

მაზრებისა და გუბერნიების დასახელება	საკომლო გადასახადი (მანეთებში)				სერობო განისაღები (მანეთებში)				ნატურალური გადასახადები და სასოფლო გამოსაღ. (მ.ნ.)				სულ (მანეთებში)			
	კომლზე	ორივე სქესი თითო სულზე	კულტურული მიწის თითო დესეტინაზე	სახლ მიწის თითო დესეტინაზე	კომლზე	ორივე სქესის თითო სულზე	კულტურული მიწის თითო დესეტინაზე	სახლ მიწის თითო დესეტინაზე	კომლზე	ორივე სქესის თითო სულზე	კულტურული მიწის თითო დესეტინაზე	სახლ მიწის თითო დესეტინაზე	კომლზე	ორივე სქესის თითო სულზე	კულტურული მიწის თითო დესეტინაზე	სახლ მიწის თითო დესეტინაზე
თბილისის	1,93	0,79	0 57	0.28	4,67	0,83	0.67	0.34	7,60	1 37	1.09	0.54	16,20	2,93	2,34	1.15
ახალქალაქის	4,37	0,48	0,42	0,21	6,10	0 68	0 59	0 29	4.41	0.49	0.43	0.21	14.88	1,65	1,44	0.71
ახალციხის	4,91	0,55	0.72	0.36	6,03	0,68	0.88	0.44	3 33	0,38	0,49	0,24	14 27	1,16	2,09	1,04
ბორჩალოს	3,70	0,44	0.50	0 18	5.31	0,63	0.71	0,27	4 32	0.58	0 65	0,24	13,83	1,68	1.86	0.69
გორის	4,73	0,75	1,31	0,97	5,39	0.85	1,91	1'11	4 91	0,77	1,35	0,01	15,03	2,37	4,15	3,09
დუშეთის	1,63	0,25	0.67	0.12	2,97	0,45	1,22	0,22	1,67	0,25	0 68	0,12	6.27	0,95	2.57	0.46
სიღნაღის	4,91	0 90	0.57	0,25	6.11	1,11	0.71	0,32	6.15	1,12	0.71	0,32	17,17	3,13	1,99	0,89
თელავის	3,31	0,60	0.86	0.68	5,41	0,99	1,43	1 12	7,05	1,29	1 87	1 46	15,77	2.83	4.18	3,26
თიანეთის	2,88	0,55	1,72	0,02	1 07	0,21	0,64	0,02	2,34	0,46	1,42	0,05	6,34	1,22	3.78	0,14
საშუალოდ თბილისის გუბ.	3,83	0,60	0.64	0,22	4,32	0.75	0,31	0,17	5.09	0,79	0.85	0.28	13.75	2,14	2.31	0,77
ქუთაისის	3,65	0,59	1,14	0.68	3,65	0,58	1,14	0,67	2,62	2.42	0,82	0.49	9,92	1,59	3,10	1,84
ზუგდიდის	5,18	0,97	1,47	0.84	2.67	0,49	0,76	0.43	5 43	0,64	0,94	0,56	11,28	2,10	3,20	1,83
ლეჩხუმის	3,98	0,50	1,55	0,99	2,44	0,31	0,95	0.61	3,35	0,43	1,31	0,84	9,97	1,24	3,81	2,44
ოზურგეთის	3,73	0.55	1,54	0.95	2,70	0,11	1,15	0,71	3,67	0,54	5,52	2,94	10,1'	1,50	4.21	2,60
რაჭის	4,03	0,4'	2,21	1,44	3,47	0,49	1,95	1,23	4.42	0,54	2,43	1.57	11,92	1,46	6,54	4,24
სენაკის	5,01	0,66	1,93	1,65	2,87	0,38	1,10	0,95	3.06	0,40	1,18	1,01	10,94	1,44	4,21	3,61
შორაპნის	3,10	0,47	1,46	1,03	3,99	0,57	1,77	1,24	2.83	0,31	5.26	0,18	10,12	1,35	4,49	3,15
საშუალოდ ქუთაისის გუბ.	4,83	0,58	1,42	0,91	3,48	0,53	1,29	0,82	3,05	0,46	1,13	0,72	10,36	1,57	3,84	2,45

მსჯელობა საგადასახადო ტვირთის სიმძიმის შესახებ საერთოდ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. ამაზე შედარებით სრულ წარმოდგენას გვაძლევს ცხრილის ბოლო გრაფები, რომლებიც გამოხატავენ გადასახადების შეფარდებას მწარმოებელი კლასის მიწის ფართობთან. ამ რიგის ცნობებიდან ირკვევა, რომ ქუთაისის გუბერნიაში კულტურული მიწის თითო დესეტინაზე მოდიოდა 66% ჰეტი გადასახადი, ვიდრე თბილისის გუბერნიაში. რაც შეეხება გადასახადის იმ ნაწილს, რომელიც ყველა სახის მიწის თითო დესეტინაზე მოდიოდა, ის დასავლეთ საქართველოში თითქმის სამნახევარჯერ მეტი იყო, ვიდრე აღმოსავლეთში.

აქვე შევნიშნავთ, რომ იმ თანხიდან, რომელიც თბილისის გუბერნიიის სახელმწიფო გლეხის თითო ოჯახს ეხარჯებოდა საშუალოდ გადასახადების გასასტუმრებლად (13 მან. 75 კაპ.), 28,58% (3მან. და 83 კაპ.) საკომლო გამოსაღებზე მოდიოდა, 35,42% (4 მან. და 82 კაპ.) — საერობოზე და 36% (5 მან. და 09 კაპ.) — ნატურალურ და სასოფლო ფულად გადასახადებზე. ქუთაისის გუბერნიაში კი მათი ხვედრი წონა შესაბამისად უდრიდა: 36,00%, 33,54% და 30,41%.

საერთოდ საქართველოს სახელმწიფო გლეხებს კისერზე აწვათ სხვადასხვა გადასახადების მძიმე ტვირთი, რომელთა ზიდვა ართმევდა მათ აუარებელ დროსა და მატერიალურ დოვლათს. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო კატეგორიის გლეხი კულტურული მიწის თითო დესეტინაზე ქუთაისის გუბერნიაში —10 ფუთი სიმინდის ღირებულ თანხას (3 მან. და 84 კაპ.) იხდიდა, ხოლო თბილისის გუბერნიაში — დაახლოებით 4,5 ფუთისა.

3. სახელმწიფო გლეხთა კლასობრივი ბრძოლა

სახელმწიფო გლეხთა კლასობრივი ბრძოლა, ისე როგორც დროებით-ვალდებულ გლეხთა, სხვადასხვა ფორმებში ვლინდებოდა, რომელთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი, რა თქმა უნდა, შეიარაღებული გამოსვლა იყო. ხშირად ამ გამოსვლაში სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ყველა კატეგორია ღებულობდა მონაწილეობას, ზოგჯერ კი — მარტო სახაზინო გლეხი. ასეთი იყო, მაგალითად, თავისი მამოძრავებელი ძალებით 1878 წლის აჯანყება კახეთში. მღელვარებამ მოიცვა, კერძოდ, ქიზიყის სოფლები, რომლებიც მთლიანად სახელმწიფო გლეხებით იყვნენ დასახლებულნი. გამოძიებისა და კავკასიის ადმინისტრაციის მიერ მოწყობილი სასამართლო პროცესის მასალებმა მაქსიმალური სიცხადით დაადგინეს ხალხის აზვირთების ნამდვილი მიზეზები და საბაბი. სახელმ-

წიფო გადასახადების სიმძიმე, ადამიანებისა და სატრანსპორტო საშუალებათა გაუთავებელი განრიგი, სასოფლო, სამაზრო და საგუბერნიო ხელისუფლების შეუზღუდველი თვითნებობა — აი რამ აიძულა ქიზიყის, ისედაც არასახარბიელო მატერიალურ მდგომარეობაში მყოფი, მოსახლეობა იარაღი აეღო ხელში. ამასთან უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ზემოთ ჩამოთვლილ ვალდებულებათა მთელი სიმძიმე კისერზე აწვა სწორედ უღარიბეს გლეხს, რომლებიც ისედაც ძლივს ახერხებდნენ ცხოვრება-არსებობას. რაც შეეხება კულაკებს, ისინი ქრთამისა და სხვადასხვა საჩუქრებით თავს აღწევდნენ ფულადსა და ნატურალურ გადასახადებს, სახალხო რაზმებში სამსახურს, სატრანსპორტო საშუალებათა განრიგსა და სხვ. ყველა ეს უსამართლობა, რომელსაც საერთოდ ყოველთვის ჰქონდა ადგილი, განსაკუთრებით საგრძნობი გახდა 1877—1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დროსა და მის მომდევნო ხანაში, როდესაც საერთაშორისო მდგომარეობის გართულებასთან დაკავშირებით სახალხო რაზმეულის ფორმირება იქნა გამოცხადებული. ამას ხმამაღლა ამბობდნენ კახეთის აჯანყების მონაწილე, პასუხისგებაში მიცემული გლეხები[88].

ჩვენთვის საინტერესო მოვლენის გამომწვევი კონკრეტული ვითარება დამაჯერებლადაა დახასიათებული ადვოკატ გამრეკელის სიტყვაში, რომელიც მან სასამართლო პროცესზე წარმოსთქვა. „Народ,— თქვა მან, долгое время находившийся под гнетом целого ряда злоупотреблений со стороны местных властей, потеряев терпение, собрался заявить о своих нуждах уездному начальнику. В одно и то же время выставка ароб и людей для транспортировки тяжестей, шоссировка дорог и высыпка гравия, составление призывных списков, производимое со всеми несправедливостями, все это в совокупности возбудило народ выразить свои нужды, излить горе в такой форме, которая называется восстанием. Трудно себе представить, какими тяжелыми последствиями сопровождался для крестьян подобный порядок. Не говоря уже о тех возмутительных злоупотреблениях, допускаемых старшинами при жеребьевке милиционеров, власти игнорировали всякое чувство справедливости, вымогали последние крохи уже от прежде разоренного населе-

---

[88] „Мы,—აცხადებდნენ ისინი,— бедные и потому не в состоянии были дать взятки полицейским и сельским должностным лицам и у нас отняли (в годы войны) арбы, быков и буйволов; теперь еще требуют, чтобы мы отправились в поход; богатых же, давших взятки, освободили как от выставки подвод, так и от войнской повинности» (Газета «Обзор», 1878 г., № 322; შეადარე გაზ. „დროება“, 1878 წ., № 250.

[89] გაზ. „Обзор“, 1878 г., № 321.

.ния. Злоупотребления старшин дошли, наконец, до того, что крестьяне лишились возможности во время убрать урожай. Как будто на зло, урожай (1878 г.) был обильный, какого народ, голодавший почти 15 лет, не помнит. И вот в этот момент, единственный в их неприглядной, безотрадной жизни, во всеоружии силы являются старшины и последний луч надежды, в кои веки озаривший на мгновение полуразрушенные беспри-ютные хижины бедняков, гаснет, словно он и появился только затем, чтобы... мрак, нависший над народом, сделался еще тяжеле и ужаснее. Отсутствие кредита, несостоятельность валюты, разоренное хозяйство, личные и имущественные притеснения, недостаток средств для пропитания семьи, все это наполняло душу бедняков отчаянием».

ჩვენთვის საინტერესო მოძრაობის დასაწყისი და მსვლელობა შემდეგნაირად წარმოგვიდგება. 1878 წლის დასაწყისში სიღნაღის მაზრის სოფლებში გავრცელდა ხმები, რომ მთავრობა აპირებს სახალხო რაზმის შექმნას და რომ მამასახლისებმა მაზრის ადმინისტრაციის მითითებით ამ მიზნით უკვე შეადგინეს გასაწვევ პირთა სიები. ამ სიებიდან, ხმების თანახმად, კენჭისყრით უნდა შეერჩიათ გლეხების საჭირო რაოდენობა და რაზმში ჩაერიცხათ.

გლეხებმა, რომლებმაც ამას წინათ დიდი ფიზიკური და მატერიალური მსხვერპლი გაიღეს, კატეგორიული უარი განაცხადეს როგორც ამაზე, ისე მეტი რაოდენობით (200-ზე მეტი) ურმების გამოყვანაზე. აღნიშნული ღონისძიების ბოიკოტირება აიხსნება, რა თქმა უნდა, არა იმით, რომ სიღნაღის მაზრის სოფლის მშრომელ მოსახლეობას არ სურდა მონაწილეობა მიეღო საქართველოს, ისტორიული მტრის, სულთანის თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში, არამედ მრავალი სხვა გარემოებით, რომელთა შორის მთავარი იყო ხალხისთვის სრულიად უცხო მილიციაში ჩარიცხვის კენჭისყრის წესი. გვითხარით რამდენ კაცს ითხოვთ ჩვენგან და მზად ვართ მოგცეთ ორჯერ და სამჯერ მეტიც, თანაც სულ დარჩეული ბიჭები, მაგრამ არა კენჭისყრითო — გაიძახოდნენ თურმე აჯანყებული გლეხები[90]. ისინი კატეგორიულად მოითხოვდნენ სოფლის მამასახლისების მიერ თვითნებურად შედგენილ გასაწვევ პირთა სიების დაუყოვნებლივ მოსპობას.

მთავრობის განკარგულების საწინააღმდეგო პროტესტი იმითაც იყო გამოწვეული, რომ ამ უკუღმართად შედგენილი სიების წყალობით ბევრ ოჯახს უკანასკნელი მუშახელი ეცლებოდა და ამით საშუალება ესპობოდა სრულად აეღო 1878 წლის მოსავალი, რომელსაც ძალიან კარგი პირი უჩანდა. ეს მით უფრო იყო საყუ-

[90] გაზ. „დროება", 1878 წ., № 114.

რადღებო და ანგარიშგასაწევი, რომ თხუთმეტი ცუდი მოუსაელიანი წლის შედეგად კახეთის გლეხები უკიდურეს სიღარიბეში იყვნენ ჩავარდნილი. ისინი თხოვდნენ სამაზრო ხელისუფლებას მიეცათ მათთვის მოსავლის აღების საშუალება[91].

4 ივნისს დილით სოფ. ზემო მაჩხაანის გლეხებმა, რომლებმაც საკმაო რაოდენობით მოიყარეს თავი, ალყა შემოარტყეს მამასახლისს დავით ბოსტოღანაშვილს და გასაწვევ პირთა სია მოსთხოვეს. მაგრამ რადგან დამაკმაყოფილებელი პასუხი,[92] ვერ მიიღეს ძლიერ სცემეს. ამ ამბების მსელელობა-მიმდინარეობის დროს ხალხი განუწყვეტლივ ყვიროდა, რომ მილიციონერებს კენჭისყრით არამაც და არამაც არ მისცემდა ხმას. იმავე დღეს შემთხვევის ადგილზე ქალაქ სიღნაღის პრისტავის თანაშემწე პრაპორშჩიკი ჯანიევი გამოცხადდა და წესრიგის აღდგენა სცადა, მაგრამ სრულიად უშედეგოდ. ამით გაბრაზებულმა ჯანიევმა თავის მხლებელს გზირ სოლომონ ბეჟანიშვილს უბრძანა შეეპყრო ერთი, სხვაზე უფრო აქტიურად მოქმედი, ახალგაზრდა გლეხი. მაგრამ აზვირთებული მასა თავს დაესხა გზირს, სცემა იგი და დაშერილი ამხანაგი გაათავისუფლა.

ზედა მაჩხაანში მომხდარმა მღელვარებამ საგონებელში ჩააგდო მაზრის ადმინისტრაცია. მან გადასწყვიტა 5 ივნისისათვის დანიშნული კენჭისყრა დროებით გადაედო იმ მიზნით, რომ ალაზნის მიდამოებში განლაგებულ ჯარების უფროს გენერალ-მაიორ იოსებ ორბელიანისათვის კაზაკთა ერთი ასეული ეთხოვა და ამ ძალის დასწრება-დახმარებით შეედგინა სახალხო რაზმეულთა ლაშქარი. სიღნაღის მაზრის უფროსი გრაფი ტიზენგაუზენი მართლაც ეწვია ხსენებულ გენერალს, რომელიც იმ დღეს (5 ივნისს) სტუმრად იმყოფებოდა თავად რევაზ ვაჩნაძესთან სოფელ ბაკურციხეში. ის და მისი თანმხლები პირები — თარჯიმანი ლევან ანდრონიკაშვილი და მცველები ბასიკო ბოსტაღანაშვილი — ბაკურციხის გზაზე მდებარე ანაგის ხეობაში შეხვდნენ ვაქირიდან, მაშნაარიდან, საკობო და სხვა სოფლებიდან მომავალ გლეხთა დიდ ჯგუფს. აჯანყებულებმა ალყა შემოარტყეს ტიზენგაუზენს და გამოუცხადეს, რომ კახეთის მოსახლეობა მზადაა ქუდზე კაცი მისცეს ხელისუფლებას, მა-

---

[91] „Дайте нам сперва возможность,—заявляли крестьяне,—собрать урожай, чтобы мы могли внести подати, а после мы не только выставим все наши подводы, но даже все поголовно пойдем защищать царя и отечество" („Обзор", 1878 г., № 209).

[92] მამასახლისმა მათ მისცა გასაწვევ პირთა სიის შავი, გლეხებმა კი მოითხოვეს თეთრი, რომელიც ამ დროისთვის უკვე სამაზრო სამმართველოში იყო გაგზავნილი.

გრამ კატეგორიულად წინააღმდეგია „სალდათობისა“ და სახალხო ლაშქრის კენჭისყრის წესით შედგენისა. გრაფმა სცადა აბობოქრებული მასის დაშოშმინება, მაგრამ უკანასკნელი არამცთუ არ დაცხრა, არამედ, პირიქით, კიდევ უფრო განრისხდა; ის თავს დაესხა მამასახლის მშვილდოსანს, ჩამოგლიჯა განსხვავების ნიშნები და უზომოდ სცემა იგი. იგივე ბედი ელოდა მაზრის უფროსსაც, მაგრამ მან, ისარგებლა რა აჯანყებულთა მთელი ყურადღების მშვილდოსანზე გადატანით, გაქცევა მოასწრო და ბაკურციხეში ამოჰყო თავი. აქ, თავად რევაზ ვაჩნაძის სახლში, გრაფი ზემოთ ხსენებულ იოსეფ ორბელიანს, ინჟინერ ლუკნიცკის, მომრიგებელ მოსამართლის თანაშემწეს ხოსროევსა და დრაგომიროვს, თბილისის საოლქო სასამართლოს პროკურორის თანაშემწეს გუდიმა ლეკოვიჩსა და პორუჩიკ კერილოს შეხვდა.

მაზრის უფროსს ჯერ სანახევროდაც არ დაემთავრებინა თხრობა მომხდარ ამბებზე, რომ ვაჩნაძის სახლს მიუახლოვდა არაჩვეულებრივი სისწრაფით მზარდი, სულ მალე 5 ათას კაცამდე გამრავლებული აჯანყებულთა მასა. გენერალმა ორბელიანმა, რომელმაც მღელვარების მონაწილეთა გაფანტვა სამხედრო ძალის გამოყენებით გადასწყვიტა, შეადგინა ტელეგრამის ტექსტი ბაკურციხეში კაზაკთა ასეულის გამოგზავნის შესახებ. მაგრამ გლეხებმა ჩაშალეს ეს გეგმა: ხელთ იგდეს ტელეგრამა და ნაკუწ-ნაკუწად აქციეს ის. ხალხი, შეიარაღებულ ჯოხებითა და ხანჯლებითა, გარს შემოერტყა ვაჩნაძის სახლს. იგი მოითხოვდა ტიზინგაუზენის, ჯანიევის, მაზრის თავადაზნაურთა წინამძღოლის ზაქარია ანდრონიკაშვილისა და სხვათა გაცემას. ქალი და კაცი, დიდი და პატარა, მოხუცი და ახალგაზრდა — ყველა ერთხმად ყვიროდა, რომ მათ ძარცვავენ და ანადგურებენ და რომ ისინი კატეგორიული წინააღმდეგი არიან მილიციის კენჭის ყრით შედგენისა[93].

გენერალ ორბელიანის, რევაზ ვაჩნაძისა და სხვათა ყოველგვარი ცდა დაეშალათ მოზღვავებული ხალხი — უშედეგო აღმოჩნდა. აჯანყებულებმა, რომლებმაც გაუბედავი მოქმედებისათვის ქალების საყვედური დაიმსახურეს, მთლიანად დაკარგეს მოთმინების უნარი — ისინი შეიჭრნენ ვაჩნაძის სახლში იმ მიზნით, რომ ანგარიში გაესწორებიათ ყველასათვის, ვინც მათ ავიწროებდა და სულს ხდიდა. «Наконец, — ნათქვამია მომდევნო ამბების შესახებ საბრალდებულო დასკვნაში, — толпа хлынула в комнату, где нахо-

[93] „ჩვენ, — ყვიროდნენ აჯანყებულები, — მზად ვართ ვემსახუროთ მეფეს, ყველა თანახმაა გავყვეთ თქვენს მიერ ნაჩვენებ გზას, მაგრამ კენჭისყრით მილიციონერებს ვერ მოგცემთ... ვიმსახურებთ ისე, როგორც მსახურობდნენ ჩვენი მამები და პაპები“ („Обзор“, 1878 г., № 39).

дился уездный начальник, граф Тизенгаузен, и потребовала от него призывные списки. Когда же он объявил, что у него призывных списков при себе нет, его стали жестоко бить палками. Удары переносились и на лиц, которые защищали его, именно: переводчика князя Андроникашвили, всадника Бостоганашвили, князя Сосо Вачнадзе[94] и рядового Мирошникова (денщика князя Орбелиани). Наступило (некоторое) затишье. Граф Тизенгауз объявил, что если они успокоятся по получении призывных списков, то он даст им бумагу в Сигнах, к своему помощнику, который, по предъявлении ее выдает им подлинные призывные списки. Толпа успокоилась. Тизенгаузену дали кусок бумаги и чернила. Когда он стал писать записку, ее вырвали у него, крича, что это им не нужно, а нужны самые списки. При этом осмотрели лежащий там портфель кн. Орбелиани, и, не найдя в нем никаких списков, снова стали наносить побои графу Тизенгаузену, вытащили его на балкон, а оттуда на улицу, в массу народа, продолжая наносить побои. Здесь подняв его на ноги, стали требовать призывные списки. Тогда он предложил отправиться с ним в Сигнах, обещая дать там списки. Толпа на это согласилась. Графа посадили на почтовую тройку и значительная часть пошла с ним по направлению в Сигнах. Но в Анаге большинство толпы отстало, а передовые требовали, чтобы он дальше не ехал, причем один... громко кричал, и угрожал палкой. Наконец, в толпе произошла ссора, которой граф Тизенгаузен воспользовался и уехал в Сигнах»[95].

სიღნაღის მაზრის უფროსის ბედი გაიწაწილა გენერალ-მაიორმა ორბელიანმაც. აჯანყებულებმა ის აივანზე გამოათრიეს, იქიდან ეზოში ჩაიყვანეს და საშინლად სცემეს, რის გამო მას თავისი ხის ფეხი გაუტყდა. საგრძნობლად დაზარალდნენ აგრეთვე პროკურორის ამხანაგი ლევკევიჩი, პორუჩიკი კურილო და სხვები.

აბობოქრებული ხალხი გაუსწორდა არა მარტო მისთვის საძულველ ადამიანებს, არამედ სულ ერთიანად დალეწა რევაზ ვაჩნაძის ოჯახის ძვირფასი ავეჯი და ჭურჭლეულობა. დაამტვრიეს, კერძოდ, ერთი ბროლის ლიუსტრა, თან წაიღეს ხმლები, დამბაჩები, რევოლვერები და თოფები, დაამსხვრიეს მინები, ჩაამტვრიეს კარები და ფანჯრები, გააფუჭეს განჯინები, სკივრები და სხვა ნივთები. ერთი სიტყვით, რევაზ ვაჩნაძის ოჯახი საფუძვლიანად გაძარცვეს, მას დიდი მატერიალური ზარალი მიაყენეს. ეს ზარალი სპეციალურმა კომისიამ სამ ათას მანეთად შეაფასა[96].

---

[94] რევაზ ვაჩნაძის შვილი. — ი. ა.

[95] „Обзор", 1878 г., № 309.

[96] იქვე.

თავადის სახლთან დილაადრიანად შეკრებილმა გლეხებმა[97], დღის პირველ საათისათვის ნელ-ნელა პირი სახლისკენ იბრუნეს. გზაში ისინი თავს დაესხნენ კარდანახელ მამასახლისს სამადაშვილის სახლს და დაამტვრიეს ყველაფერი, რაც კი ხელთ მოხვდათ. ასევე მოექცნენ აჯანყებულნი ანაგის, ვაქირისა და საკობოს სტაროსტებს მშვილიშვილს, ათაბეგოვსა და ფხოველიშვილს[98]. ნაკლებად არც მედუქნე სანდრო ჭრელაშვილი (სოფ. ანაგა) დაზარალებულა. მასზე შური იძიეს იმის გამო, რომ ის, ადგილობრივი ხელისუფლების თხოვნით, მონაწილეობდა, თურმე, გასაწვევ პირთა სიების შედგენაში[99].

ამრიგად, როდესაც გაუსწორდა ყველა მტარვალს და ჩაშალა ფაქტიურად სახალხო ლაშქრის შექმნის საქმე, აზვირთებული ხალხი დაიშალა. დაიწყო აჯანყების მონაწილეთა დაპერები, ამოქმედნენ საგამომძიებლო ორგანოები. 1878 წლის 15 ნოემბერს ქალაქ სიღნაღში დაიწყო სასამართლო პროცესი, რომელმაც, როგორც უკვე ზევითაც აღვნიშნეთ, გამოავლინა სახალხო მოძრაობის ნამდვილი მიზეზები. პასუხისგებაში მიცემული გლეხები ეპვმიუტანელი ფაქტებით ლაპარაკობდნენ თავიანთ მძიმე სოციალ-ეკონომიურ მდგომარეობაზე და გაბედულად ამხელდნენ სასოფლო, სამაზრო და საგუბერნიო ადმინისტრაციის თვითნებობასა და თავგასულობას. თვით სახელმწიფო ბრალმდებელი კი იძულებული იყო აღენიშნა, რომ აჯანყება მოხდა იმ არაჩვეულებრივი ბოროტმოქმედების გამო, რომელსაც მიმართავდნენ ხელისუფლების წარმომადგენლები გადასახადების აკრეფის, სახალხო რაზმების შედგენისა და მოსახლეობიდან სატრანსპორტო საშუალებათა გამოყვანის დროს.

სამხედრო-საველე სასამართლოს გადაწყვეტილებით პასუხისგებაში მიცემულ 20 გლეხიდან[100] თერთმეტს[101] 15 წლის კატორღა მიესაჯა[102].

---

97 მოვაგონებთ მკითხველებს, რომ ყველა ეს ერთი დღის, სახელდობრ 5 ივნისის, განმავლობაში ხდებოდა.

98 ფხოველიშვილი გლეხების მიერ მიყენებულ მატერიალურ ზარალს 450 მანეთად აფასებდა („Обзор", 1878 г. № 69).

99 სანდრო ჭრელაშვილის დუქანში აჯანყებულებს, მისივე მოწმობით, დაუმტვრევიათ ჭურჭელი, დაუღვრიათ ღვინო და არაყი, გაუფუჭებიათ ტიკები და სხვ. („Обзор", 1878 г. № 309).

100 ის მათი გვარები: დიმიტრი კუდაშვილი, თომა მირინაშვილი, გეგენა დარჩიაშვილი, გეგენა აღხანაშვილი. ილია მირინაშვილი, ილია მჭედლიშვილი, ილია ნალბანდიშვილი, სესია მეკუდიშვილი, იასე ნარეკლიშვილი, მელანია ხელაშვილი, პეპე დავითაშვილი, საბედა გულხადარიშვილი, გიორგი შიოშვილი, დარეჯო მართაშვილი, ჯანდიერ სიფკარიშვილი და ივანე ბაყაშვილი.

101 მათ შორის ორ ქალს — საბედა გულხადარიშვილსა და მელანია ხელაშვილს.

102 „Обзор", 1878 г., № 311

კახეთისა და საერთოდ საქართველოს სხვა კუთხის სახელმწიფო გლეხებს, როგორც მოსალოდნელიც იყო, არც მერე შეუწყვეტიათ ბრძოლა მიწისა და თავისუფლებისათვის. მაგრამ ამაზე ჩვენ აქ არ შევჩერდებით, რადგანაც დაინტერესებულ მკითხველს სათანადო მასალა შეუძლია ნახოს სახაზინო გლეხებისადმი მიძღვნილ ჩვენს ადრე გამოცემულ მონოგრაფიაში[103].

თავი VII

მთავრობის ღონისძიებანი სახელმწიფო გლეხთა მიწათმოწყობისათვის. 1900 წლის 1 მაისის კანონი

რას აკეთებდა მთავრობა იმისათვის, რომ ნაწილობრივ მაინც სული მოედგა მცირემიწიანობა-უმიწობით უკიდურესობამდე მისულ სახაზინო გლეხს? სათანადო მასალის გულდასმით შესწავლა გვიჩვენებს, რომ XIX საუკუნის მთელ მანძილზე მას არ გაუტარებია არც ერთი საერთო ხასიათის ღონისძიება მწარმოებელი კლასის ჩვენთვის საინტერესო კატეგორიის მიწით უზრუნველყოფამომარაგების მიმართულებით. უფრო მეტიც, ეს საკითხი გასული საუკუნის 80—90 წლებამდე საერთოდ არ ყოფილა რამდენადმე მაინც სერიოზული განხილვის საგანი. „За небольшими исключениями,— წერდა ჩვენ მიერ ზემოთ უკვე დასახელებული ი. მედვედევი,— касающимися водворения в Закавказье немецких колонистов и русских переселенцев, — земельное положение казенных крестьян этого края никогда не было предметом каких-либо регулирующих его законодательных актов. Равным образом, в Закавказском крае не было предпринимаемо систематических мер по обеспечению этих крестьян землями и нормированию их надела, подобных тем, какие так широко принимались во внутренних губерниях империи в период попечительства над казенными крестьянами Министерства государственных имуществ»[104] (ხაზი ჩვენია.—ი.ა.).

ამის უმთავრეს მიზეზად მთავრობა ამიერკავკასიის მოსახლეობის დიდი ნაწილის მომთაბარულ ცხოვრებას, მიწების ბოლომდე

---

[103] იგულისხმება ჩვენი „Государственные крестьяне Грузии в XIX веке", т. II, 1962, стр. 146—162.

[104] И. Г Антелава, Реформа поземельного устройства государственных крестьян Закавказья в конце XIX века, 1952, стр. 27.

ვაუმიჯვნელობასა და ხელოვნური მორწყვის საკითხის მოუგვარებლობას ასახელებდა[105].

ყოველივე ზემოთქმული, რა თქმა უნდა, იმას როდი ნიშნავს, რომ ხელისუფლება სრულებით არაფერს აკეთებდა ამ მიმართულებით და გულხელდაკრეფილი უყურებდა სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მცირემიწიანობით გამოწვეულ უკიდურეს სიღარიბეს. ჩვენს განკარგულებაში მყოფი მასალებიდან ჩანს, რომ ზოგჯერ მთავრობა გამომდინარე ფისკალური ინტერესებიდან და შეშფოთებული გლეხების კატეგორიული მოთხოვნით, გამოუყოფდა ხოლმე მათ მიწის ნაკვეთებს. ასე, მაგალითად, 1872 წელს ქუთაისის გუბერნიის სახელმწიფო ქონებათა უწყებამ მოამარაგა მიწით (თუმცა სრულიად არასაკმარისი რაოდენობით) სახაზინო გლეხის 74 ოჯახი,[106] 1873 წელს — 22 ოჯახი[107] და 1874 წელს — 13 ოჯახი[108]. თბილისის გუბერნატორის ანგარიშის თანახმად კი, 1876 წელს სახელმწიფო გლეხებს, გერმანელ კოლონისტებსა და სამსახურიდან გადამდგარ სამხედრო ჩინებს მიუღიათ სულ 2053 დესეტინა მიწა[109].

მაგრამ მთავრობის ასეთ საქმიანობას, რომელსაც არ ჰქონდა სისტემატური ხასიათი და თანაც ეხებოდა მწარმოებელი კლასის მხოლოდ უძნიშვნელო ნაწილს, არ შეეძლო სახაზინო გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის რამდენადმე მაინც საგრძნობი გაუმჯობესება. უფრო სერიოზული ღონისძიების გატარებას კი მეფის ხელისუფლება ერიდებოდა. და მაინც სახელმწიფოს შემოსავლის გადიდების სურვილმა და კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებამ იძულებული გახადეს საფუძვლიანად განეხილა გლეხთა საკითხი. გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან მან დაიწყო რიგი საერთო ხასიათის ღონისძიებათა გატარება სახაზინო გლეხთა მიწათმოწყობის მიმართულებით.

ასე, მაგალითად, 1881 წლის 22 მაისს დამტკიცებულ იქნა დებულება სახაზინო მიწების იჯარით აღებისას გლეხთა კოლექტივებისათვის შეღავათების მიცემის შესახებ. ამ კანონის თანახმად, გლეხთა საზოგადოებას უფლება ეძლეოდა იჯარით აეღო ხაზინის მიწა იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც ის მათი საცხოვრებელი ადგილიდან საკმაო მოშორებით იმყოფებოდა. ამას გარდა, გლეხებს ფულადი გარანტიის გაღების მაგივრად ნება დაერთოთ სასოფლო

---

[105] Всеподданейший доклад министерства государственных имуществ по поездке на Кавказ в 1889 г. СПБ, 1890 г., стр. 11—12.

[106] ЦГИАГ, ф. 246. оп. 1, д. 595, лл. 101—113.

[107] იქვე.

[108] იქვე.

[109] იქვე, ფონდი 5/12, საქმე 3975, ფურც. 5—35.

კრების განაჩენი წარედგინათ[110]. 1883 წლის 5 იანვარს გაძოქვეყნდა შინაგან საქმეთა მინისტრის ცირკულიარი, რომელიც უმიწო და მცირემიწიან გლეხთა გადასახლებას ეხებოდა. ცირკულიარში მითითებული იყო, რომ თავისთავად მიწის სინაკლებე კიდევ არ არის საკმაო საფუძველი უშუალო მწარმოებლის გადასახლებისა და მისი მიწით მომარაგებისა. ასეთი ღონისძიებების გამოყენება მხოლოდ იმ შემთხვევაში იყო მიზანშეწონილად მიჩნეული, თუკი დამტკიცდებოდა, რომ იქ, სადაც გლეხი ცხოვრობდა, ნამდვილად არ იყო იჯარით გასაცემი მიწა და თანაც შეუძლებელი იყო კუსტარული მრეწველობის გაშლა — ვამართვა. დასახელებული ცირკულიარი კრძალავდა მიეცათ გლეხისათვის მიწა იმ შემთხვევაშიც, თუკი მას ის წინათ გააჩნდა, მაგრამ მერე გაჰყიდა და ამით დაკარგა თავისი არსებობის ძირითადი წყარო[111]. დასასრულ, 1884 წლის ბოლოს მიღებულ იქნა კანონი სახელმწიფო გლეხთა საზოგადოებისათვის საჯარო ვაჭრობის გარეშე მიწის იჯარით გაცემის შესახებ.

ეს ღონისძიებები, ცხადია, დღის წესრიგისაგან არ ხსნიდა ჩვენთვის საინტერესო კატეგორიის სოფლის მშრომელი მოსახლეობის მიწით მომარაგების საკითხს. ამ უკანასკნელის მეტ-ნაკლებად მოგვარება მხოლოდ ძირეულ რეფორმას შეეძლო, რომლის აუცილებლობას თვით მთავრობის წრეებშიც კარგად გრძნობდნენ ბოლო დროს.

დაიწყო რეფორმის მომზადება, რომელიც არსებითად 16 წელი (1884-1900) გაგრძელდა. დასასრულ, 1900 წლის 1 მაისს, სხვადასხვა ინსტანციებში ხანგრძლივი დებატების შემდეგ, მიღებულ იქნა კანონი სახელმწიფო გლეხების მიწათმოწყობის შესახებ[112]. კანონი, რომლის მთელი აზრი საბოლოოდ არსებული მდგომარეობის ფიქსირებასა და ამ მდგომარეობის ამსახველ დოკუმენტაციის შედგენაში გამოიხატა, არ ითვალისწინებდა უმიწო და მცირემიწიან გლეხებისა და გლეხთა საზოგადოებისათვის მიწის ნადელის გამოყოფასა და ამ ნადელის გარკვეულ ნორმამდე აყვანას (ასეთი ნორმები საერთოდ არ დაწესებულა). მხოლოდ გამონაკლისს, განსაკუთრებით „საპატიო შემთხვევებში", ჰქონდა ნება მიწათმოქმედებისა და სახელმწიფო ქონებათა მინისტრს, კავკასიის მთავარმართებელთან შეთანხმებით, გაედიდებინა გლეხთა ნადელები ან გამოეყო

---

[110] Сборник правительственных распоряжений и решений по устройству быта крестьян и поселян Кавказского края. 1880—1883 гг. Составил М. Н. Кучаев. Тифлис, 1883, стр. 81.

[111] იქვე, გვ. 93.

[112] კანონის ტექსტი იხ. ანთელავას წიგნში „Реформа поземельного устройства", გვ. 266—269.

ახალი სახაზინო მიწების ხარჯზე, რომელიც პრინციპში ხელუხლებლად ითვლებოდა, როგორც კოლონისტებისათვის განკუთვნილი ფონდი.

განსახილველი კანონის საფუძველს წარმოადგენდა სახაზინო გლეხისათვის მის ფაქტიურ განკარგულებაში მყოფი მიწის არა საკუთრებად, არამედ მუდმივ მფლობელობის უფლებით მიცემის იდეა. მართალია, ცენტრალური კომისიის რეკომენდაციით, ამის შესახებ კანონში პირდაპირ არაფერი იყო ნათქვამი, მაგრამ სხვადასხვა პუნქტებში შეტანილი შეზღუდვები სავსებით ნათლად საზღვრავდნენ გლეხების დამოკიდებულების ხასიათს მათთვის გამოყოფილ (უფრო სწორად, მათ სარგებლობაში მყოფ) მიწებისადმი. მე-5 მუხლის თანახმად, მაგალითად, გლეხი, რომელიც სახაზინო მიწით სარგებლობდა, იხდიდა ყოველწლიურ სახელმწიფო საღალო გადასახადს. მე-12 მუხლი კატეგორიულად უკრძალავდა სოფლის მშრომელ მოსახლეობას სანადელო მიწის გაყიდვასა და დაგირავებას. მე-13 მუხლი კი სახელმწიფოს აცხადებდა იმ წიაღისეულის ბატონ-პატრონად, რომელიც სანადელო მიწების ტერიტორიაზე აღმოჩნდებოდა.

ერთი სიტყვით, 1900 წლის „რეფორმას“ არ გადაუჭრია აგრარული საკითხი და სახაზინო გლეხთა დიდი ნაწილი ძველებურად დარჩა მიწით მოუმარაგებელი. აგრარული პრობლემის ასეთი გადაწყვეტა ხელს უწყობდა ბატონყმურ ურთიერთობათა გადმონაშთების კონსერვაციას და აფერხებდა კაპიტალიზმის გამარჯვებას. ამიერკავკასიის ქვეყნების ბურჟუაზიული განვითარება კი შესაძლებელი იყო მაშინ ბატონყმურ ურთიერთობათა ნაშთების სრული ლიკვიდაციით, სახელმწიფო და მემამულეთა მიწების გლეხებისათვის გადაცემით და ისეთი უაზრო და მავნე ინსტიტუტების გაუქმებით როგორიცაა „неотчуждаемость крестьянских наделов, круговая порука, запрещение свободного выхода из крестьянской общины[113]“.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე 1900 წლის 1 მაისის „რეფორმა“ შეიძლება დახასიათდეს როგორც ღონისძიება, რომელიც მიზნად ისახავდა არა გლეხობის ეკონომიური მდგომარეობის ნამდვილად გაუმჯობესებას, არამედ ძველი დრომოჭმული წესების კონსერვაციით კლასობრივი ბრძოლის საშიში შედეგების თავიდან აცილებასა და ხაზინის შემოსავლის გადიდებას.

---

[113] В. И. Ленин, Соч., т. 4, стр. 596.

განყოფილება მესამე

თავი VIII

ხიზნები

1. ხიზნები 1864 წლის რეფორმამდე

ბატონყმურ საქართველოში ხიზანი ეწოდებოდა ფეოდალის მიწაზე დასახლებულ გლეხს, რომელიც პირადად თავისუფალი იყო, სარგებლობდა მემამულის მიწით უვადო-მემკვიდრეობითი უფლების საფუძველზე და იხდიდა ერთხელ და სამუდამოდ დაწესებულ გადასახადს, რომლის შეცვლა არც ერთ მხარეს არ შეეძლო. მემამულეს უფლება არ ჰქონდა გაეძევებინა ხიზანი, თუ კი ეს უკანასკნელი ასრულებდა თავის ვალდებულებებს, ხიზანს კი, როგორც პირადად თავისუფალს, შეეძლო წასულიყო მემამულისაგან. არსებობდა ხიზანთა ორი კატეგორია: თავისუფალი და ყმა ხიზანი. თავისუფალი ხიზანი არავისი ყმა არ იყო. ყმა ხიზანი კი იმ გლეხს ეწოდებოდა, რომელიც ერთი მემამულის ყმა იყო და მეორესთან ხიზნური უფლებებით დასახლდებოდა.

თავისუფალი ხიზანი გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის შედეგად წარმოიშვა. ბატონისაგან გაქცევით, თავდახსნით თუ სხვა გზით ყმობას თავდაღწეული, პირადად თავისუფალი, მაგრამ უმიწო გლეხი უმეტეს შემთხვევაში იძულებული ხდებოდა სხვა მემამულის მიწაზე დასახლებულიყო. რაც შეეხება ყმა ხიზანს, მისი წარმოშობა დაკავშირებული იყო მცირემამულიანი ფეოდალის მეურნეობის კრიზისულ მოვლენებთან. ასეთი ფეოდალის მეურნეობაში ყმის შრომა ინტენსიურ გამოყენებას ვერ პოულობდა და მებატონე იძულებული ხდებოდა თავისი ყმა ხიზნად დაესახლებინა სხვა, უფრო მსხვილ მიწათმფლობელთან.

ხიზანთა ძირითად მასას მიწისმოქმედი გლეხები შეადგენდნენ, მაგრამ არსებობდნენ აგრეთვე მჭედელი, ფეიქარი, მეწისქვილე, ხაბაზი, დალაქი, მექვაბე, მღვდელი, მსახური, ვაჭარი და სხვა ხიზნები.

ხიზნობა როგორც კლასობრივი ბრძოლის ფორმა თავიდანვე ბატონყმობის თანამგზავრი იყო, მაგრამ როგორც სოციალური ინსტიტუტი, ის ჩამოყალიბდა XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, როცა საქართველოში თავი იჩინეს საერთოდ გვიანდელი ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელმა ნიშნებმა. ხიზნობის ინსტიტუტის ჩამოყალიბება ბატონყმურ საზოგადოებრივ ურთიერთობაში დაწყებული რღვევის პირველი ნიშნების შედეგი იყო.

ბატონყმობის გაუქმებამდე ხიზნებსა და მემამულეებს შორის კლასობრივი ბრძოლის შინაარს შეადგენდა ბრძოლა ხიზნური უფლებების შენარჩუნება-გაფართოებისათვის, რეფორმის შემდეგ კი ხიზანთა ბრძოლის მიზანი ხიზნურ სარგებლობაში მყოფი მიწების სრული გასაკუთრება იყო[1].

2. საგლეხო რეფორმა და ხიზანთა საკითხი

საგლეხო რეფორმის მომზადების პერიოდში, 1862 წელს, თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობამ მოითხოვა ყმების ხიზნებად გადაყვანა[2]. მემამულეთა ამ აზრის დასაბუთების ცდა მოცემული იყო ცნობილ დოკუმენტებში „შეკრება 21 ჰაზრისა ორასორმოცდა საქართველოს მებატონეთა მიერ წარმოთქმულთა ბატონყმობაზედ", რომელიც 1863 წელს შესდგა[3]. ამ დოკუმენტის საფუძველზე დიმიტრი ყიფიანმა შეადგინა პროექტი ბატონყმობის გაუქმების შესახებ, რომელიც მოწონებულ იქნა თავადაზნაურთა სამაზრო ყრილობებზე იმავე 1863 წელს. მემამულეთა აზრით ყმების ხიზნურ მდგომარეობაში გადაყვანა 1861 წლის 19 თებერვლის დებულების დედააზრს გამოხატავდა, რადგან ხიზნურ ურთიერთობაში ბატონყმური დამოკიდებულება არ არსებობდა.

მთავრობა მემამულეთა ინტერესებს იცავდა, მაგრამ მას არ შეეძლო მთლიანად დაეკმაყოფილებინა მათი მოთხოვნები. იმ მიწებს, რომლებსაც ხიზნები ათეული წლების განმავლობაში მემკვიდრეობითი უფლების საფუძველზე ამუშავებდნენ, მემამულეები თავიანთ სრულ საკუთრებად თვლიდნენ. ამიტომ ყმების ხიზნებად გადაყვანა ნიშნავდა მათ უმიწოდ განთავისუფლებას. ეს კი 1861 წლის

---

[1] ხიზანთა საკითხის შესახებ რეფორმამდელ საქართველოში იხ. ჩვენი სტატიები: 1. „ხიზან გლეხთა ბუნებისა და წარმოშობის საკითხისათვის", წიგნში: „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის"; ნაკვ. 34, 1962 წ., გვ. 43—65 და 2. „კლასობრივი ბრძოლა ხიზნებსა მემამულეებს შორის გვიანფეოდალურ საქართველოში", იქვე, ნაკვ. 35, 1963 წ., გვ. 141—154.

[2] „საისტორიო მოამბე", წიგნ. 4, 1950 წ., გვ. 111—112.

[3] ჯ. გუგუშვილი, „ქართული ჟურნალისტიკა", თბ. 1941, გვ. 391—470; შ. ჩხეტია. „საისტორიო მოამბე", წიგნ. 4, 1950 წ., გვ 137—182;

19 თებერვალს დებულებას ეწინააღმდეგებოდა. მთავრობა შიშობდა რომ ყმების ასეთი განთავისუფლება გამოიწვევდა გლეხთა რევოლუციური მოძრაობის გაძლიერებას და ამასთან უმიწოდ განთავისუფლებული გლეხები ვერ შესძლებდნენ სახელმწიფო გადასახადების გადახდას. ამ მოსაზრებებით მთავრობამ უარყო ყოფილი ყმების ხიზნებად ,,გადაყვანის თავადაზნაურული პროექტი.

1864 წლის 13 ოქტომბრის დებულების პირველი მუხლით გაუქმებულად ცხადდებოდა ბატონყმური დამოკიდებულება იმ ხიზნებისა, რომლებიც ერთი მემამულის ყმები იყვნენ და ხიზნებად სახლობდნენ სხვა მემამულეებთან. ამ გლეხებს ორი წლის განმავლობაში უნდა ეხადათ იგივე გადასახადები, რასაც აქამდე უხდიდნენ თავიანთ მებატონეს (მუხლი 7). ამ ორი წლის შემდეგ ისინი თავისუფლდებოდნენ წინანდელ მებატონესთან ყოველგვარი დამოკიდებულებისაგან და რჩებოდნენ ისეთსავე ხიზნურ ურთიერთობაში, როგორც თავისუფალი ხიზნები[4].

ამრიგად, 1864 წლის რეფორმა შეეხო მხოლოდ ყმა ხიზნებს. ისინი ყმობისაგან განთავისუფლდნენ და თავისუფალი ხიზნების მდგომარეობაში დარჩნენ, ე. ი. რეფორმის შემდეგ ხიზანთა ერთი კატეგორია დარჩა. რეფორმა არ შეხებია ხიზნურ ურთიერთობას. მთავრობა ფიქრობდა, რომ ხიზანთა საკითხს თავის დროზე ცალკე განიხილავდა[5].

8. ხიზანთა საკითხის გადაჭრის პირველი ცდები

1864—71 წლების საგლეხო რეფორმის შედეგად უმიწაწყლო და მცირემიწიან გლეხთა მრავალრიცხოვანი მასა წარმოიშვა. გლეხები ეკონომიურად მთლიანად მიწათმფლობელებზე იყვნენ დამოკიდებულნი.

მიწაზე მოთხოვნილების ზრდასთან ერთად მიწის საიჯარო ფასიც იზრდებოდა. გლეხი იძულებული იყო აეღო მიწა მემამულისაგან მაღალ საიჯარო ფასებში. გლეხი ხშირად მემამულეს მიწის იჯარის ფასად მოსავლის ნახევარზე მეტს აძლევდა. ასეთ პირობებში მემამულისათვის ხელსაყრელი არ იყო ხიზნობა, მიწის სარგებლობის მუდმივობით და ერთხელ დაწესებული ბეგარა-გადასახადების უცვლელობით. ამიტომ მემამულეებმა დაიწყეს წერილობითი ხელშეკრულებების დადება ხიზნებთან მოკლევადიანი იჯარის შესახებ. ამ ვადის გასვლის შემდეგ კი გაძევება დაუწყეს ხიზნებს მიწებიდან.

---

[4] „საისტორიო მოამბე", 4, 1950, გვ. 413—415.

[5] Барон Николай, Воспоминания из моей жизни, Москва, 1892 г., стр. 25—27.

მემამულეები აცხადებდნენ ხიზნები მიწის უბრალო მოიჯარადრეები არიანო და ამ საფუძველზე ერეკებოდნენ მათ მამაპაპეული ადგილებიდან. მემამულეებს ამ საქმეში პოლიცია და სასამართლო ორგანოები ეხმარებოდნენ. ხიზნების საჩივარი, მათი მიწებიდან აყრისა და გაძევების შესახებ უყურადღებოდ რჩებოდა. დავა მემამულეებსა და ხიზნებს შორის ზოგიერთ შემთხვევაში სერიოზულ „უწესრიგობას" იწვევდა[6].

ხიზნებსა და მემამულეებს შორის ურთიერთობის გამწვავებამ მთავრობა აიძულა ხელი მოეკიდა ხიზანთა საკითხის გადაწრისათვის.

1866 წ. 17 ოქტომბრის სხდომაზე გლეხთა მოწყობის ამიერკავკასიის ცენტრალურმა კომიტეტმა უარყო ხიზნებზე ნადელის მიცემა იმ მოტივით, რომ ხიზნები თავისუფალი პირები არიან და მათ არ შეიძლება შეეხოს კანონები, რომლებიც ყმებისათვის იყო გამოცემული[7]. მემამულეები ერეკებოდნენ ხიზნებს უკვე არა ცალკეული კომლობით, არამედ მთელი ჯგუფობით და სოფლობითაც კი[8]. 1869 წ. თბილისის გუბერნატორი ორლოვსკი აღიარებდა, რომ შექმნილი მდგომარეობა ძალიან მძიმე იყო და ხიზნების გასახლება მემამულეთა მიერ ხიზნების სრულ დარბევას იწვევდა. საკითხის მოსაგვარებლად ის შემდეგ წინადადებას აყენებდა: დარჩნენ ხიზნები თავიანთ მიწებზე აქამდე არსებული პირობებით კიდევ ორი წლის განმავლობაში. ამ ხნის მანძილზე ორივე მხარე ნებაყოფლობით უნდა მორიგდეს მიწის დაქირავების პირობების შესახებ წერილობითი ხელშეკრულების საფუძველზე[9]. ამრიგად, გუბერნატორი მოითხოვდა, რომ მემამულეებს საშუალება მისცემოდათ ხიზნები ვადიან მოიჯარადრეებად გადაეყვანათ. ორლოვსკის ამ წინადადებას არავითარი შედეგი არ მოყოლია. ბრძოლა მემამულეებსა და ხიზნებს შორის უფრო მწვავდებოდა. 1875 წ. გუბერნატორი აღიარებდა, რომ დავა და საჩივარი ხიზნებსა და მემამულეებს შორის იზრდება, რომ ის — გუბერნატორი — ყოველგვარი უწესრიგობის თავიდან აცილების მიზნით, მოქმედებს შემარიგებლობის პრინციპით, მაგრამ მიღებულმა ზომებმა სასურველი შედეგები არ გამოიღო, მემამულეები, სულ უფრო და უფრო ადიდებენ ხიზნურ გადასახადებს. ამიტომ გუბერნატორი საჭიროდ თელიდა

---

[6] Кучаев М. Н., Материалы для изучения хизанского положения в Грузии (см. «Материалы для изучения экономического положения государственных крестьян Закавказского края», том I, Тифлис, 1885 г., стр. 388).

[7] Ан-Пари, Грузинские хизаны и идеологи хизанства, Тифлис, 1913 г., стр. 30—31.

[8] საქართველოს სსრ ცსაა, ფ. 12, საქმე № 268, ს. ფ. 45.

[9] Кучаев, Материалы.. стр. 388.

ხიზანთა საკითხის საჩქაროდ მოგვარებას[10]. ბოლოს, 1876 წლის ივნისში, საკითხი განიხილა გლეხთა კომიტეტმა, რომლის მიერ მიღებული დადგენილება დაამტკიცა მეფისნაცვალმა. ამ დადგენილებით:

1) თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიის გლეხთა საგანგიოებს უნდა შეეგროვებინათ ცნობები ხიზნების რაოდენობისა და მათი მდგომარეობის შესახებ; 2) მიეღოთ ზომები მოდავე ხიზნებისა და მემამულეების შესარიგებლად და ხელი შეეწყოთ მხარეთა შორის საიჯარო ხელშეკრულების დადებისათვის; 3) ამ ცნობების საფუძველზე გუბერნიის გლეხთა საგანგიოებს უნდა შეედგინათ პროექტი ხიზანთა საკითხის გადაჭრის ღონისძიებათა შესახებ; 4) ხიზანთა საკითხის საბოლოო გადაწყვეტამდე დავა და საჩივრები ხიზნებსა და მემამულეებს შორის ამოღებული უნდა ყოფილიყო სასამართლოს კომპეტენციიდან და დაქვემდებარებოდა გლეხთა საქმის ადგილობრივ დაწესებულებებს[11].

ამ დადგენილების შედეგი იყო სენატორ კლუშინის 1876 წლის 23 ივნისის ცირკულიარული წერილი, რომლითაც დავა-საჩივრები ხიზნებსა და მემამულეებს შორის დაექვემდებარა გლეხთა დაწესებულებებს. ცნობების შეგროვება მეტისმეტად გაჭიანურდა. ის 1883-1884 წწ. დამთავრდა და წარმოდგენილი მასალების საფუძველზე თავისი დადგენილება გამოიტანა ქუთაისის გუბერნიის გლეხთა საგანგიომ 1883 წ. 16 თებერვალს, ხოლო თბილისისამ — 1884 წლის 14 ივლისს[12].

ცნობების შეგროვების პერიოდში მთავრობის მოხელეები ცდილობდნენ, სადაც ეს შესაძლებელი იქნებოდა, ხიზნების ნაწილი ვადიან მოჯარადრეებად გადაეყვანათ. ასე მაგ., ქუთაისის გუბერნიის გლეხთა საგანგიოს წევრებმა გენ. მაიორ მაჭავარიანმა და სტ. სოვ. ერისთავმა განაცხადეს, რომ მათ ზუგდიდის და სენაკის მაზრებში შეძლეს მრავალი ხიზანის წერილობით, ვადიან ხელშეკრულებაზე გადაყვანა[13].

თბილისის გუბერნატორმა, გენ. მაიორმა გროსმანმა, საგანგიოში ხიზანთა საკითხის საბოლოო განხილვამდე საჭიროდ სცნო წინასწარ მოესმინათ მემამულეებისათვის და გაეგოთ თუ რა პირობებში და როგორ ფიქრობდნენ ისინი ხიზანთა საკითხის გადაჭრას. ამ მიზნით 1884 წლის მაისში მოწვეულ სხდომაზე მემამულეთა ერთი

---

[10] Кулаев, იქვე, გვ. 339.

[11] იქვე, გვ. 393.

[12] იქვე, გვ. 393.

[13] საქართველოს სსრ ცსსა, ფ. 12, საქმე 268, ს. ფ. 37.

ნაწილი ხიზნებს მიწის უბრალო მოიჯარადრეებად სთვლიდა და გადაჭრით ილაშქრებდა მათზე ნადელის მიცემის წინააღმდეგ. მემამულეთა ამ ნაწილის აზრით, ძველი ისტორიული ხიზნები ამჟამად უკვე აღარ არიან, ისინი დროთა განმავლობაში ან ყმებად იქცნენ, ან სახელმწიფო გლეხების კატეგორიაში გადავიდნენ, ისინი კი, რომლებსაც ახლა ხიზნებს უწოდებენ, სრულიადაც არ არიან ხიზნები, იმ აზრით, როგორც ეს გაეგებოდათ წინათ, არამედ არიან მოიჯარადრენი, მიუხედავად იმისა დადებული აქვთ მათ მემამულეებთან საიჯარო ხელშეკრულება, თუ არა. ამ საფუძველზე თავადაზნაურთა ეს ჯგუფი მოითხოვდა, რომ მემამულეთა და ხიზნებად წოდებულ ამ მოიჯარადრეთა ურთიერთობა საერთო სამოქალაქო კანონებს დაქვემდებარებოდა და დავა-საჩივრები სასამართლო ორგანოებს გადაცემოდა[14]. მემამულეთა ეს თვალსაზრისი ყველაზე უფრო კარგად გამოხატა მსხვილმა მიწათმფლობელმა თავ. იოსებ ციციშვილმა, რომელიც ილაშქრებდა იმათ წინააღმდეგ, ვინც ხიზნებისათვის ამა თუ იმ სახით ნადელის მიცემის მომხრენი იყვნენ. ციციშვილი ამბობდა. ნადელის მიცემას მოითხოვენ ისინი, რომლებსაც მამული არ გააჩნიათ და ნადელის მიცემის მოთხოვნით არაფერს არ კარგავენ, ან ისინი, რომლებსაც ხიზნები სულ არა ჰყავთო; ციციანოვებს ბევრი ხიზნები ჰყავთ, რეფორმის დროს მათ საკუთარი მიწების ნახევარი დროებითვალდებულ გლეხებს მისცეს, დანარჩენი მიწების 1/4—1/5 კი ხიზნებს უჭირავთ და თუ ციციანოვების ხიზნებს მიწები მიეცემათ, მაშინ თვითონ ციციანოვები აღმოჩნდებიან ხიზნების მდგომარეობაშიო; ამიტომ არავითარ შემთხვევაში ნადელის მიცემა არ შეიძლება, ხიზნები ნებაყოფლობით უნდა მოურიგდნენ მემამულეებსო; ერთხელ და სამუდამოდ გავაგებინოთ ხიზნებს — აცხადებდა ციციანოვი, რომ მათ ჩვენს მიწებზე არავითარი უფლებები არა აქვთო[15].

მემამულეთა მეორე ნაწილი ცნობდა ხიზნების, როგორც გლეხთა განსაკუთრებული კატეგორიის არსებობის ფაქტს და საჭიროდ აღიარებდა მათსა და მემამულეებს შორის ურთიერთობის მოწესრიგებას. ამათგან ზოგიერთები, როგორც მაგ., იოსებ ივანეს ძე შალიკოვი და სხვ. საჭიროდ ცნობდნენ ხიზნებზე ნადელის მიცემას ვამოყიდვის გზით, მთავრობის დახმარებით, მხოლოდ იმ პირობით. თუკი მემამულეები ამის თანახმანი იქნებოდნენ, იქ კი, სადაც მემამულეებს ამის სურვილი არ ექნებოდათ — ხიზნებს მთავრობამ

---

[14] К у ч а е в, Материалы, გვ. 396 და შემდეგ; შდრ. ცსსა, ფ. 12, საქ. № 268, ს. ფ. 17.

[15] იქვე, გვ. 397.

უნდა მისცესო სახაზინო მიწები[16]. არსებითად მემამულეთა ამ ჯგუფის მოთხოვნა არაფრით არ განსხვავდებოდა იმ მემამულეთა მოთხოვნებისაგან, რომლებიც ნადელის მიცემის წინააღმდეგნი იყვნენ, რადგან ნებაყოფლობისა და სურვილის საფუძველზე ხიზნისა და მემამულის ურთიერთობის მოწესრიგება შეუძლებელი საქმე იყო.

სხვები — მემამულეთა ამ ნაწილიდან, როგორც მაგ., გიორგი ზურაბის ძე ანდრონიკოვი, მოითხოვდნენ, რომ ყოველი ცალკე მხარისა და ადგილისათვის მომხდარიყო ხიზნური გადასახადების და ხიზნებზე მიცემული ნადელების ზუსტი აღრიცხვა, აქედან დადგენილი ყოფილიყო გადასახადთა საშუალო ნორმა და შემდეგ ამ ნორმის საფუძველზე დადებული ყოფილიყო საიჯარო ხელშეკრულება მემამულეებსა და ხიზნებს შორის 12 წლის ვადით. ამ ვადის შემდეგ კი მომხდარიყო გადასახადების რეგულიაცია. ვინც ამ პირობით დარჩენას არ მოისურვებდა უნდა გასახლებულიყო მამულიდან ყოველგვარი საზღაურის გარეშე; თუ ვადის შემდეგ მემამულე მოისურვებდა ხიზნის გასახლებას — ხიზანს უნდა მისცემოდა ნაგებობებისა და ნარგავების ღირებულება[17].

მემამულეების მესამე ნაწილი აცხადებდა, რომ ხიზნების მოწყობა მემამულეთა საქმე არ არისო, ეს საქმე მთავრობამ უნდა იკისროს ხიზნების გადასახლებით თავისუფალ სახაზინო მიწებზე, ან მთავრობამ ხიზნებს უნდა მისცეს სესხი მიწის შესასყიდად საკუთრებაში, სადაც ეს ადგილობრივი პირობების მიხედვით შესაძლებელი იქნებაო[18].

თათბირზე ხიზნებისათვის მათ სარგებლობაში მყოფი მიწების გამოსყიდვის გზით მიცემის დამცველად გამოვიდა დავით ქაიხოსროს ძე ყიფიანი მისი აზრით ხიზანი მემამულის მიწის საკუთრების მონაწილეა: „Хизанские отношения заключают в себе ограничение права собственности помещика, относительно тех земель, которые составляют предмет хизанского права. Вся суть дела заключается именно в этом ограничении права собственности помещика[19].

მთავრობის მოხელეები, გამოდიოდნენ რა სახელმწიფო ინტერესებიდან, საჭიროდ თვლიდნენ ხიზნებზე ნადელის მიცემას. თბილისის გუბერნიის გლეხთა საგანგიოს წევრი ლიუბომირსკი

---

[16] იქვე, გვ. 398.

[17] Кучаев, გვ. 398.

[18] საქ. სსრ ცსსა, ფ. 12, საქმე 268, ს. ფ. 17.

[19] Кучаев, გვ. 401.

შოითხოვდა ნადელის მიცემას იმ ოდენობით, რომლითაც ხიზნები ფაქტიურად სარგებლობდნენ. ქუთაისის საგანგიოს წევრი რომანოვი კი ნადელის მიცემას მოითხოვდა ადგილობრივი დებულების მიხედვით, ე. ი. დროებით ვალდებულ გლეხების მსგავსად[20].

თათბირზე თავისი განსაკუთრებული აზრი წერილობით წარადგინა ილია ჭავჭავაძემ. ის ხიზნური ურთიერთობის შენარჩუნების მომხრე იყო, მისი აზრით მიწის ხიზნური მფლობელობა ხელს შეუწყობდა ქვეყნის ეკონომიურ განვითარებას. ილიას მიხედვით ხიზნობის ინსტიტუტი ადათობრივი სამართლის ნაცვლად დაწერილი კანონის ძალას უნდა დაქვემდებარებოდა.

გუბერნიის გლეხთა საგანგიომ მიწა მემამულეთა ხელშეუხლებელ საკუთრებად ცნო და ხიზნებზე ნადელის მიცემის აზრი უარყო[21].

1885 წლის მაისში ხიზანთა საკითხი განიხილა მთავარმართებლობის საბჭომ. მემამულეები აქაც თავის წინანდელ აზრს იცავდნენ იმის შესახებ, რომ ხიზნები მოიჯარადრეები არიან და საკითხი საერთო სამოქალაქო კანონებს უნდა დაექვემდებაროსო. ყველაზე უფრო ნათლად მემამულეთა ეს აზრი გამოსთქვა თავ. ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ. ის ამბობდა, რომ თავადაზნაურობამ ერთხელ მისცა გლეხებს მიწები და ამჟამად მას უმიწო გლეხებისათვის არაფრის მიცემა არ შეუძლიაო, არაა საჭირო ხიზნებზე განსაკუთრებული მზრუნველობა, რადგან ისინი კარგად და უზრუნველყოფილად ცხოვრობენო[22].

საბჭოზე განსახილველად წარმოდგენილი იყო 3 კანონპროექტი: საბჭოს წევრის კუჭაევისა, ილია ჭავჭავაძისა და დავით ქაიხოსროს ძე ყიფიანის.

ილია ჭავჭავაძე იცავდა თავის წინანდელ შეხედულებას ხიზნობის ინსტიტუტზე და მისი კანონით განმტკიცებას მოითხოვდა. მისი პროექტის მიხედვით მიწა მემამულის საკუთრებაა, ხოლო სახლი და სხვა ნაგებობანი, პირუტყვი, სას. სამეურნეო იარაღები და ხიზნის მიერ გაშენებული ბაღ-ვენახები — ხიზნის საკუთრებაა. ილიას პროექტის მესამე პარაგრაფის მიხედვით მემამულეს შეეძლო აეყარა ხიზანი, ხიზანსაც ჰქონდა წასვლის უფლება. ხიზნის სარგებლობაში მყოფი მიწის რაოდენობა მხარეთა შეთანხმებით უნდა დაწესებულიყო; შეუთანხმებლობის შემთხვევაში ხიზნის სარგებლობაში უნდა დარჩენილიყო მიწა, რომლითაც ის სარგებლობდა

---

[20] Кучаев, გვ. 400—401.

[21] იქვე, გვ. 402.

[22] საქართველოს ცსსა, ფ. 12, საქ. 268, ს. ფ. 40—41.

დებულების გამოქვეყნებამდე (§ 6). თუ მემამულე ხიზანს მისცემდა სარგებლობაში 4 დესეტინა ურწყავ ან 2 დესეტინა სარწყავ მიწას, მაშინ ხიზანს წასვლის შემთხვევაში თავისი საკუთრება მემამულისათვის უნდა დაეტოვებინა საანაზღაუროს გარეშე (§ 7). ხიზანს უფლება ეძლეოდა ესარგებლნა მემამულის ტყით, წყლით, საძოვრით. ამისათვის ხიზანს უნდა ეხადა განსაზღვრული გადასახადები, რომელიც მხარეთა შეთანხმებით უნდა დაწესებულიყო. დავისა და უთანხმოების შემთხვევაში ყოველწლიური გადასახადი შემდეგი რაოდენობით უნდა განსაზღვრულიყო: საკარმიდამო მიწისათვის, რომელიც 1200 კვ. საჟენზე მეტი არ უნდა ყოფილიყო — 3 მანეთი; სახნავ-სათესი მიწისათვის და ბაღ-ვენახიდან — შემოსავლის 1/4 ნაწილი, მინდორზე გაშენებული ხეხილიდან — მოსავლის 1/3, სათიბისათვის — მოსავლის 1/3; ტყით, წყლით, საძოვრით და სხვა სერვიტუტული უფლებებისათვის გადასახადი იმდენი უნდა ყოფილიყო, რამდენიც დაწესებული იყო სახაზინო ნიხრის მიხედვით მოცემული ადგილისათვის (§ 18). ხიზანს უფლება ჰქონდა, თუკი მემამულე ამის თანახმა იქნებოდა, გაეყიდა, ანდერძად მიეცა, ან გაეჩუქებინა თავისი უფლებები მთლიანად და არა ნაწილობრივ (§ 20). ილიას აზრით ამ საფუძველზე ხიზნობა უნდა დარჩენილიყო. პროექტის მიხედვით ხიზნად ითვლებოდნენ ის მიწათმოქმედი გლეხები, რომლებიც მიწერილნი იყვნენ სოფლის საზოგადოებაზე, ცხოვრობდნენ მიწათმფლობელის მამულში და ჰქონდათ მუდმივი სახლ-კარობა და მიწის სარგებლობის შესახებ მემამულესთან არ იმყოფებოდნენ კანონიერი ან საშინაო აქტით შედგენილი ვადიან ხელშეკრულებით ურთიერთობაში, რომელიც მხარეთათვის სადაო არ იყო (§ 1). ხიზნებად ჩაითვლებოდნენ ის გლეხებიც, რომლებიც ამ დებულების შემდეგ დასახლდებოდნენ მემამულეთა მიწებზე პირველ პარაგრაფში ნაჩვენები პირობების საფუძველზე (§ 22). ილიას პროექტი ცნობდა აგრეთვე მხარეთა ურთიერთ შეთანხმების საფუძველზე ხიზნის მიერ მიწის გამოსყიდვას, მთავრობის დახმარებით (§ 23)[23].

ილიას პროექტი ხიზნური ურთიერთობის მოწესრიგებას ისახავდა მიზნად და არა მის მოსპობას, ილია იცავდა ხიზნებს მემამულეთა ძალმომრეობისაგან, რომლებიც დაჟინებით მოითხოვდნენ ეცნოთ ხიზნები, როგორც ვადიანი მოიჯარადრეები, რომ ვადის შემდეგ მათი თავისუფალი გაძევება შესძლებოდათ. წინააღმდეგ ამისა

---

23 ილიას პროექტი იხ. საქ. სსრ ცსსა. ფ. 12, საქმე 268, გვ. 62—65 აგრეთვე პ. ოთეიძის პუბლიკაცია „საისტორიო მოამბე, წ. 3, 1947 წ., გვ. 221—228.

ილიას სურდა დაკანონებული ყოფილიყო ხიზნობა, როგორც მუდმივ მემკვიდრეობითი ურთიერთობა. ილიას პროექტი ხიზანთა უფლებებს აფართოებდა, მაგრამ ამით ხიზნების მდგომარეობის გაუმჯობესება შეუძლებელი იყო, ხიზანი მემამულის კაბალაში რჩებოდა.

ილიას პროექტი შედეგი იყო მისი მცდარი შეხედულებისა ხიზნობის ისტორიული და ეკონომიური მნიშვნელობის შესახებ. მისი აზრით პირველი დიდი უსამართლობა ისტორიაში ეს იყო მიწის საზოგადო საკუთრების დარღვევა და კერძო საკუთრების გაჩენა, მაგრამ ჩვენ უძლურნი ვართ — ამბობდა ილია — მოვსპოთ ეს უსამართლობა. ხიზნობაში კი თავის შემდგომ განვითარებას პოულობს მიწის საზოგადო საკუთრების ელემენტი, კერძო საკუთრების უფლების შეზღუდვით. მას შემდეგ, რაც საზოგადო საკუთრების მოსპობის ნიადაგზე მიწის მუშა უმიწოდ დარჩა და მიწის მესაკუთრე უმუშახელოდ, ერთადერთი გამოსავალი იყო მიწის ხიზნური მფლობელობა. ილიას აზრით ხიზნობა ერის საჭიროებამ დაბადა, ის „შექმნა თვითონ ერის ცხოვრებამ, თვითონ ერმა გამოხარშა თავის ცხოვრების მდუღარებაში და წამლად დაიდევა იმ ტკივილის მოსარჩენად, რაიც სამწუხარო მოვლენამ მიწისა და ხელის განცალკევებისამ აუტეხა დროთა მიმავლობაში. სულიერმა ძალ-ღონემ ერისამ მთელი საუკუნოები იმოქმედა ამაზედ, მთელი საუკუნოები მოახმარა ამას, ტანი ააყრევინა და ჭამოიყვანა კუთვნილს გზაზე შემდეგის წარმატებისათვის“[24]. ილია ფიქრობდა, რომ ერის სურვილით შექმნილი ხიზნობა გაზრდის გზაზე იმყოფებოდა და ამიტომ ხელი უნდა შეეუწყოთ მის განვითარებასო — ამბობდა ის. მისი აზრით, „ხიზნობის ბუნებაში ადამიანის პირადობის შემხუთავი არა არის რა. პირიქით, ხიზნობა ყოველგვარს შეხუთვას ეურჩება და დიდის გულმოდგინებით ჰპატრონობს ადამიანის პირად უფლებასა“[25]. ეკონომიური თვალსაზრისით ხიზნობა, ილიას აზრით, ხელს უწყობდა ქვეყნის სამეურნეო წარმატებას.

ილიას ეს აზრი მცდარია. ხიზნობას არ შეეძლო ხელი შეეწყო ქვეყნის სამეურნეო წარმატებისათვის, პირიქით, ის ხელს უშლიდა ქვეყნის კაპიტალისტურ განვითარებას და ისტორიული აუცილებლობა ხიზნობის ინსტიტუტის ლიკვიდაციას მოითხოვდა.

ილიას პროექტს მთავარმართებლობის საბჭოში დაუპირისპირდა დაჭით ქაიხოსროს ძე ყიფიანის პროექტი. დ. ქ. ყიფიანი სრულიად საწინააღმდეგო თვალსაზრისზე იდგა ხიზნობის საკითხში.

---

[24] ი. ჭავჭავაძე, თხზ. ტ. VIII, გვ. 181.

[25] იქვე.

ილიას იმ მოსაზრების წინააღმდეგ, რომლის მიხედვითაც ხიზნობა ერის სასიცოცხლო ინტერესებმა შექმნეს, დ. ქ. ყიფიანი აცხადებდა: „действительно народ произвел хизанство, как произвели народы рабство, сословность и другие институты Феодализма и средневекового варварства[26].

დ. ლ. ყიფიანი მოითხოვდა ხიზნობის ინსტიტუტის მოსპობას. მისი პროექტის[27] მიხედვით ხიზნებს უნდა მისცემოდა მათ სარგებლობაში მყოფი მიწების სრულ საკუთრებაში გამოსყიდვის უფლება, მასთან გამოსასყიდი თანხის გამოანგარიშების საფუძველი უნდა ყოფილიყო მიწის არა ახლანდელი საბაზრო ფასი, არამედ იმ ბეგარა-გადასახადების ღირებულება, რომელსაც ხიზნები უხდიდნენ მემამულეს. ამ პროექტით მხარეთა შეთანხმებით ხიზნური ურთიერთობის შეწყვეტის მიზნით წესდებოდა 3 წლის ვადა. ამ ხნის განმავლობაში ხიზან-მემამულეს შორის არსებული ურთიერთობა უცვლელად უნდა დარჩენილიყო. თუ ამ 3 წლის შიგნით შეთანხმება არ მოხდებოდა ხიზნებს უფლება ექნებოდათ გამოესყიდათ მიწა შემდეგი ნორმით: არა უმეტეს 1 დესეტინა საკარმიდამო ნაკვეთისა და 10 დესეტინა სახნავ-სათესი მიწისა. გამოსასყიდი თანხა გამოანგარიშებული უნდა ყოფილიყო ხიზნის წლიური გადასახადის 6%-იანი კაპიტალიზაციის საფუძველზე. მთავრობა მიწების გამოსყიდვაში იმ წესით უნდა დახმარებოდა ხიზნებს, როგორც ღრ. ვალდებულ გლეხებს. როგორც ვხედავთ, დ. ქ. ყიფიანიც მიწას მემამულის საკუთრებად თვლიდა, მაგრამ სამართლიანად აღიარებდა, რა, რომ ხიზნობა დრომოჭმული მოვლენა იყო, მოითხოვდა მის მოსპობას ხიზნური მიწების გამოსყიდვის საფუძველზე.

მთავარმართებლობის საბჭოს სხდომაზე საკუთარი პროექტით გამოვიდა ამ საბჭოს წევრი მ. ნ. კუჭაევი. კუჭაევი ხიზნებს რუსეთის იმპერიის დასავლეთის გუბერნიების ჩინშევიკებს ადარებდა. ჩინშევიკები, — ამბობდა ის, — მუდმივად სარგებლობენ მემამულეთა მიწებით და მათ მიწის მესაკუთრებთან ერთად იურიდიული უფლება აქვთ ამ მიწებზე და ხიზნებიც ასეთნი არიანო[28]. მისი აზრით ხიზნობა წარმოადგენდა „ბატონყმობის განსაკუთრებულ ფორმას“[29]. აკრიტიკებდა რა ილიას იმ მოსაზრებას, რომ ხიზნობა მომავალში უნდა გაქრებოდეს, როგორც ხელსაყრელი მოვლენა, მ. ნ. კუჭაევი აცხადებდა, რომ ეს აზრი უტოპიურია, რადგან მომა-

---

26 საქ. სსრ ცსსა, ფ. 12, საქმე 268, გვ. 42,

27 იქვე.

28 საქ. სსრ ცსსა, ფ. 12, საქმე 268 ს. ფ. 45.

29 იქვე, ს. ფ. 46.

ვალში ახალი მიწების ათვისება მოხდება იჯარის საფუძველზე იმ მოსაზრებით, რომ მიწის ფასის ზრდის გამო მემამულე უცვლელ გადასახადებს არ დასჯერდება, იჯარადარი კი არ დაენდობა სიტყვიერ შეთანხმებას. ამ მოსაზრების დასამტკიცებლად კუჭაევს მოყავდა ის ფაქტი, რომ ბევრმა მემამულეებმა უკვე დასდეს წერილობითი ხელშეკრულება ხიზნებთან მიწის იჯარით აღების შესახებ და თუ ეს ყველგან მასიურად არ გავრცელდა, მხოლოდ იმიტომ, რომ ორივე მხარე მოელის ხიზანთა საკითხის გადაჭრასო[30]. კუჭაევი დაასკვნიდა, რომ ილიას პროექტს ხიზანთა დიდი ნაწილის უმიწოდ დატოვება მოყვებოდა[31]. რაც შეეხება დ. ჭ. ყიფიანის პროექტს, მას კუჭაევი ძირითადად მისაღებად თვლიდა.

მთავარმართებლობის საბჭომ სცნო, რომ ხიზნებისა და მემამულეების ურთიერთობა არ იყო მოიჯარადრისა და მესაკუთრის ურთიერთობა[32] და შეიმუშავა კანონ-პროექტი, რომელიც დასამტკიცებლად უნდა წარდგენილიყო უმაღლესი მთავრობის წინაშე. ეს კანონ-პროექტი მაქსიმალურად იცავდა მემამულეთა ინტერესებს, (რამდენადაც კი ეს შესაძლებელი იყო) სახელმწიფოსა და ხაზინის ინტერესების შესაბამისად. პროექტის მიხედვით ხიზნად ცნობილი იქნენ ის გლეხები, რომლებსაც ჰქონდათ რა მკვიდრობა კერძომფლობელთა მიწებზე, არ იყვნენ მესაკუთრეებთან ვადიან ხელშეკრულებით ურთიერთობაში. კანონპროექტი ხიზნის საკუთრებად სცნობდა სახლს და სხვა სამეურნეო ნაგებობებს, რომელიც თვითონ ხიზნის მიერ იყო აშენებული, აგრეთვე ხიზნის მიერ გაშენებულ ბაღ-ვენახს. მემამულეს ყოველთვის ჰქონდა უფლება უარი ეთქვა ხიზნისათვის მიწით სარგებლობაზე და ამ შემთხვევაში საკითხი უნდა გადაწრილიყო მემამულისა და ხიზნის ურთიერთ შეთანხმებით, ხოლო თუ შეთანხმება არ მოხდებოდა, მემამულე ვალდებული იყო გადაეხადა ხიზნისათვის ნამდვილი ღირებულება ხიზნის საკუთრებისა და აგრეთვე აენაზღაურებინა ის ხარჯები, რაც გაუწევია ხიზანს მიწის გაუმჯობესებისათვის. თუ ხიზანი თავისი სურვილით სტოვებდა მემამულის მიწას, მაშინ ხიზნის მთელი საკუთრება მემამულეს რჩებოდა უფასოდ. პროექტის მიხედვით ხიზნის სარგებლობაში რჩებოდა ის მიწა, რომლითაც ის ახლა სარგებლობდა, იმავე გადასახადებით, რასაც აქამდე იხდიდა. ცვლილება ხიზნურ ურთიერთობაში შეიძლებოდა მომხდარიყო მხოლოდ ხიზნის თანხმობით. დავა მემამულეებსა და ხიზნებს შორის ექვემ-

---

30 იქვე, ს. ფ. 46.

31 იქვე, ს. ფ. 50.

32 საქ. სსრ ცსსა, ფ. 12, საქმე, 268, ს. ფ. 52.

დებარებოდა გლეხთა დაწესებულებებს. კანონპროექტით ორივე მხარეს უფლება ჰქონდა შეთანხმების საფუძველზე მიწის უვადო სარგებლობა ვადიანად ექცია. მიწის გამოსყიდვა ხიზნის მიერ უნდა მომხდარიყო შეთანხმების საფუძველზე და იმ წესით, როგორც ეს გათვალისწინებული იყო ადგილობრივი დებულებით ყოფილი ყმების მიმართ.

მთავარმართებლობის საბჭოს კანონპროექტი ზოგიერთი ცვლილებით დამტკიცებულ იქნა უმაღლესი მთავრობის მიერ 1891 წლის 3 ივნისს.

4. 1891 წლის 3 ივნისის კანონი

1891 წლის 3 ივნისის კანონი[33] მემამულეთა ინტერესებს იცავდა. კანონის პირველი მუხლი განსაზღვრავდა თუ ვინ უნდა ყოფილიყო ცნობილი ხიზნად. ამ მუხლში ნათქვამია: „ამ დებულების ძალით ხიზნებად ირიცხებიან ის მიწათმფლობელნი გლეხნი, რომლებიც ამ დებულების გამოცხადებამდე დასახლებულნი არიან ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიის მებატონეთა მამულებში და რომელთაც ამ მიწის მფლობელობისა და სხვაგვარი სარგებლობის შესახებ ვადიანი პირობა არა აქვთ მებატონეებთან არც მიღებულის წესით შეკრული და შემოწმებული და არც თუნდა შინაურული, რომელსაც ორივე მხარე უპრს არ ყოფდეს". ამრიგად საკმარისი იყო მემამულეს ეთქვა, რომ გლეხი ხიზანი არ არის და მაშინ ამ უკანასკნელს უნდა დაემტკიცებინა თავისი ხიზნური უფლებები ან მიწა უნდა დაეტოვებინა. კანონის ეს მუხლი საშუალებას აძლევდა მემამულეს უბრალო შინაურული პირობის ქაღალდის საფუძველზე, რის დატყუებასაც ხშირად ახერხებდა იგი, უარეყო ხიზნური უფლება და მიწიდანაც აეყარა.

კანონი უფლებას აძლევდა მემამულეს უარი ეთქვა ხიზნისათვის მიწით სარგებლობაზე. ამ შემთხვევაში მემამულეს ერთი წლით ადრე უნდა გაეფრთხილებინა ხიზანი (მუხ. 5). მემამულე, რომელიც აძევებდა ხიზანს ვალდებული იყო მიეცა მისთვის საზღაური ურთიერთ შეთანხმების საფუძველზე. კანონის მე-7 მუხლით: „თუ მებატონემ ხიზანს მამულზე უარი უთხრა, მაშინ ვალდებულია, იმ რიგად დააჯილდოვოს ხიზანი, როგორც ერთმანეთში მორიგდებიან. თუ ამგვარი მორიგება არ მოხდა, მაშინ ვალდებულია, უზღოს ხიზანს განსაკუთრებულ დაფასების მიხედვით ერთი ორად ღირებული ყოველივე იმისა, რაც ხიზანს აუშენებია, გაუშენებია და დაუ-

[33] გაზ. „ივერია", 1897 წ., № 170 (აგვისტოს 11).

რგავს მებატონის მამულში და აგრეთვე იმისიც რაც რამ ხარჯი მოსვლია მფლობელობის დროს მებატონის სამოსახლო, სახნავებისა, სათიბებისა და საბაღო ადგილების განსაკარგებლად". კანონი უფლებას აძლევდა ხიზანს, უარი ეთქვა მებატონის მიწით სარგებლობაზე, რისთვისაც მას ამის შესახებ ერთი წლით ადრე უნდა ეცნობებინა მემამულისათვის. ამ შემთხვევაში, ე. ი. თუ ხიზანი თავისი სურვილით ტოვებდა მიწას — „მაშინ ის მიწა და ყოველივე შიგა აშენებული და დანერგული მებატონის ხელში გადადის და არც ვალდებულია მებატონე, ხიზანი რითიმე დააჯილდოვოს" (მუხ. 6).

როგორც ვხედავთ, მემამულის უფლება აეყარა ხიზანი, ერთგვარად შეზღუდული იყო ხიზნის საკუთრებად ცნობილი ქონების ორმაგი ღირებულების გადახდით, მაგრამ, როგორც სამართლიანად შენიშნავდა ვეიდენბაუმი „Закон 3-го июня 1891 года построенный по внешности к интересам обеих сторон, по существу благоприятствовал только одним помещикам. Землевладелец, уплатив двойную стоимость хизанских построек и пр., приобретал усадьбу и готовое хозяйство. Следовательно действительная жертва его выражалась ординарною стоимостью перечисленных выше предметов. Но она легко могла быть возмещена при сдаче земли новому съемщику на более выгодных условиях»[34].

კანონის ის მუხლი, რომელიც ხიზანს წასვლის უფლებას აძლევდა წმინდა ფორმალური ხასიათის იყო, რადგან ამ შემთხვევაში ხიზანი მემამულეს უფასოდ უტოვებდა ათეული წლების განმავლობაში მისი შრომით გაკეთებულ მიწას, შენობებს და სხვა სამეურნეო ნაგებობებს, ხიზნის მიერ გაშენებულ ბაღ-ვენახებს. კანონი წამსვლელი ხიზანს უფლებას აძლევდა თავისი ხიზნური უფლებები მიეყიდა მესამე პირისათვის, მაგრამ ამ შემთხვევაში ეს პირი ვალდებული იყო მემამულისათვის წინდაწინ გადაეხადა მომავალი წლის გადასახადები. ასეთ პირობებში „в практике крестьянских учреждений не найдется ни одного случая добровольного отказа хизана от владельческой земли. Статья закона, дающая ему такое право, есть чисто кабинетное сочинение, придуманное только для логической последовательности, в виду права помещика отказать хизану пользоваться землею»[35].

1891 წლის 3 ივნისის კანონი ხიზნის განკარგულებაში ტოვებდა ყველა იმ საკარმიდამო, სახნავ-სათესი და სხვ. სახის მიწას, რომლითაც ის სარგებლობდა ამ დებულების გამოცემამდე. ხიზანს უფლება ჰქონდ აგრეთვე ესარგებლა მემამულის ტყით, წყლით, საძოვ-

[34] Вейденбаум, Хизаны в Грузии, Тифлис, 1913, стр. 29.

[35] Вейденбаум, იქვე, გვ. 29—30.

რებით და სხვ. იმავე პირობებში, რა პირობებითაც დებულების გამოცემამდე სარგებლობდა. ამგვარად, ხიზნისა და მემამულის ურთიერთობა უცვლელი რჩებოდა. 1891 წლის 3 ივნისის კანონის მე-10 მუხლით მიწის უვადო მფლობელობა მამულის პატრონთან მორიგების საფუძველზე. „შეიძლება ვადიანად იქცეს ან საკუთრებად შეიძინონ ხიზნებმა მათი ნამფლობი მებატონის მამული მთავრობის დახმარებით“.

1891 წლის 3 ივნისის დებულება აკანონებდა ხიზნობას და ამავე დროს ის თითქოს ხიზნური ურთიერთობის მოსპობის გზასაც სახავდა (მეათე მუხლი), მაგრამ ამ გზით ხიზნური ურთიერთობის მოსპობა, მხოლოდ მემამულის სასარგებლოდ და მისი სურვილით შეიძლებოდა. მიუხედავად ამისა მემამულეები ვერ დააკმაყოფილა ამ კანონმაც და მათ მაშინათვე დაიწყეს მის წინააღმდეგ ბრძოლა, რასაც ახალი კანონის გამოცემა მოჰყვა.

ნ. ხიზანთა რაოდენობა

ხიზანთა რაოდენობის ზუსტი დადგენა რეფორმის წინა ხანისათვის თითქმის შეუძლებელია, რადგან კამერალურ აღწერებში ხიზნები ცალკე არ აღირიცხებოდნენ. თბილისის გუბერნატორის ცნობით 1861 წლისათვის გუბერნიაში ირიცხებოდა 5938 კომლი ხიზანი[36]. იმავე ხანისათვის, გ. თუმანოვის ანგარიშით, ქუთაისის გუბერნიაში 1.169 კომლი ხიზანი იყო[37]. ამრიგად, რეფორმის წინ საქართველოში დაახლოებით 7.107 ხიზანთა კომლი ირიცხებოდა.

1876 წლისათვის კუპაევის ანგარიშით თბილისის გუბერნიაში იყო სულ 6.155 კომლი ხიზანი, აქედან რეფორმის შემდეგ დასახლდა ხიზნებად 1.468 კომლი[38], ქუთაისის გუბერნიაში იყო — 2.532 კომლი, აქედან რეფორმის შემდეგ გახდა ხიზანი 1.025 კომლი. თუ ამ ცნობებს დავუჯერებთ რეფორმის შემდეგ, 12 წლის განმავლობაში, სულ საქართველოში ხიზნად დასახლებულა 2.483 კომლი, ე. ი. საშუალოდ წლის განმავლობაში ხიზანთა რიცხვი იზრდებოდა 207 კომლით.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, 1876 წლიდან მთელი 8 წლის განმავლობაში წარმოებდა სხვადასხვა ცნობის შეგროვება ხიზნების შესახებ. ეს ცნობები დამუშავებული და გამოცემული იქნა ამიერ-

---

36 К у ч а е в, Материалы... 387; Документы по истории Грузии (1862—1917) под редакцией Ш. К. Чхетия, Тб. 1954, стр. 160.

37 Т у м а н о в, Земельные вопросы и преступность на Кавказе, 1902 г., стр. 37.

38 К у ч а е в, Материалы..., стр. 426.

კავკასიის სტატისტიკური კომიტეტის მიერ 1893[39] და ხელმეორედ 1899 წელს[40]. ამ ცნობების მიხედვით თბილისის გუბერნიაში 1882-1884 წლებში იყო 6.774 კომლი ხიზანი[41], მათში 25.706 მამრობითი სქესის, ხოლო ქუთაისის გუბერნიაში—2.680 კომლი[42], სულ საქართველოში — 9.454 კომლი. ამ 8 წლის განმავლობაში, 1876 წლიდან 1884 წლამდე, თბილისის გუბერნიაში ხიზანთა რიცხვი გაზრდილა 616 კომლით, ე. ი. წელიწადში საშუალოდ ხიზანთა რიცხვი იზრდებოდა 77 კომლით, ქუთაისის გუბერნიაში კი დაახლოებით 18 კომლით.

მაზრების მიხედვით ხიზანთა რაოდენობა 1882—1884 წლებში შემდეგნაირად იყო განაწილებული:

თბილისის გუბერნია			ქუთაისის გუბერნია		
მაზრები	ხიზანთა რაოდენობა კომლებში	მამრ. სული	მაზრები	ხიზანთა რაოდენობა კომლებში	მამრ. სული
გორის	3.222	12.751	ზუგდიდის	1.798	6.199
ბორჩალოს	1.384	5.419	ოზურგეთის	252	848
დუშეთის	975	4.040	შორაპნის	214	777
თბილისის	458	1.761	ლეჩხუმის	174	900
თიანეთის	320	941	სენაკის	126	515
თელავის	257	504	ქუთაისის	97	371
სიღნაღის	137	290	რაჭის	19	75
ს უ ლ:	6.774	25.706	ს უ ლ:	2.680	9.685

როგორც ამ ცხრილიდან ჩანს, თბილისის გუბერნიის ხიზნური მოსახლეობის თითქმის ნახევარი გორის მაზრაში ცხოვრობდა, ხოლო ქუთაისის გუბერნიაში ზუგდიდის მაზრაზე მოდიოდა გუბერნიის ხიზანთა 2/3.

შემდგომი ცნობები თბილისის გუბერნიისათვის გვაქვს 1894 წლისათვის, ხოლო ქუთაისის გუბერნიისათვის 1901 წლისათვის. ამ ცნობების მიხედვით თბილისის გუბერნიაში იყო 6.361 კომლი ხიზანი, ხოლო ქუთაისის გუბერნიაში — 1.337 კომლი[43]. ამრიგად,

[39] Свод статистических данных о землевладений в Тифлисской и Кутаисской губерниях под редак. Е. Кондратенко. Тифлис, 1893 г.

[40] Сборник статистических данных о землевладений и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края, под ред. Е. Кондратенко. Тифлис, 1899.

[41] Сборник ст. данных.. стр. 15.

[42] იქვე, გვ. 42—62.

[43] Материалы по вопросу о распространении действий крестьянского Поземельного Банка на Закавказский край, С.-Петербург, 1904, стр. 107.

1884 წლიდან ხიზანთა რიცხვი ორივე გუბერნიაში კლებულობს, სახელდობრ თბილისის გუბერნიაში 10 წლის განმავლობაში ხიზანთა რიცხვი შემცირდა 413 კომლით (6774—6361) და ქუთაისის გუბერნიაში 17 წლის განმავლობაში — 1343 კომლით. მაზრების მიხედვით ხიზანთა ეს რაოდენობა შემდეგნაირად იყო განაწილებული:

თბილისის გუბერნია 1894 წლის ცნობებით			ქუთაისის გუბერნია 1901 წლის ცნობებით		
მაზრები	ხიზანთა რიცხვი კომლებში	მამრ. სული	მაზრები	ხიზანთა რიცხვი კომლებში	მამრ. სული
გორის	3.617	12.605	ზუგდიდის	881	ცნობა
ბორჩალოს	1.200	5.429	სენაკის	180	
დუშეთის	882	4.040	ოზურგეთის	130	არ
თბილისის	446	1.761	შორაპნის	78	
თიანეთის	216	951	ქუთაისის	56	არის
			რაჭის	12	
სულ:	6.361	25.540	სულ:	1.337	

როგორც მოყვანილი ცნობებიდან ჩანს რეფორმის შემდეგ პირველი 20 წლის განმავლობაში ხიზანთა რაოდენობა, არც ისე სწრაფად და „კატასტროფულად", როგორც ამას კატეგორიულად ამტკიცებდნენ თავადაზნაურები 1913 წელს, მაგრამ მაინც იზრდებოდა. უმიწობისა და მცირემიწიანობისა გამო გლეხების მისწრაფება გამხდარიყვნენ ხიზნებად გასაგებია, მაგრამ საკითხავია რატომ უშვებდნენ ამას მემამულეები, რომლებიც, როგორც აღვნიშნეთ, დაჟინებით მოითხოვდნენ ხიზნების მოიჯარადრეებად გადაქცევას? გარდა ბუნებრივი ზრდისა ხიზანთა რიცხვის ზრდა იმითაც იყო გამოწვეული, რომ ბევრი მიწის მოიჯარადრე გლეხი, განსაკუთრებით ისინი, რომლებსაც მემამულეებთან ვადიანი წერილობითი ხელშეკრულება არ ჰქონდათ დადებული — თავისთავს ხიზნად აცხადებდნენ და ზოგიერთი მათგანი ახერხებდა კიდეც თავისი ხიზნური უფლების დამტკიცებას. მეორეს მხრივ, როგორც ამას კავკასიის მეფისნაცვალი ვორონცოვ-დაშკოვი აღნიშნავდა, ხიზნების ზრდას თვითონ მემამულეებიც უწყობდნენ ხელს: მამულების გაუმჯობესების გამო მასიური იყო მემამულეების ურთიერთ შორის დავა მამულების გარშემო. საქართველოში იშვიათად თუ მოიძებნებოდა ისეთი მემამულე, რომელსაც მეორე მემამულესთან დავა არ ჰქონებოდა მიწის რომელიმე ნაკვეთზე და მემამულე, რომელსაც დავის მოგების იმედი არ ჰქონდა, სიამოვნებით აძლევდა პირველ შეხვედრილ გლეხს ამ მიწას ხიზნურ და შედარებით შეღავათიან

პირობებშიც კი, რომ მისგან რაიმე სარგებელი მაინც მიეღო (ეს იყო უმთავრესად გაუკაფავი, გასაწმენდი და სახნავ-სათესად გასაკეთებელი მიწის ნაკვეთები, რომელსაც ხიზნად დასახლებული გლეხი მძიმე შრომით ამუშავებდა).

6. ხიზნური მიწათმფლობელობა

ოფიციალური სტატისტიკური მასალების მიხედვით, 1882—1884 წლებში თბილისის გუბერნიის ხიზნების სარგებლობაში იყო სულ 982,2 დესეტინა საკარმიდამო მიწა, ანუ საშუალოდ ერთ კომლზე მოდიოდა 386 კვ. საჟენი, სულ არ ჰქონდა საკარმიდამო მიწა 587 კომლს[44]. ქუთაისის გუბერნიაში ხიზნებს ჰქონდათ 868 დესიატინა საკარმიდამო მიწა[45] ანუ საშუალოდ კომლზე 0,28 დესიატინა. ხიზნების უზრუნველყოფა სახნავ-სათესი მიწებით შემდეგ სურათს იძლეოდა: თბილისის გუბერნიაში საშუალოდ 1 კომლ ხიზანზე მოდიოდა 5 დესეტინამდე მიწა, ე. ი. 1 დესეტინით მეტი, ვიდრე დროებითვალდებულ გლეხებზე, 3,5 ჯერ ნაკლები ვიდრე სახელმწიფო გლეხებზე და 5 ჯერ ნაკლები ვიდრე გერმანელ კოლონისტებზე[46]. ამასთან ხიზნების 22,4% ფლობდა სახნავ-სათეს მიწას 0-დან 2,5 დესეტინამდე და 43,8% — კი 2,5 დესეტინიდან — 5 დესეტინამდე. სულ არ ჰქონდათ სახნავ-სათესი მიწა ხიზანთა 11,54% ანუ 782 კომლს[47]. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ უმიწაწყლო ხიზნების უდიდესი უმრავლესობა მოდიოდა სიღნაღისა და თელავის მაზრებზე: სიღნაღის მაზრაში ხიზნების 62,5% არ ჰქონდა სახნავ-სათესი მიწა, თელავისაში კი — 94,5%-ს. რაც შეეხება ბაღ-ვენახის მიწებს, ასეთი სულ არ ჰქონდა 6.125 კომლს ანუ გუბერნიის ხიზანთა საერთო რიცხვის 90,42%-ს. გაცილებით უარესი იყო ხიზანთა უზრუნველყოფა სახნავ-სათესი მიწით ქუთაისის გუბერნიაში. აქ ხიზნებს ჰქონდათ სულ 4.141 დესეტინა ანუ 1 კომლზე საშუალოდ მოდიოდა 2 დესეტინამდე სახნავ-სათესი მიწა.

ფ. გოგიჩაიშვილის გამოანგარიშებით 1903 წლისათვის თბილისის გუბერნიაში საშუალოდ 1 კომლ ხიზანზე მოდიოდა 3,60 დესიატინა ყოველგვარი მიწა, ქუთაისის გუბერნიაში კი — 1,93 დეს[49].

---

[44] Сборник ст. данных..., გვ. 16.

[45] იქვე, გვ. 19.

[46] იქვე, გვ. 17.

[47] იქვე, გვ. 17.

[48] იქვე.

[49] Ф. Гогичайшвили, Малоземелье среди крестьян Закавказья, Тифлис, 1903, стр. 17.

ო. სიომინის მიერ მოყვანილი ცნობების მიხედვით XX საუკუნის დასაწყისისათვის აღმოსავლეთ საქართველოში 1 კომლ ხიზანზე მოდიოდა საშუალოდ 4,01 დესეტინა ყოველგვარი მიწა, ანუ მამრობითი სქესის 1 სულზე — 1,02 დესეტინა[50].

როგორც ამ ცნობებიდან ჩანს ხიზანთა საკმაოდ დიდ ნაწილს არ ჰქონდა საკმაო რაოდენობის სახნავ-სათესი და სხვა სახის მიწა და ამიტომ ისინი იძულებულნი იყვნენ იჯარით აეღოთ მიწები. სამწუხაროდ არ მოგვეპოვება ცნობები იმის შესახებ, თუ რა ზომით იყო გავრცელებული მიწის იჯარით აღება ხიზნებს შორის.

არსებობს ქრ. ვერმიშევის გამოკვლევა ხიზანთა მდგომარეობის შესახებ 80-იან წლებში ბაგრატიონ-მუხრანსკის მამულში. ბაგრატიონ-მუხრანსკი უმსხვილესი ქართველი მემამულე იყო. რომელმაც ერთმა პირველთაგანმა ხელი მოჰკიდა სავაჭრო მიწათმოქმედებას და მეურნეობაში დაქირავებული შრომა და გაუმჯობესებული სასოფლო საშეურნეო იარაღები გამოიყენა.

ბაგრატიონ-მუხრანსკის მამულში სულ იყო 77 კომლი ხიზანი. უმრავლესობა ოსები იყვნენ, შემდეგ მოდიოდნენ ქართველები, სომხები და სხვ. ხიზნებს ეჭირათ უმთავრესად მთიანი ადგილები, რომლებიც დასახლებული ცენტრებიდან დაშორებით მდებარეობდნენ. ხიზნები 4 კატეგორიად იყოფოდნენ და ატარებდნენ საზომ-საწყაოთა სახელს, რომლითაც ცხადათაა გამოხატული ხიზნის სარგებლობაში მყოფი მიწისა და დაწესებულ გადასახადებს შორის არსებული თანაფარდობა. ხიზანთა ეს კატეგორიებია:

1) „ლიტრის“ ხიზნები, შედარებით ყველაზე უფრო შეძლებული ხიზნები, რომლებსაც 20 დღიური მიწა აქვთ. ასეთი სულ იყო 9 კომლი.

2) „სამი ჩარექის“ ხიზნები, რომლებსაც 15 დღიური („ლიტრის“ 3/4) მიწა აქვთ. ესენი მხოლოდ 5 კომლს შეადგენდნენ.

3) „ნახევარი ლიტრის“ ხიზნები, რომლებსაც 10 დღიური („ლიტრის“ 1/2) მიწა აქვთ. აღნიშნულ მამულში ხიზანთა ეს კატეგორია ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანი იყო (28 კომლი).

4) „ჩარექის“ ხიზნები, რომლებსაც 5 დღიური („ლიტრის“—1/4 მიწა აქვთ, სულ 26 კომლი.

გარდა ამ კატეგორიისაა იყვნენ უმიწო ხიზნებიც, რომლებსაც მხოლოდ მცირე ზომის საკარმიდამო ნაკვეთი ჰქონდათ. მათი რიცხვი 9 კომლს შეადგენდა[51].

---

50 О. Семин, Великая годовщина... Киев, 1911, стр. 34.

51 Хр. Вермышев, Хизаны и хизанство, 1884, стр. 10—13.

ხიზანთა გადასახადები იმდენად სხვადასხვანაირი და უსასრულოდ მრავალფეროვანი იყო, რომ შეუძლებელი ხდება საერთო ნორმის დადგენა. გადასახადი ნატურალური და შრომამოგებითი იყო. ღალა მერყეობდა მოსავლის 1/3-დან 1/10-მდე, ზოგან ის ერთდღიურ მიწაზე, 1 კოდ მარცვლეულს შეადგენდა, ზოგან უფრო მეტს.

1894 წლის ცნობებით თბილისის გუბერნიაში 6361 კომლი ხიზნებიდან მხოლოდ ფულად გადასახადს იხდიდა 623 კომლი, მხოლოდ ნატურალურ გადასახადს — 5027 კომლი და ორივეს ერთად —შერეული წესით —711 კომლი[52].

1882—1884 წლების ცნობებით, თბილისის გუბერნიაში ხიზან კომლთა რიცხვი, რომლებიც სულ არ იხდიდნენ ფულად გადასახადს — 2.679 კომლს შეადგენდა[53]. დანარჩენები (6.774 კომლიდან) გადასახადებს შერეული წესით იხდიდნენ.

ხიზანთა გადასახადების შესახებ წარმოდგენას გვაძლევს ქრ. ვერმიშევის ცნობები ბაგრატიონ-მუხრანსკის მამულის შესახებ. ეს გადასახადები ამ მამულში ყოველთვის ერთნაირი არ იყო და იცვლებოდა მემამულის შეხედულებისდა მიხედვით. ხიზანთა ვალდებულება-გადასახადები კატეგორიების მიხედვით სხვადასხვანაირი იყო.

„ლიტრის" ხიზანი ვალდებულია:

1) მოუხნას მემამულეს 2 დღიური მიწა მაისის ბოლო რიცხვებსა და ივნისის დასაწყისს შორის პერიოდში, საკუთარი მუშა-საქონელით;

2) თესვის დროს უნდა გამოიყვანოს გუთნეული მუშასაქონლით 2 დღის განმავლობაში. ამავე ორი დღის განმავლობაში უნდა გამოიყვანოს ერთი მთესველი;

3) წლის განმავლობაში მემამულეს უნდა მიუტანოს 24 ურემი შეშა (თვეში ორ-ორი ურემი);

4) ზამთრის 4 თვის განმავლობაში უნდა იმუშაოს მემამულის სასარგებლოდ 20 დღის განმავლობაში სხვადასხვა სამუშაოზე;

5) ამავე ოთხი თვის განმავლობაში უნდა დაამზადოს 2 ურემი სარი და მიუტანოს სავენახეში მემამულეს;

6) მკის დროს უნდა გამოიყვანოს მომკელი, რამდენ დღესაც მოითხოვს მემამულე ან მოურავი;

---

[52] საქ. სსრ ცსსა, ფ. 12, საქმე 410, ს. ფ. 4—5.

[53] Сб. ст. д. о зем. и способ. хоз-ва..., стр. 17—18.

7) 3—4 დღეში უნდა მიზიდოს მემამულის სახლში მოწეული ჭირნახული საკუთარი ურმით;

8) ლეწვის დროს, რომელიც 2 თვის განმავლობაში გრძელდება, უნდა გამოიყვანოს ერთი მუშა.

დანარჩენი კატეგორიის ხიზნები ასეთივე სახის გადასახადებს იხდიდნენ მათ სარგებლობაში მყოფი მიწის რაოდენობის პროპორციულად. „სამი ჩარექის“ ხიზნის მოვალეობა დიდად არ განსხვავდებოდა პირველი კატეგორიის ხიზნის მოვალეობისაგან: მას არ გამოყავდა მთესველი, შეშის მოტანა დაწესებული იყო პირველი კატეგორიის ხიზნის 3/4-ის რაოდენობით, ე. ი. 18 ურემი. ასევე ყველა სხვა ვალდებულებას და სამუშაოს ის ასრულებდა „ლიტრის“ ხიზნის ვალდებულების 3/4-ის რაოდენობით. „ნახევარ ლიტრის“ ხიზანი იხდიდა„ ლიტრის“ ხიზნის გადასახადთა ნახევარს, „ჩარექის“ ხიზანი არ ღებულობდა მონაწილეობას ხვნაში, თესვაში“, რადგან მას მუშა-საქონელი არა ყავდა. ის არ იყო ვალდებული აგრეთვე შეშა მიეტანა მემამულისათვის. მუშაობდა 5 დღეს 4 თვის განმავლობაში, უნდა მოემზადებინა და მიეტანა 1/2 ურემი სარი, მკის დროს კი „ლიტრის“ ხიზნის თანასწორად უნდა გამოეყვანა მომკელი, ლეწვის დროს ოთხ ასეთ ხიზანს 1 მუშა გამოჰყავდა. რაც შეეხება უმიწო ხიზნებს, ისინი კვირაში 1 დღეს მუშაობდნენ მემამულის სასარგებლოდ. ყველა კატეგორიის ხიზნები ყოველ სახნავ დესეტინა მიწაზე მემამულეს აძლევდნენ 2 კოდ მარცვლეულს და სხვ.[54].

ვერმიშევის გამოანგარიშებით „ლიტრის“ ხიზანს მემამულის სასარგებლოდ უნდა გამოემუშავებინა წელიწადში 144 კაცღე და 116 საქონელღე; ხიზანთა ბეგარა-გადასახადების რაოდენობაზე და მათ ფულად ღირებულებაზე წარმოდგენას გვაძლევს შემდეგი ცხრილი[55]:

ხიზანთა კატეგორია	ხიზნის პირადი მუშაობა		ხიზნის ღირებულება ფულებში	მარცვლეული (ჭვავი) ნახევარ დესეტინაზე	სულ ხიზნის გადასახადი მანეთებში
	კაც-დღე	საქონელ-დღე			
„ლიტრის“ ხიზანი	144	116	77,30	40—53,2	117,3—130,5
„სამი ჩარექის“	114	92	62,55	30—40	92,44—102,55
„ნახევარ ლიტრის“	81	60	43, 3	20—26,6	63,3 —69,9
„ჩარექის“ ხიზანი	42	10	16,55	10—13,3	26,55—29,85

54 Вермышев, დასახ. შრომა, გვ. 15—16—17.

55 Вермышев, იქვე, გვ. 17.

უმიწო ხიზნები წელიწადში მემამულის სასარგებლოდ 50—52 დღეს მუშაობდნენ, რაც ფულზე გადაყვანით 15-დან 18 მანეთს შეადგენს. ამასთან უნდა აღინიშნოს, რომ ვერმიშევის მიერ აღებული შეფასება, როგორც თვითონ შენიშნავს — მინიმალურია. 1 დესეტინა ყოველგვარ მიწაზე „ლიტრის“ ხიზანი იხდიდა 11,75 მანეთიდან — 13,5 მანეთამდე, „სამი ჩარეჭის“ ხიზანი — 12,34 მანეთიდან 13,66 მანეთამდე, „ნახევარ ლიტრის“ ხიზანი — 13,98 მანეთს და „ჩარეჭის“ ხიზანი — 11,94 მანეთს[56]. საშუალოდ ყველა კატეგორიის ხიზანი 1 დეს. ყოველგვარ მიწაზე იხდიდა 12,91 მანეთს. 1 დესეტინა სახნავი მიწიდან კი ხიზანი იხდიდა მანეთებში[57]:

ხიზანთა კატეგორია	მუშაობით	მარცვლეულით	ს უ ლ:
„ლიტრა“	11,6 —15,46	3	19,6 —23,46
„სამი ჩარეჭი“	12,51—16,68	8	20,51—24,68
„ნახევარი ლიტრა“	12,99—17,32		20,99—25,32
„ჩარეჭი“	9,93—13,2	8	17,93—21,2

საშუალოდ ბაგრატიონ-მუხრანსკის ხიზანი დესეტინა სახნავ მიწაზე იხდიდა 21,70 მანეთს. ამრიგად, 1864 წლიდან 1884 წლამდე, ე. ი. 20 წლის განმავლობაში ბაგრატიონ-მუხრანსკის ხიზნებმა 1 დესეტინა ყოველგვარ მიწაზე გადაიხადეს 258,20 მანეთი, ხოლო 1 დესეტინა სახნავ მიწაზე — 434 მანეთი, მაშინ, როცა თბილისის გუბერნიაში 1 დესეტინა მიწის საშუალო ღირებულება უდრიდა 23 მანეთს[58]. გამოდის, რომ ხიზნები გადასახადების სახით ყოველწლიურად იხდიდნენ დესეტინა მიწის ფასს.

პროფ. ს. ავალიანის გამოანგარიშებით დროებით-ვალდებული გლეხი 1 დესეტინა მიწისათვის ყოველწლიურად იხდიდა (ღალის ღირებულების ჩათვლით) 9 მანეთს[59]. თუ ამ ნორმას ჩავთვლით ხიზნის გადასახადად საშუალოდ საქართველოში (რაც, რა თქმა უნდა, მინიმალური იქნება) გამოვა, რომ 1904 წლამდე, ე. ი. რეფორმიდან 40 წლის განმავლობაში ხიზნებმა 1 დესეტინა მიწისათვის გადაიხადეს 360 მანეთი.

1894 წლის ცნობებით ხიზნური გადასახადები ფულზე გადაყვანით თბილისის გუბერნიაში შეადგენდა სახნავ-სათესი მიწისათვის საშუალოდ 22 მანეთს 1 კომლზე, ტყით, წყლით, საძოვრებით

[56] Вермышев, გ. 28.

[57] იქვე. გვ. 28

[58] Сборн. ст. Данн.,... გვ. 20.

[59] Авалиани, Кр. вопрос..., ტ. IV, გვ. 156.

და სხვა სარგებლობისათვის ხიზნის ბეგარა-გადასახადი შეადგენდა საშუალოდ 40 მანეთს[60]. გარდა ამისა, ხიზნები იხდიდნენ სახელმწიფო, საგუბერნიო, საერობო და ადგილობრივ გადასახადებს, ასრულებდნენ სახელმწიფო ბეგარას. გადასახადების ეს თანხა იმდენად დიდი იყო, რომ როცა ხიზანთა ერთმა ნაწილმა 1891 წლის 3 ივნისის კანონის საფუძველზე სურვილი გამოსთქვა მათს სარგებლობაში მყოფი მიწის გამოსყიდვის შესახებ — მთავრობამ მათზე სესხის მიცემა სარისკო საქმედ ჩასთვალა[61].

ამრიგად, ხიზნური ბეგარა-გადასახადები ბატონყმურ ხასიათს ატარებდნენ.

8. კლასობრივი ბრძოლა ხიზნებსა და მემამულეებს შორის (1864—1900 წწ.)

მემამულეები გადასახადების გადიდების გზით ცდილობდნენ გაეძევებინათ ხიზნები მიწიდან. მთავრობა და მისი მოხელეები მემამულეების მხარეზე იყვნენ. ამ მხრივ საინტერესოა მემამულე ფალავანდიშვილებისა და მათი ხიზნების საქმე.

როგორც საქმეში დაცული მასალებიდან ჩანს, ბრძოლა ფალავანდიშვილებსა და მათ ხიზნებს შორის დიდი ხნის წინათ დაწყებულა. ამ ბრძოლის შედეგი ყოფილა 1839 წლის აღმასრულებელი ექსპედიციის განკარგულება, რომლითაც დაუწესებიათ ხიზნური გადასახადები[62]. ამჯერად ბრძოლა ხიზნებსა და მემამულეებს შორის 1883 წელს დაწყებულა. საქმე იმით დაიწყო, რომ მემამულეებმა მომრიგებელ შუამავალთან შეთანხმებით დანიშნეს ტყის მცველები და გლეხებს ტყით სარგებლობის უფლება აუკრძალეს. სოფ. ტერეგვანის ჯერ დროებით ვალდებულმა გლეხებმა და შემდეგ ხიზნებმა წინააღმდეგობა გაუწიეს მემამულეთა ამ ღონისძიებას და გარეკეს ტყეში მისული მემამულეები და ტყის მცველები და ფიზიკური შეურაცხყოფაც მიაყენეს მემამულეებს. მთავრობამ ადგილზე სამხედრო ექსპედიცია გაგზავნა. მისი დახმარებით მემამულეებმა ძალდატანებით, მუქარით და დაშინებით გამოსტაცეს ხიზნებს ხელწერილები გადიდებული გადასახადების შესახებ. ხიზნებმა მემამულეების ასეთი მოქმედება გაასაჩივრეს და როცა საქმე გამორკვევამდე მივიდა, ფალავანდიშვილები იძულებული შეიქნენ თვითონვე მოესპოთ ეს საბუთები[63]. მომრიგებელმა შუამა-

---

60 საქ. სსრ ცსსა, ფ. 12, საქმე 410, ს. ფ. 4—7.

61 იქვე, ს. ფ. 6—7.

62 საქ. ცსსა, ფ. 12, საქმე № 53, ს. ფ. 33.

63 იქვე, ს. ფ. 4.

ველმა ყველა ხიზნის მიმართ ერთნაირი გადასახადები დააწესა. ჩვეულების მიხედვით კი ხიზანთა ცალკეული კომლები სხვადასხვა რაოდენობის გადასახადებს იხდიდნენ. გუბერნიის გლეხთა საგანგიო 1884 წლის აპრილში ხიზნების საჩივარზე ამ საქმის გამო დაავალა მომრიგებელ შუამავალს თითოეული ხიზანისათვის ცალკე დაედგინა გადასახადი. ხიზნები არ დაკმაყოფილდნენ ამ გადაწყვეტილებით და საჩივარი შეიტანეს მმართველი სენატის სახელზე. ამასობაში მომრიგებელ შუამავალს გუბერნიის გლეხთა საგანგიოს დადგენილების შესასრულებლად გამოჰქონდა გადაწყვეტილებანი და პოლიციის დახმარებით დაუყოვნებლივ სისრულეში მოჰყავდა მის მიერ მიღებული გადაწყვეტილება. ამასთან, მემამულეებმა ჩანახის ზომა წინანდელთან შედარებით 2 ჯერ გაადიდეს[64]. ამის გამო ხიზნებმა შეწყვიტეს გადასახადების გაღება და უარი თქვეს მომრიგებელი შუამავლის მიერ მიღებულ გადაწყვეტილებათა შესრულებაზე[65]. ისინი ითხოვდნენ შეჩერებულიყო მომრიგებელი შუამავლის მიერ მიღებულ დადგენილებათა შესრულება, სანამ სენატი მათ საჩივარზე გადაწყვეტილებას არ მიიღებდა. მდგომარეობა დღითიდღე მწვავდებოდა. ბრძოლა ხიზნებსა და მემამულეებს შორის სხვა სოფლის საზოგადოებებშიც დაიწყო. 1885 წლის 5 ივნისის თარიღით სოფლების წორბისის, ხთანას და ციხიანის ხიზნები თავიანთ განცხადებაში ჩიოდნენ, რომ ფალავანდიშვილებმა მათ პოლიციის დახმარებით ჩამოართვეს ხელწერილები გადიდებულ გადასახადებზე. ხიზნების საჩივარი ამ საქმის გამო გუბერნატორმა მომრიგებელ შუამავალს თავ. თ. ციციანოვს გადასცა, რომელმაც მოსპო ეს საბუთები და ახალი, უფრო გადიდებული გადასახადები დააწესა[66].

იმავე 1885 წლის 14 ივნისის თარიღით სოფლების: სამწყაროს, მეხლეტის, მუღრისის და ფრინევის ხიზნები წერდნენ თავიანთ საჩივარში, რომ ჩვენი საჩივარი ფალავანდოვების მიერ გადიდებულ გადასახადებზე ძალდატანებით ჩამორთმეული ხელწერილების შესახებ — გადასცეს ჩვენს დაუძინებელ მტერს, მომრიგებელ შუამავალს თომა ციციანოვს, რომლის გადაწყვეტილებაც გავასაჩივრეთ, მაგრამ ჩვენი განცხადება დამალა ციციანოვის თანაგამზრახველმა, გუბერნიის გლეხთა საგანგიოს წევრმა თავ. აბაშიძემ, ხოლო „მომრიგებელი შუამავალი, სარგებლობს რა იმით, რომ უფროსობა ჩვენ ყოველგვარი დაცვის გარეშე მისი (მომრიგებელი

---

64 ცსსა. ფ. 12, საქმე № 53, ს. ფ. 4.

65 იქვე.

66 ცსსა, ფ. 12, საქმე, 53, ს. ფ. 14.

შუამავლის. — ვ. გ.) თვითნებური, არაადამიანური მართლმსაჯულების ქვეშ გვტოვებს". თავზე გვახვევს დადგენილებას დადგენილებაზე[67]. როგორც საქმიდან ჩანს მომრიგებელი შუამავალი არაფერს არ ეკითხებოდა ხიზნებს, თვითნებურად ღებულობდა მემამულეთათვის სასარგებლო დადგენილებებს, ხელს აწერინებდა ხიზნებს ამ დადგენილებებზე და ასლებისათვის ახდევინებდა მათ 1-დან 5 და 8 მანეთამდე ფულს, მაშინ, როცა კანონით 15 კაპ. უნდა აეღო[68]. მომრიგებელი შუამავალი, აშკარად უკანონოდ და თვითნებურად მოქმედებდა: აპატიმრებდა კიდეც ხიზნებს[69].

მემამულეთა და მთავრობის მოხელეთა თვითნებობას საზღვარი არ ჰქონდა. ამაზე თვალსაჩინოდ ლაპარაკობს ყორნისის სოფლის საზოგადოების ხიზნების 1885 წლის 30 ივლისის განცხადება გუბერნატორის სახელზე. რომელშიაც ნათქვამია: მომრიგებელი შუამავალი თავად ფალავანდოვებთან ერთად, მათი შინამოსამსახურეებით, იასაულებით და პრისტავებით, შეიარაღებულნი და ცხენებზე ამხედრებულნი, შემოესიენ ჩვენს სოფლებს და ისე აგვაწიოკეს, რომ თურქი ბაში-ბუზუკებიც კი არ ჩაიდენდნენ ამას. ისინი დაჯირითობდნენ ჯერ კიდევ აუღებელ პურის ყანებში და თავისი ცხენების ჩლიქებით სთელავდნენ მას, იმ საბაბით, რომ გაეგოთ დათესილი ყანების რაოდენობა; ბევრს ჩვენთაგანს ართმევდნენ საქონელს, ცხენებს და ჩალის ფასად ყიდდნენ. მათ ასტეხეს შფოთი და რამდენიმე დღის განმავლობაში პირდაპირ შეგვჭამეს ჩვენ, არ დაკმაყოფილდნენ ჩვენს მიერ მირთმეული კვების პროდუქტებით. დაიარებოდნენ სოფლებში და თითქოს ცმოწშებდნენ თავიანთი ხელის სიმარჯვეს. და ხმლების სიმახვილეს, ერთის მოქნევით თავს კვეთდნენ შეხვედრილ საქონელს და მიათრევდნენ შესაჭმელად. არც კვნესამ, არც ტირილმა ჩვენი ცოლებისა და ბავშვებისა, არც ხვეწნა-მუდარამ შებრალების შესახებ, ვერ შეძლო თავ. ფალავანდოვების და მომრიგებელი შუამავლის ბარბაროსობის ოდნავ მაინც შერბილება. მომრიგებელი შუამავალი ემუქრებოდა ჩვენს რწმუნებულებს, რომ თუ ისინი არ შეწყვეტენ საჩივრების შეტანას, დაუყოვნებლივ ჩამოხრჩობილი იქნებიან და სხვ.[70]. გლეხთა საგანგებო ხიზნების არც ერთი თხოვნა არ დააკმაყოფილა და მომრიგებელი შუამავალი ყველა საქმეში გაამართლა.

გლეხთა დაწესებულების ასეთი მოქმედება არ იყო ერთეული შემთხვევა. დუშეთის მაზრაში 1883 წელს მომრიგებელმა შუამა-

---

67 იქვე, ს. ფ. 10.

68 ცსსა, ფ. 12, საქმე 53, ს. ფ. 10 და 64.

69 იქვე, ს. ფ. 47.

70 ცსსა, ფ. 12, საქმე 53, ს. ფ. 38.

ვალმა თავ. ამილახვარის 5 ხიზანი გლეხი გადასახადების გადაუხდელობის გამო 7 დღე-ღამის განმავლობაში ციხეში ჩასვა[71]. გლეხთა საგანგიომ. ხიზანთა საჩივარი ამ საქმის გამო უშედეგოდ დატოვა; ხიზნებმა საქმე სენატში გაასაჩივრეს, რომელმაც საჩივარი მთავარმართებელს დაუბრუნა, ამ უკანასკნელმა კი ისევ გლეხთა საგანგიოს გადასცა, მაგრამ მომრიგებელი შუამავალი ჩოლოყაევი პასუხისგებაში არ იქნა მიცემული, იმ მოტივით, რომ ის დამნაშავე არ იყო, რადგან კანონი არ იცოდაო[72].

მმართველმა სენატმა 1865 წლის 10 დეკემბრის ბრძანებულებით ხიზანთა საჩივარი, როგორც ისეთი, რომელიც ყურადღების ღირსი არ იყო, უშედეგოდ დასტოვა[73].

ბრძოლა ფალავანდოვებსა და მათ ხიზნებს შორის ამით არ დამთავრებულა. 1889 წლის 26 ივნისს, სოფ. ოჟირის ხიზნები აცხადებდნენ, რომ 1887 წლიდან მემამულეთა მოთხოვნით მომრიგებელმა შუამავალმა ახალი დადგენილებები მიიღო გადიდებული გადასახადების შესახებ და პოლიციის დახმარებით ძალაში მოყავს თავისი გადაწყვეტილებაო[74].

ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ მემამულეებსა და ხიზნებს შორის კლასობრივი ბრძოლის მოყვანილ მაგალითში ხიზნებს შეგნებული ჰქონდათ თავიანთი კლასობრივი ინტერესების ერთიანობა, ორგანიზებული მოქმედების საჭიროება. მომრიგებელი შუამავლისა და გუბერნიის გლეხთა საგანგიოს გადაწყვეტილებათა წინააღმდეგ, რომლებსაც ხიზანთა ცალკეული კომლების მიმართ ცალკეული გადაწყვეტილებები გამოჰქონდათ, თავიანთ განცხადებაში ხიზნები წერდნენ: „ჩვენი საქმე საერთოა და ამიტომ ცალ-ცალკე გადაწყვეტილებები არ უნდა იყოსო"[75]. როგორც საქმიდან ჩანს ხიზნების ბრძოლაში ადგილი ჰქონდა ორგანიზებულობისა და აგიტაციის, მოქმედებისაკენ მოწოდების ელემენტებს: ერთი ხიზანი დააპატიმრა მომრიგებელ შუამავალმა იმისათვის, რომ მან შეკრიბა 7 კაცი, დადიოდა სოფლებში და ყველას ეუბნებოდა, რომ საყოველთაო, ერთობლივი საჩივრები შეეტანათ და არა თითოეულად[76]; ორი ხიზანი, რომლებიც აგრეთვე დაპატიმრებულნი იქნენ, გზაზე დახვდნენ გლეხებს, რომლებსაც ურმით ღალა მიჰქონდათ.

---

71 იქვე.
72 იქვე.
73 ცსსა, ფ. 12, საქმე № 53, ს. ფ. 49.
74 იქვე, ს. ფ. 86.
75 იქვე, ს. ფ. 35.
76 იქვე, ს. ფ. 47.

და უკან დააბრუნეს; 8 ხიზანი დაპატიმრებული იქნა ხიზანთა საკითხის გარშემო ცრუ ხმების გავრცელებისათვის[77].

ხშირად მემამულეები თვითონ იწვევდნენ გლეხებს თაეიანთ მამულებში შემოსავლის წყაროს გაზრდის მიზნით, აძლევდნენ მათ ხიზნურ პირობებში ისეთ მიწებს, რომელთა იჯარით გაცემა შეუძლებელი იყო. გლეხებიც, რომლებსაც მიწები არ ჰქონდათ, სჩეხდენ და სწმენდნენ ჯირკვებისაგან მიწას და წინათ მიუვალ და გამოუსადეგარ ადგილს სახნავ-სათესად და ბაღვენახად აქცევდნენ. ასე დასახლდნენ მაგ., გორის მაზრაში თავ. ციციანოვების მამულში, თვით მემამულეთა მოწვევით ჯავისა და სხვა ხეობის 300 კომლი ოსები XIX საუკუნის პირველ ნახევარში[78]. 1885 წელს ხიზნებსა და მემამულე ციციანოვებს შორის ბრძოლა დაიწყო გადასახადების გარშემო. მემამულეებმა თვითნებურად გაადიდეს ხიზნური გადასახადები, გადასახადების ეს გადიდება ზომა-წონის ერთეულების სიდიდის გადიდებაში გამოიხატებოდა: თუ წინათ ხიზნები ღალას 20 გირვანქიანი ჩანახით იხდიდნენ, ახლა მემამულეებმა ჩანახის ზომა 30 გირვანქამდე აიყვანეს და ამრიგად ღალაც 1,5 ჯარ გადიდდა. მომრიგებელმა შუამავალმა ჩანახის ზომად 27 გირვანქა დააწესა, თითქოსდა თვით ხიზნების განცხადების საფუძველზე, მაშინ, როცა ხიზნებისათვის არავის არაფერი არ უკითხავს. ციციანოვებმა ხიზნებს წაართვეს საქონლის ძოვების უფლება, შეუვარდნენ თავიანთი კაცებით სახლებში და ძალით დაუწყეს წართმევა ზომაზე მეტი გადასახადებისა. ხიზნების ვერავითარმა საჩივარმა და თხოვნამ ვერ გასჭრა. უკიდურეს მდგომარეობამდე მისული 400 კომლი გლეხი, რომელსაც მთელი ნახევარი საუკუნის განმავლობაში მძიმე და განუწყვეტელი ფიზიკური შრომით მიუვალი და უსარგებლო მიწა-წყალი სახნავ-სათეს და შემოსავლიან ადგილად უქცევია, იძულებულია მიატოვოს ეს ადგილი: „რადგან ჩვენი ხსნა არ არის —წერდნენ ისინი 1888 წ. ხელმწიფე იმპერატორის სახელზე უქვეშევრდომილეს თხოვნაში — გთხოვთ მოგვცეთ სადმე სახაზინო მიწა, ან უბრძანოთ ადგილობრივ ხელისუფლებას გვახდევინონ გადასახადი ძველი ჩანახით[79]". მაგრამ ადგილობრივი ხელისუფლება მემამულეთა მიმართ ოდნავი ურჩობისათვის აპატიმრებდა ხიზნებს და პოლიციური და იძულებითი ზომების სხვა ღონისძიებებით მემამულის ძალა-უფლებას უმორჩილებდა მათ.

ციციანოვები ტყით სარგებლობისათვის წინათ დაწესებული 2 მანეთის მაგიერ თხოულობდნენ ხიზნებისაგან 5-დან 10 მანეთამდე,

77 ცსსა, ფ. 12, საქმე № 53, ს. ფ. 47.

78 იქვე, გვ. 38.

79 საქ. სსრ ცსსა, ფ. 12, საქმე 143, ს. ფ. 38—39.

გარდა ამისა, თხოულობდნენ მუშა ხელის გამოყვანას, რაც წინათ არ შედიოდა ხიზანთა ვალდებულებაში. მემამულეებმა მთავრობის ორგანოების წინაშე დასვეს საკითხი ხიზნების მთლიანად გასახლების შესახებ, იმ მოტივით, რომ ჩვეულებით დაწესებულ ვალდებულებებს არ ასრულებენო[80]. ცხადია, ხიზნების აყრა ახლა ხელსაყრელი იყო მემამულეთათვის: გაშენებულ და განაყოფიერებულ ადგილ-მამულს ისინი გაცილებით ხელსაყრელ პირობებში გასცემდნენ საიჯაროდ. 1893 წელს ამ საქმეში ჩაერია მმართველი სენატიც, მაგრამ ბრძოლა ხიზნებსა და მემამულეებს შორის ამის შემდეგაც არ შეწყვეტილა: 1894 წელს გუბერნიის გლეხთა საგანგიო ისევ არჩევდა ციციანოვების და მათი ხიზნების საქმეს[81]. უკიდურესობამდე მისული და გაწამებული ხიზნები აცხადებდნენ: „ჩვენ ვეღარ შეგვიძლია სარგებლობა და ცხოვრება თავად ციციანოვების მამულში, საცა, რომ ჩვენ ორმოცდაათი წელიწადი მეტი გვიცხოვრნია, გაგვიჩეხნია ტყე და გაგვიკეთებია საბნავ მამულათ[82], გუბერნატორი დაარწმუნეს, — წერდნენ ხიზნები, — რომ ჩვენ ბუნტოვშჩიკები ვართ „ამის გამოისობით იყვნენ დაბეზღებულნი. თერთმეტი კაცი მწარე ზამთარში, დაშორებულნი ცოლ-შვილისაგან და ექვსი კვირა გორის სამიკიტნოებში ეყარნენ, მხოლოდ ამის შემდეგ მისცეს ადგილი სახელმწიფო საპყრობილებში, საცა სხამენ მკვლელებს და სხვაფრივ დამნაშაეებთ[83]“.

ხშირად, პოლიციური ძალმომრეობის გზით მომრიგებელი შუამავლისა და მემამულის მიერ დაწესებული გადასახადის წაღების შემდეგ, ხიზანს თითქმის არაფერი არ რჩებოდა სახლში, დაწესებულ გადასახადს მთელი წლის მოსავალი ვერ ფარავდა და გლეხს თავისი ოჯახის გამოსაკვები და სათესლეც კი არ რჩებოდა[84]. იყო შემთხვევა როცა ხიზანს მხოლოდ სიმინდი ეთესა და მას ღალად პურს თხოვდნენ[85].

მემამულეები თავიანთი გაზრდილი მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად მიმართავდნენ დაშინებას, მუქარას, იძულების ნაცად მეთოდს, სადაც კი ეს არ გადიოდა აშკარა მოტყუების წინაშეც არ ჩერდებოდნენ, სარგებლობდნენ გლეხის შეუგნებლობით და გამოუცდელობით, დასტყუებდნენ ფულს მიწის საფასურად,

---

80 იქვე, ს. ფ. 18.

81 საჭ. სსრ ცსსა. ფ. 12, საქმე 143. ს. ფ. 35.

82 იქვე, ს. ფ. 46.

83 იქვე, 47.

84 იქვე, საქმე 283. ს. ფ. 6.

85 იქვე, ს. ფ. 3—4.

სამაგიეროდ უბრალო ქაღალდის ნაგლეჯს მისცემდნენ, გლეხს თავისი თავი ამ შესყიდული მიწის მესაკუთრე ეგონა; თუ უბრალო ნასყიდობის ბარათზე ხელი მოაწერა გამყიდველმა გლეხს ჰგონია „რომ ვერა ზეციური და ვერა ქვეყნიური ძალა იმათ ნასყიდ მამულს ვერ ჩამოართმევს. იმათ არ იციან, რომ ამისათვის კანონით სხვა წესებია დადგენილი[86]“ და რამდენიმე ხნის შემდეგ მემამულე საჩივარს აღძრავდა, რომ ეს გლეხი მისი ხიზანია და არა მესაკუთრე. ამას ნათლად ადასტურებს შორაპნის მაზრის სოფ. სარეგვეშის მემამულე სოკოლოვების და მათი 25 კომლი ხიზან გლეხების —ბუხნიკაშვილების დავა. 1900 წელს მემამულე სოკოლოვებმა საჩივარი აღძრეს ხიზნების წინააღმდეგ იმის შესახებ, რომ ისინი 1890 წლიდან არ იხდიან ხიზნურ გადასახადებს. ამ ხიზნების სარგებლობაში იყო 23 მიწის ნაკვეთი, სულ 190 ქცევა. მემამულეები თხოულობდნენ გადაახდევინონ მათ წლიური გადასახადი 243 მანეთი, სულ 9 წლისა 2.187 მანეთი. გლეხებმა განაცხადეს, რომ ყველა ეს მიწა მათ საკუთრებას შეადგენს და შეძენილი აქვთ კანონიერი აქტებით და შინაურული დოკუმენტებით. ამის დასამტკიცებლად ხიზნებმა წარადგინეს ორი ნასყიდობის სიგელი და 15 შინაურული დოკუმენტი. დავა ხიზნებსა და მემამულეებს შორის 1865 წლიდან წარმოებდა. გლეხებმა ვერ შეძლეს მიწებზე საკუთრების უფლების დამტკიცება. მომრიგებელმა შუამავალმა საქმე მემამულეების სასარგებლოდ გადაწყვიტა, რომლითაც გლეხებს 1 წლის შიგნით უნდა გადაეხადათ 2.187 მანეთი[87]. მომრიგებელი შუამავლის ეს გადაწყვეტილება ხიზნებმა გაასაჩივრეს ქუთაისის გუბერნიის გლეხთა საგანგიოში. გლეხები ამტკიცებდნენ, რომ ისინი სოკოლოვების ხიზნები არ არიან და ხიზნური პირობებით სარგებლობდნენ მხოლოდ 40 ქცევა და 750 კვ. საჟ. მიწის ნაკვეთით, საიდანაც წესიერად აძლევდნენ მემამულეს ხიზნურ გადასახადებს. სხვა მიწები მათი საკუთრებაა 83 ქცევა და 885 კვ. საჟენი მიწის შესახებ აქვთ 2 ნოტარიალური ნასყიდობა 1855 წლის 21 იანვრისა და 1870 წ. 9 თებერვლისა — აზნაურ ლევან ჩიკვაიძესაგან და გენ.-მაიორ სპირიდონ მაჭავარიანისაგან, სხვა მიწების შესახებ კი აქვთ 15 საშინაო დოკუმენტი[88]. გლეხთა ეს განცხადება მომრიგებელმა შუამავალმა ოქმში არ შეიტანა და დაუჯერა მემამულეთა სიტყვიერ განცხადებას, მაშინ, როცა მემამულეები ამ გლეხებს 9 წლის განმავლობაში არ

---

86 ს. მესხი, ნაწერები, ტ. 11, თბილისი, 1903 წ., გვ. 315—316.

87 ცსსა, ფ. 12, საქმე 1114, ს. ფ. 27.

88 ცსსა, ფ. 12, საქმე 1114, ს. ფ. 7.

სთხოვდნენ ხიზნურ გადასახადებს. გუბერნიის გლეხთა საგანგიომ მომრიგებელი შუამავლის უკანონო გადაწყვეტილება დაამტკიცა. ხიზნებმა საგანგიოს ეს დადგენილება მმართველი სენატის სახელზე გაასაჩივრეს. საქმე 1902 წ. იმით დამთავრდა, რომ გლეხები იძულებულნი შეიქმნენ შეთანხმებოდნენ მემამულეებს მიწის ხელახლა გამოსყიდვაზე მთავრობის დახმარების გარეშე.

ზუგდიდის მაზრის სოფ. დარჩელში მცხოვრები გლეხები შონია, შეროზია და აბესაძე ჩიოდნენ სასამართლოში, რომ მიწა, რომელიც მათ აქვთ, მათი საკუთრებაა, თავადი ანჩაბაძე კი მათ ხიზნებად თელის და ხიზნურ გადასახადებს თხოულობს[89]. 1891 წელს გლეხებმა ანჩაბაძეს უარი უთხრეს გადასახადების მიცემაზე. საქმეში ჩაერია ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი, რომელმაც გლეხებს იძულებითი წესით გადაახდევინა გადასახადები. მთავარმართებელმა და შემდეგ სენატმა გუბერნატორის ეს მოქმედება სწორად ჩასთვალეს, იმ მოტივით, რომ სასამართლოს მიერ დადგენილების გამოტანამდე გლეხებმა ანჩაბაძეს ხიზნური გადასახადები უნდა აძლიონ[90].

1890-იან წლებში სენაკის მაზრის სოფ. სალხინოში მცხოვრები გლეხები (ლაშხიები) აცხადებდნენ, რომ ისინი არ ცხოვრობდნენ, სალომე მიურატის მიწებზე, ეს მიწები მათი საკუთრებაა, რომელიც მათ მემკვიდრეობით მიიღეს. გლეხები თუმცა ეხმარებოდნენ ეკატერინე დადიანს[91], მაგრამ ეს იყო მხოლოდ ნებაყოფლობითი დახმარება და მას გლეხები ასრულებდნენ არა ვალდებულების გამო და არა, როგორც ხიზნები. ლაშხიებმა წარადგინეს საბუთი, რომ 1816 წელს სამეგრელოს მთავარმა ლევან დადიანმა ისინი გაათავისუფლა ყოველგვარი გადასახადებისაგან, გარდა ერთი ფარეშის გამოყვანისა[92]. გლეხებმა ვერ დაამტკიცეს, რომ ისინი მესაკუთრეები იყვნენ. 1890 წელს მომრიგებელ შუამავალმა ლაშხიები სალომე მიურატის ხიზნებად სცნო, რაც დამტკიცდა გუბერნიის გლეხთა საგანგიოს მიერ[93].

მთავრობის ცდა საკანონმდებლო აქტით მოეწესრიგებინა ხიზნისა და მემამულის ურთიერთობა — უშედეგოდ დამთავრდა. მთა-

---

89 იქვე, საქმე № 1232, ს. ფ. 5.

90 იქვე, ს. ფ. 5—6.

91 ნიკოლოზ მინგრელსკიმ თავის დას, სალომე მიურატს, მისცა გარდაცვლილი დედოფლის — ეკატერინე დადიანის საკუთრებიდან მთელი სალიპარტიანო ყველა იქ მცხოვრები დრ. ვალდებული და ხიზანი გლეხებით — 1889 ჯ.

92 იქვე, საქმე № 333, ს. ფ. 24.

93 იქვე, ს. ფ. 25.

ვრობა თავიდანვე ორმხრივი პოლიტიკის გატარების გზას ადგა; ურთის მხრივ არ უნდოდა მემამულეთა ინტერესების შელახვა, მეორე მხრივ ხიზნების მთლიანად უმიწოდ აყრისაც ეშინოდა და ამიტომ მისი ცდა ხიზნებისა და მემამულეების შერიგებისაკან იყო მიმართული. ასეთ დუალისტურ პოლიტიკას თავიდანვე მარცხი ეწერა. 1891 წლის 3 ივნისის დებულებამ ვერავითარი გარკვეულობა ვერ შეიტანა ხიზნისა და მემამულის ურთიერთობაში. კანონით ხიზანი მემამულის კაბალაში რჩებოდა. გლეხთა საკითხისა და კერძოდ ხიზანთა საკითხის გადაჭრა მემამულური მიწათმფლობელობის მოსპობის გარეშე შეუძლებელი იყო. ამას კარგად გრძნობდა მაშინდელი ქართველი მოწინავე ინტელიგენცია. აი რას წერდა მაგ., 1875 წ. გლეხთა ინტერესების მხურვალე დამცველი სერგეი მესხი: „სანამ გლეხი საკუთარი მამულის პატრონი, დამოუკიდებელი მემამულე არ შეიქნება, მანამ ნაბატონარებსა და იმის ნაყმევებს შუა ახლანდელი დამოკიდებულება არ მოისპობა"[94]. ს. მესხი ხიზნების სარგებლობაში მყოფ მიწებს მათ საკუთრებად თვლიდა და მოითხოვდა მათზე ამ მიწების გადაცემას.

1891 წლის კანონმა მიწა მემამულეების ხელუხლებელ საკუთრებად ცნო. ამასთან უნდა აღინიშნოს, რომ ეს კანონი საყოველთაოდ არ გამოცხადებულა, ახალი კანონი ეკლესიებში არ წაუკითხავთ, ის დაიბეჭდა მხოლოდ ადგილობრივ პრესაში. ბევრმა ხიზანმა არც კი იცოდა კანონის არსებობა, ხოლო ვინც კი გაიგო, ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდა მასზე[95]. მემამულეები სარგებლობდნენ ამ გარემოებით და სხვადასხვა საშუალებებით ითანხმებდნენ ხიზნებს ვადიანი წერილობითი ხელშეკრულების დადებაზე: „Кое где... землевладельцы спешили заключить (задним числом иной раз) письменные акты и устанавливали новые отношения"[96]. იყო შემთხვევა, როცა სასამართლოს გამოჰქონდა დადგენილება ხიზნების, როგორც მოიჯარადრეების გასახლების შესახებ, იმის გამო, რომ მოსამართლემ, როგორც ამას შემდეგში თვითონ აღიარებდა, არ იცოდა ხიზანთა დებულების არსებობა[97]. ცხადია, რომ 1891 წლის დებულებას ოდნავ მაინც არ შეეძლო დამშვიდება შეეტანა ხიზნურ მოსახლეობაში. დავა-საჩივრები და ბრძოლა ხიზ-

---

94 ს. მ ე ს ხ ი, ნაწერები, ტ. II, თბილისი, 1903, გვ. 229.

95 И в а н о в и ч, Обезземеление хизан, „Русское богатство", № 26, 1896

96 З а в а р о в, Пересмотр хизанского положения. „Новое обозрение", № 3455.

97 ივანოვიჩის დასახ. სტატია.

ნებსა და მემამულეებს შორის უფრო მწვავდებოდა. აი სააშისო ფაქტებიც, რომელიც გორის მაზრას შეეხება:

1) სოფ. წაბლოვანში მემამულეებმა ღალის გასადიდებლად მოიგონეს ასეთი ხერხი: წინადადება მისცეს გლეხებს 1 დღიური მიწისათვის (1/2 დესეტინა) ეხადათ 2 კოდი და 2 ჩანახი მარცვლეული, ე. ი. ორჯერ მეტი ვიდრე წინათ, მაგრამ იმ პირობით, რომ დღიურის ზომაც ორჯერ მეტად ჩაეთვალათ. ასეთი შეთანხმების პირობებში ღალაც უცვლელი რჩებოდა. პირველ წელს მემამულეებმა ორი დღიური მართლაც ერთ დღიურად ჩათვალეს, მაგრამ მეორე წელს 1 დღიურად მიიღეს 1,5 დღიური, ხოლო მესამე წელს კი 1 დღიურად 1 დღიური ჩათვალეს და ამრიგად ღალაც ორჯერ გადიდებული აღმოჩნდა. არც ამას დასჯერდნენ მემამულეები და ჩანახის ზომაც გაადიდეს; თუ ოცი წლის წინათ ჩანახი 20 გირვანქას იწონიდა, ახლა მისი წონა 25-დან 28 გირვანქამდე ადიოდა.

2) სოფ. დუმაცხოში მემამულემ ხიზანს გადასახადი გაუდიდა, რაზედაც ხიზანმა უარი განაცხადა. ამის გამო მემამულემ მას 5 დღიური დაფარცხული და დასათესად მომზადებული მიწა წაართვა და ვენახის ღობე დაუნგრია.

3) სოფ. სატივეში მემამულემ წინადადება მისცა ხიზანს (1891 წელს) ვადიანი ხელშეკრულების დადების შესახებ, რაკი ხიზანი ამაზე არ დათანხმდა, მემამულემ მას ნახნავი მიწა ჩამოართვა და 30 მანეთი ფულიც წაართვა.

4) სოფ. კამპერაში მემამულე გადასახადს ადიდებდა დღიურის შემოკლებით და ჩანახის გადიდებით: 1875 წ. ჩანახი 20—21 გირვანქას იწონიდა, 1891 წ. — 27 გირვანქას, ხოლო 1896 წ. — 28—29 გირვანქას. ერთმა გლეხმა, რომელიც წონა-ზომის ამ მუდმივი ზრდის შესახებ ლაპარაკობდა, მოსწრებულად შენიშნა: „კოდი იმდენად დიდი გახდა, რომ მოზრდილ მამაკაცს მისი აწევა არ შეუძლია, რაც უღმერთობააო"[98].

ხიზნები რითაც შეეძლოთ და როგორც შეეძლოთ იცავდნენ თავიანთ ინტერესებს. ხშირად საქმე ხიზნებსა და მემამულეებს შორის შეტაკებამდე მიდიოდა.

ათეული წლების განმავლობაში წარმოებდა ბრძოლა გორის მაზრის სოფ. ბიჯნისის ხიზნებსა (ხაჩიძეები, გიგაშვილები, ჩადუნელები და სხვ.) და მათ მემამულეებს (მურვანიშვილები, ელიოზაშვილები და სხვ.) შორის. 1864 წლისათვის მემამულეებს იმისათ-

---

98 ეს ცნობები ამოღებულია ივანოვიჩის დასახ. სტატიიდან; შდრ. აგრეთვე ივ. კარბელაშვილის სტატია „ხიზანთა ბედი". „სახალხო გაზეთი" — № 1178; 1914 წ.

ვის მიუღწევიათ, რომ დაუდვიათ წერილობითი პირობა, რომლის შემდეგაც ხიზანთა ნაწილი იძულებული გამხდარა დაეტოვებინა მურვანიშვილების მიწა[99]. 1882 წელს მემამულე დიმიტრი მურვანოვს აუძულებია ხიზანი სიმონა ხაჩიძე და მიწა მიუცია ვადით. 1898 წელს გორის მაზრის მომრიგებელმა შუამავალმა გლეხები ხაჩიძეები და გიგაშვილები მოიჯარადრეებად სცნო. გლეხებმა მხოლოდ 1912 წელს მიაღწიეს იმას, რომ ისინი ხიზნებად ეცნოთ.

1890-იან წლებში თავ. მინგრელსკიმ დაიწყო ხიზნების აყრა მისი მამულებიდან იმ მოტივით, რომ ისინი მოიჯარადრეები არიანო. სოფ. ჯოღეჯიანში მცხოვრები 49 კომლი გლეხი თავის თხოვნაში ამტკიცებდა, რომ ისინი ხიზნები იყვნენ და არა მოიჯარადრეები. მათ შორის ორ კომლს — თოლორაიებს სასამართლოს დადგენილებით უნდა დაეცალათ მიწა. როცა ეს გლეხებმა არ შეასრულეს მემამულის რწმუნებულებმა პრისტავის განკარგულებით გლეხებს მათი ქონება სახლებიდან გამოუყარეს, სახლებს სახურავი ააგლიჯეს, საქათმე, საღორე და სხვა წკნელის ნაგებობანი ძირფესვიანად მოსპეს. გუბერნიის გლეხთა საგანგიომ გლეხების საჩივარი მემამულეთა ამ ძალმომრეობის შესახებ, 1898 წელს განუხილველად დასტოვა, იმ საბაბით, რომ საქმე მას არ ექვემდებარებოდა.

ამრიგად, რეფორმის შემდეგდროინდელ საქართველოში ხიზნებსა და მემამულეებს შორის კლასობრივი ბრძოლის არსს წარმოადგენდა ხიზნების ბრძოლა მიწისათვის.

9. 1900 წლის 5 ივნისის კანონი

ქართველი თავადაზნაურობა ვერ დააკმაყოფილა 1891 წლის 5 ივნისის კანონმა. განსაკუთრებით სამძიმოდ დაინახა მან ხიზნის აყრის შემთხვევაში შენობების და სხვ. ორმაგი ღირებულების ანაზღაურება. თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობამ უქვეშევრდომილესი თხოვნით მიმართა ხელმწიფე იმპერატორს. თავადაზნაურთა ეს თხოვნა მთავარმართებლის განკარგულებით განსახილველად გადაეგზავნა გუბერნიის გლეხთა საგანგიოს, რომელმაც 1893 წლის ნოემბერ-დეკემბერში სწორად სცნო თავადაზნაურების მოთხოვნები და საჭიროდ ჩასთვალა დებულების პირველი მუხლის შეცვლა. საგანგიომ დაადგინა, რომ ხიზნებად ცნობილ იქნენ ისინი, რომლებიც ხიზნებად დასახლდნენ 1876 წლის 23 ივნისის ცირკულიარის გამოცემამდე[100]. 1894 წ. ოქტომბერში შეიქმნა კომისია მთავარმართველობის საბჭოს წევრის ტ. ს. პუშჩაროვის თავმჯდომარეობით

99 საქ. სსრ ცსსა, ფ. № 138, საქმე № 106, ს. ფ. 38.
100 საქ. სსრ ცსსა, ფონდი 12, საქმე № 281, ს. ფ. 2.

1891 წლის 3 ივნისის დებულების გადასასინჯავად[101]. კომისიამ საკითხის განხილვას 1894 წლის ნოემბერ-დეკემბერში 8 სხდომა მიუძღვნა. მან სწორად სცნო გუბერნიის გლეხთა საგანგიოს აზრი და 1876 წლის შემდეგ დასახლებული ხიზნები მოიჯარადრეებად აღიარა.

1891 წლის დებულების მეორე მუხლის შესახებ თავადაზნაურობა თავის თხოვნაში მოითხოვდა ხიზნის სარგებლობაში მყოფი მიწის ნაკვეთის რაოდენობის განსაზღვრას (1891 წლის დებულებით ხიზნის სარგებლობაში რჩებოდა ის მიწა, რომლითაც ხიზანი სარგებლობდა დებულების გამოცემამდე). თავადაზნაურობა ილაშქრებდა მომქმედი კანონის მეოთხე მუხლის წინააღმდეგაც, რომელიც წინანდელი ჩვეულებითი უფლებით დაწესებული ხიზნური გადასახადების შეცვლას დასაშვებად თვლიდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ხიზანი ამის თანახმა იყო. მხარი დაუჭირა რა მემამულეთა მოთხოვნას, კომისიამ საჭიროდ სცნო 1891 წლის დებულების მეორე მუხლის შეცვლა და მოითხოვა დაწესებულიყო ხიზნის სარგებლობაში არსებული მიწის ნორმად თბილისის გუბერნიაში 5 დღიური, ქუთაისისაში კი — 4 ქცევა. რაც შეეხება ტყით, წყლით, საძოვრებითა და სხვ. სერვიტუტული უფლებებით სარგებლობის წესს, ის უნდა დაწესებულიყო ხიზნის მემამულესთან განსაკუთრებული შეთანხმების საფუძველზე[102].

მემამულეები მოითხოვდნენ, რომ ნაგებობანი და ნარგავები ცნობილი ყოფილიყო ხიზნისა და მემამულის საერთო საკუთრებად. კომისიამ დებულების ეს მესამე მუხლი უცვლელად დატოვა. იმ მოსაზრებით, რომ მემამულეს უფლება აქვს ამტკიცოს მისცა თუ არა მან ხიზანს მზა ნაგებობანი და ბაღი და თუ დაამტკიცებს — მისი საკუთრება იქნებაო[103].

განსაკუთრებული იერიში მიჰქონდათ მემამულეებს ორმაგი ღირებულების ანაზღაურების წინააღმდეგ: ამით ხიზნის აყრის უფლება ფაქტიურად მოსპობილიაო — აცხადებდნენ[104]. ისინი ილაშქრებდნენ აგრეთვე ხიზნური უფლება-მოვალეობის ხიზნის მიერ მესამე პირზე გადაცემის უფლების წინააღმდეგ. მემამულეთა აზრით ეს არის სულ ახალი რამ, რომელსაც არასოდეს არ იცნობდა ხიზნური ჩვეულებაო[105]. კომისია სავსებით დაეთანხმა მემამულეთა ამ მოთხოვნებს; ორმაგი ღირებულების მაგიერ ერთმაგი ღირებუ-

---

101 იქვე, ს. ფ. 1.
102 იქვე, ს. ფ 6.
103 საქ. სსრ ცსსა, ფონდი 12, საქმე № 281, ს. ფ. 7.
104 იქვე, ს. ფ. 8—9.
105 იქვე, ს. ფ. 9.

ლების გადახდა დააწესა, ხიზანს არ უნდა მისცემოდა მიწის გაუმჯობესებისათვის გაწეული ხარჯები და სხვა.

ამრიგად, 1891 წლის დებულების გადამსინჯავმა კომისიამ მემამულეთა თითქმის ყველა მოთხოვნა დააკმაყოფილა. პეტერბურგში ახალი კანონის პროექტი არ მიიღეს და ისევ უკან დააბრუნეს. აქ ის ისევ იქნა განხილული 1897 წელს და ბოლოს 1900 წლის 5 ივნისს გამოიცა ახალი დებულება ხიზნების შესახებ.

ახალი კანონით, მემამულე ხიზნეს აყრის შემთხვევაში ვალდებული იყო აენაზღაურებინა მისთვის ამ უკანასკნელის საკუთრებად ცნობილი ქონების მხოლოდ ერთმაგი ღირებულება. მემამულე ვალდებული არ იყო აენაზღაურებინა ხიზნისათვის მიწის გაუმჯობესებისათვის გაწეული ხარჯები, არ იყო განსაზღვრული თუ რაში გამოიხატებოდა ჩვეულებით დაწესებული ხიზნური გადასახადები. ახალმა კანონმა ერთმაგი ღირებულების ანაზღაურების დაწესებით ხელფეხი გაუხსნა მემამულეს დაუბრკოლებლად აეყარა ხიზანი მიწიდან. ამგვარად, ახალმა კანონმა ხიზნის მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესა. ვ. გ. ვეიდენბაუმის სამართლიანი შეფასებით: „изданые законы имели в виду не устроїство их (ხიზნების) быта, а доставление землевладельцам способов освободить от них свои земли"[100].

1900 წლის 5 ივნისის დებულებით მომრიგებელ შუამავლებს ევალებოდათ შეედგინათ ე. წ. ხიზნური ოქმები, რომელშიც ჩაწერილი უნდა ყოფილიყო ხიზნის სარგებლობაში მყოფი მიწის რაოდენობა და საზღვრები და ხიზნებისა და მემამულეების უფლება-ვალდებულებანი.

ახალი კანონის შედეგი იყო ხიზანთა ექსპროპრიაციის მასიური პროცესი.

10. ხიზანთა საკითხი რსდმპ II ყრილობაზე

მიუხედავად კაპიტალისტური ურთიერთობის შედარებით სწრაფი განვითარებისა რუსეთი და მით უმეტეს საქართველო გლეხურ ქვეყნად რჩებოდა. კაპიტალისტური ურთიერთობა უაღრესად შევიწროებული იყო ბატონყმური ურთიერთობის ნაშთებით. ეს იყო გლეხთა მცირემიწიანობისა და მისი ნახევრად ბატონყმური ექსპლოატაციის მთავარი წყარო. აგრარული საკითხის თავისებურებას რუსეთში ლენინი, პირველ რიგში, ხედავდა ბატონყმობის ნაშთების წინააღმდეგ გლეხთა მასების ბრძოლაში. მარქსისტები,

---

[100] Вейденбаум, დასახ. შრომა, გვ. 30.

აყენებდნენ და იცავდნენ „მოთხოვნას იმის შესახებ, რომ მიწა წვრილ მიწისმფლობელთა ხელში გადავიდეს. რუსეთის აგრარულმა საკითხმა გარდაუვალად წარმოშვა ასეთი მოთხოვნის აღიარება ყველა მარქსისტის მიერ, მიუხედავად უთანხმოებისა, რაც დაკავშირებულია იმასთან, თუ როგორ უნდა მოეწყოს გადასაცემი მიწის მფლობელობა და გამგებლობა (გაყოფა, მუნიციპალიზაცია, ნაციონალიზაცია)“[107]. რუსეთში აგრარული საკითხის ამ თავისებურების გამო, ლენინი თვლიდა, რომ ბურჟუაზიული რევოლუციის საფუძველს სწორედ აგრარული საკითხი წარმოადგენდა და ის განსაზღვრავდა ამ რევოლუციის ნაციონალურ თავისებურებას“[108].

აგრარული მოძრაობის ამ მარქსისტულ-ლენინური შეფასებიდან გამომდინარეობდა რუსეთის სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტიის აგრარული პროგრამა, შემუშავებული ლენინის მიერ, რომელიც გლეხური რევოლუციის პროლეტარულ პროგრამას წარმოადგენდა და რევოლუციაში პროლეტარიატის ჰეგემონობის იდეაზე იყო დამყარებული. რსდმპ აგრარული პროგრამა ამ პარტიის საერთო პროგრამის განუყოფელ ნაწილს შეადგენდა. ის იყო ბატონყმობის შუასაუკუნოებრივი ნაშთების რევოლუციური გზით ლიკვიდაციისა და სოფლად კლასობრივი ბრძოლის შემდგომი გაშლისათვის, სოციალიზმისათვის ბრძოლის პროგრამა.

1903 წელს რსდმპ II ყრილობაზე გაიშალა კამათი პროგრამის აგრარული ნაწილის გარშემო. ყრილობის 21-ე სხდომაზე 1 (14) აგვისტოს კოსტროვმა (ნ. ჟორდანიამ) წამოაყენა წინადადება პროგრამაში შეტანილი ყოფილიყო მოთხოვნა დროებითვალდებულ გლეხებზე და ხიზნებზე იმ მიწების საკუთრებაში გადაცემის შესახებ, რომლითაც ისინი სარგებლობდნენ. ამ წინადადების წინააღმდეგ გამოვიდა ტროცკი იმ მოტივით, რომ ყრილობის 9/10-მა შეიძლება არც კი იცოდეს ხიზანთა მდგომარეობა და მხოლოდ ერთი კაცის მოთხოვნის საფუძველზე პროგრამაში ასეთი მოთხოვნის შეტანა მიზანშეწონილი არ იქნებაო. ლენინმა, თავის სიტყვაში, იმავე სხდომაზე ხიზნობა დაახასიათა, როგორც დამონების უმნიშვნელოვანესი ფორმა. აი რას ამბობდა ვ. ი. ლენინი ყრილობაზე: „ჩვენ, რომ შევდგომოდით ბატონყმობის მოსპობის შესახებ ყველა მოთხოვნის კონკრეტიზებას, მთელი ტომები გამოგვივიდოდა. სწორედ ამიტომ მივუთითებთ დამონების მხოლოდ უმნიშვნელოვანეს ფორმებსა და სახეებზე ტროცკის მითითება, რომ ჩვენ არ შეგვიძლია აღვგილობრივ მოთხოვნებს შევეხოთ, — სწორი არ არის იმ მხრივ, რომ

---

[107] ვ. ი. ლენინი, თხზ., მე-4 გამოც. ტ. 18, გვ. 72.

[108] ვ. ი. ლენინი, თხზ. მე-4 გამოც. ტ. 13, გვ. 529.

ხიზნებისა და დროებითვალდებულთა საკითხი მარტო ადგილობრივი საკითხი როდია. თან ეს საკითხი ცნობილია აგრარულ ლიტერატურაში"[109]. ამგვარად, ლენინი თვლიდა, რომ ხიზნების საკითხი მარტო ადგილობრივი, ქართული საკითხი არ იყო, რომ ხიზნობა „დამონების უმნიშვნელოვანესი ფორმა" იყო და მოითხოვდა პარტიის პროგრამაში შეეტანათ ხიზნებზე მათ სარგებლობაში მყოფი მიწების საკუთრებაში გადაცემის მოთხოვნა. ყრილობის დიდმა უმრავლესობამ მხარი დაუჭირა ლენინს. რსდმპ II ყრილობამ პარტიის პროგრამის აგრარული ნაწილის მეოთხე პარაგრაფი შეავსო მოთხოვნით გლეხთა კომიტეტების მიერ კავკასიაში გლეხებზე იმ მიწების საკუთრებაში გადაცემის შესახებ, რომლებითაც ისინი სარგებლობენ. როგორც დროებითვალდებულნი, ხიზნები და სხვ[110].

11. ბრძოლის გამწვავება ხიზნებსა და მემამულეებს შორის

1900 წლის 5 ივნისის დებულების გამოცემის შემდეგ ხიზანთა მდგომარეობა განსაკუთრებით გაუარესდა. მემამულეებმა ხიზანთა მასიური აყრა დაიწყეს მათ სარგებლობაში მყოფი მიწებიდან. ზუგდიდის მაზრის მემამულეებმა ხიზანთა ოქმების შედგენის დროს მოითხოვეს ხიზნების გასახლება. მემამულეთა ეს განცხადება მომრიგებელმა შუამავალმა საკმარისად ჩასთვალა და ხიზნურ ოქმებს არ ადგენდა. ხიზნები თავიანთ თხოვნაში წერდნენ, რომ ხიზნურ გადასახადებს ჩვენ წესიერად ვიხდიდით, გთხოვთ დაგვტოვოთ ჩვენს მიწებზე და მომრიგებელ შუამავალმა ოქმი შეგვიდგინოსო[111]. ქუთაისის გუბერნატორის ცნობით, 1900 წლიდან 1904 წლამდე მომრიგებელი შუამავლის 118 ასეთი გადაწყვეტილება იყო გასაჩივრებული[112], რომელთაგან გუბერნიის გლეხთა საგანგირომ 1904 წლისათვის გაარჩია მხოლოდ 9 და მომრიგებელი შუამავლის უკანონო გადაწყვეტილება (გამოეცხადოს ხიზნებს მემამულეთა სურვილი მათი გასახლების შესახებ და ხიზნური ოქმი არ შესდგეს) —სწორად სცნო. ხიზნებმა საჩივარი შეიტანეს მმართველის სენატის სახელზე და ბოლოს გუბერნატორმა აღიარა, რომ ასეთ შემთხვევაში ხიზნური ოქმის შედგენა სავალდებულო იყო. საქმიდან ჩანს, რომ მემამულეები ახერხებდნენ ხიზნების გაძევებას: 109 ხიზანმა შეწყვიტა

---

[109] Второй съезд РСДРП. Москва, 1959, стр. 242—244. შდრ. ვ. ი. ლენინი, თხზ., მე-4-ე გამოც., ტ. 6, გვ. 618.

[110] Второй съезд РСДРП, Москва, 1959, стр. 247—248, 423.

[111] საქართველოს სსრ ცსსა, ფ. 13, საქმე 7, ს. ფ. 52.

[112] იქვე, ს. ფ. 52.

მემამულეებთან ხიზნური ურთიერთობა შეთანხმების საფუძველზე, 75 ხელშეკრულება შეკრა ნადელის გამოსყიდვაზე[113]. აღსანიშნავია, რომ ხიზნები აქეზებდნენ ერთმანეთს არ დაედვათ მემამულეებთან რაიმე შეთანხმება[114].

აგრარული მოძრაობის ნიადაგზე ხშირი იყო მემამულეთა მკვლელობის ფაქტები, მათი სახლკარისათვის ცეცხლის წაკიდება, გლეხების ტყეში გავარდნა და სხვა საშუალებებით თავდაცვა. 1902 წ. ივლისში სოფ. ხოვლეში მემამულე სვიმონ ვეზირიშვილი მისმა ხიზნებმა მოკლეს, იმისათვის, რომ მან ისინი მიწიდან აყარა[115]. ხიზნებმა მოკლეს მემამულეები თომა ციციანოვი, გვერდწითელი, მაღრაძე და სხვ.[116].

1904 წელს პრინცესა მიურატმა თავისი ხიზნების აყრა მოისურვა სოფ. რიყედან (ზუგდიდის მაზრა). მომრიგებელმა შუამავალმა და ქუთაისის გუბერნიის გლეხთა საგანგიომ დააკმაყოფილეს მემამულის მოთხოვნა —ხიზნების —ჯიმშელეიშვილების, ვეკუებისა და ლიპარტიების გასახლების შესახებ, მაგრამ ხიზნებმა იმას მიაღწიეს, რომ 1906 წლის დეკემბერში მმართველმა სენატმა გააუქმა გუბერნიის გლეხთა საგანგიოს ეს აშკარა უკანონო გადაწყვეტილება[117].

რსდმპ პროგრამაში დროებითვალდებულ და ხიზან გლეხებზე იმ მიწების საკუთრებაში გადაცემის მოთხოვნის შეტანამ, რომლებიც მათ სარგებლობაში იყო და ამის საფუძველზე ადგილობრივი სოციალდემოკრატიული ორგანიზაციების აგიტაცია-პროპაგანდამ ფრთა შეასხა გლეხთა რევოლუციურ მოძრაობას. გლეხობა თანდათანობით რწმუნდებოდა, რომ არსებული წყობილების პირობებში მისი მდგომარეობის გაუმჯობესება შეუძლებელი იყო, რომ მემამულურ-თვითმპყრობელური ხელისუფლების ვერავითარი კანონი ვერ გადაწყვეტდა აგრარულ საკითხს, რომ შუასაუკუნეობრივ მიწათმფლობელობის მოსპობა მხოლოდ რევოლუციური გზით იყო შესაძლებელი.

1905—1907 წლების რევოლუციის პერიოდში გლეხთა რევოლუციური კომიტეტები თვითონ სწყვეტდნენ თავიანთ საქმეს, იტაცებდნენ მემამულეთა მიწებს, არ იძლეოდნენ არავითარ გადასახადებს. რევოლუციურმა ხალხმა გარეკა მეფის ხელისუფლების ადგილობრივი ორგანოების მოხელეები. გლეხობა ფიცს დებდა, ერთსულოვნად ბოლომდე ებრძოლათ თავიანთი მჩაგვრელების

113 იქვე.
114 იქვე, ს. ფ. 53.
115 „ივერია", 1902 წ. № 164.
116 ცსსა, ფ. 13, საქმე № 616, ს. ფ. 8.
117 იქვე, ფ. 13, საქმე № 2251, ს. ფ. 5—6.

წინააღმდეგ. გლეხობის ამ ბრძოლაში განსაკუთრებით აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ ხიზნები. რევოლუციის ერთ-ერთი ძირითადი მოთხოვნა ხიზნების ინსტიტუტის ლიკვიდაციის მოთხოვნა იყო. ე. ი. ვეიდენბაუმის მოწმობით, რომელიც მოვლენების თანამეღროვე და ხიზანთა მდგომარეობის კარგი მცოდნე იყო, რევოლუციაში „Хизаны играли деятельную и едва ли не главную роль"[118].

საქართველოს ყველა კუთხეში, სადაც კი ხიზნობა არსებობდა, გლეხობა ერთხმად მოითხოვდა მის მოსპობას[119].

რევოლუციის დამარცხებით გათამამებული მემამულეები რეაქციის წლებში მასიურად ერეკებოდნენ ხიზნებს მიწებიდან. ხიზნებიც ბრძოლას განაგრძობდნენ და მათი ოფლით განაყოფიერებულ მიწას იოლად არ თმობდნენ. არსად საქართველოში არ შეწყვეტილა შეტაკებანი ხიზნებსა და მემამულეებს შორის აგრარულ ნიადაგზე რეაქციის წლებშიაც.

ხიზნური ოქმების შედგენის დროს მომრიგებელი შუამავალი და ხელისუფლების ადგილობრივი ორგანოების წარმომადგენლები ასერხებდნენ აეძულებინათ ხიზნები უარი ეთქვათ მიწაზე. ამის ნათელ ილუსტრაციას იძლევა შემდეგი სტატისტიკური მონაცემები:

თუ 1894 წელს თბილისის გუბერნიაში 6361 ხიზანთა კომლი ითვლებოდა, 1910 წელს, ე. ი. 17 წლის შემდეგ მომრიგებელ შუამავალთა მიერ შეგროვებული ცნობებით 4348 კომლი ანუ 2013 კომლით ნაკლები იყო ვიდრე 1894 წელს[120]. ამგვარად, ხიზნური მოსახლეობის 1/3 ექსპროპრირებული იქნა. (სამწუხაროდ არ მოგვეპოვება სტატისტიკური ცნობები გამოსყიდვითი ოპერაციების მიმდინარეობაზე ხიზნურ მოსახლეობაში. ასეთ პროცესს რა თქმა უნდა, ჰქონდა ადგილი, მაგრამ ის უმნიშვნელო იყო და ხიზანთა რიცხვის ასეთი შემცირება უმთავრესად ხიზნების მოიჯარადრეთა კატეგორიაში გადაყვანით უნდა აიხსნას). 1911 წლის ცნობით თბილისის გუბერნიაში უეჭველად ხიზანთა რიცხვი შეადგენდა 3196 კომლს [121], ე. ი. ერთი წლის განმავლობაში ხიზნური მოსახლეობა 1152 კომლით შემცირდა. ასეთივე მდგომარეობა იყო ქუთაისის გუბერნიაში. თუ ამ გუბერნიაში 1882—84 წწ. ცნობით 2.680 კომლი ხიზანი იყო, 1911 წლისათვის მათი რიცხვი 1.337 კომლამდე დავიდა[122], ე. ი. 18—20 წლის განმავლობაში ხიზანთა რიცხვი განახევრდა.

---

[118] Вейденбаум, Хизаны в Грузии, 1913. стр. 30.

[119] იხ. გაზ. „მოგზაური", 1905 წ., № 11, 12, 13, 15 და სხვ.

[120] სცსსა, ფონდი 13, საქმე № 2679, ს. ფ. 70.

[121] იქვე, ს. ფ. 166.

[122] იქვე, ს. ფ. 70.

მემამულეების ცდა გაეძევებინათ ხიზნები მიწებიდან ხიზან-გლეხთა მედგარ წინააღმდეგობას აწყდებოდა.

1909 წ. ზუგდიდის მაზრის სოფ. კახათის, ახალაბასთუმანის, ჯოღეჯიანისა და დავითიანის დროებითვალდებულ, ხიზან გლეხებსა და მემამულე მინგრელსკის შორის დაიწყო ბრძოლა საძოვრების გარშემო. 1905 წლიდან გლეხები უფასოდ აძოვებდნენ საქონელს ჯოღეჯიანის საძოვრებში. 1909 წ. მინგრელსკის მამულის მმართველმა თავ. ქოჩაქიძემ აუკრძალა გლეხებს საქონლის ძოვება. გლეხებმა საჩივრით მიმართეს ზუგდიდის მაზრის უფროსს და ეს უკანასკნელი იძულებული შეიქნა „შეტაკების თავიდან აცილების მიზნით", როგორც დროებითი ღონისძიება, 1909 წ. 24 ივნისს მიეღო ასეთი დადგენილება: მიეცეს გლეხებს საძოვრებით სარგებლობის უფლება იმ პირობებში. როგორც ეს დავის დაწყებამდე იყო და საქმე საბოლოო გადაწყვეტილების მისაღებად გადაეცეს ქუთაისის გუბერნატორს[123]. 1910 წლის 12 თებერვალს გუბერნიის მმართველობამ გააუქმა ზუგდიდის მაზრის უფროსის ზემოაღნიშნული დადგენილება[124]. ამ დადგენილების ძალით მინგრელსკის მამულების მმართველმა საძოვარზე „ოხრანა" დააყენა და გლეხებს არ აძლევდა საქონლის ძოვების საშუალებას. მაშინ გლეხები ძალით შეიჭრნენ საძოვრებში და საქონელი შეუშვეს. მამულის მმართველმა კანკიამ მეველეების დახმარებით საქონელი დააკავა და არ აძლევდა მეპატრონეებს, თუ თითო სულზე 30 კაპ. არ გადაისდიდნენ[125]. პირველი შეტაკება ამ ნიადაგზე 1910 წლის 6 მაისს მოხდა. აი როგორ აგვიწერს ამ შეტაკებას ქუთაისის გუბერნიის გლეხთა საგანგოს წევრი პოლკოვნიკი ზისერმანი: „толпа из 21 женщин и 11 мужчин сговорившись ни платить ни копейки за потраву и силою отнять задержанных животных, напала на Канкия, разрушила ограду и выпустила оттуда задержанный скот, швиряя в тоже время камнями в Канкия и в его сторожа[126]. იმავე 6 მაისს კახათის სოფლის მამასახლისმა სტრაჟნიკების დახმარებით ზუგდიდს ჩაიყვანა 21 ქალი და 11 მამაკაცი. დაპატიმრებულებმა მაზრის უფროსის კითხვაზე, თუ ვინ იყვნენ უწესოების დამწყებნი და წამქეზებლები, ერთხმად უპასუხეს, რომ თუ ისინი დამნაშავენი არიან, მაშინ ყველანი ერთნაირად უნდა ჩაითვალონ დამნაშავეებად და მათგან არავისი გამოცალკავება არ არისო საჭირო[127].

123 ცსსა, ფონდი 13. საქმე 1245, ს. ფ. 4.

124 იქვე, ს. ფ. 16.

125 იქვე, ს. ფ. 19.

126 იქვე, ს. ფ. 5.

127 ცსსა, ფონდი 13, საქმე 1245, ს. ფ. 23.

7 მაისს მაზრის უფროსმა თავისი თანაშემწე გაგზავნა ადგილზე და დაავალა მას გამოეცხადებინა გლეხებისათვის, რომ დამორჩილებოდნენ გუბერნიის მმართველობის 1910 წლის 12 თებერვლის დადგენილებას და მემამულესთან შეეკრათ საიჯარო ხელშეკრულება საქონლის ძოვებაზე. 8 მაისს თვითონ მაზრის უფროსი ჩავიდა ადგილზე და 13 მაისს გუბერნატორს მოახსენებდა, რომ „მიღებული ზომების შედეგად, წესრიგი აღდგენილიაო"[128]. 6 მაისის შეტაკების გამო დაპატიმრებულ იქნა რამდენიმე კაცი, მათ შორის 6 კაცს რომელთაგან 5 ქალი იყო, ვიცე-გუბერნატორმა მაკაროვმა 17 მაისს დაპატიმრების ვადა ერთი თვით გაუგრძელა. ესენი იყვნენ: 1) კოსთა მათეს ძე არახამია, 2) ფეფიკი ხახუს ასული ჰეკია-მარკოზია, 3) კესა კიკურას ასული კვარაცხელია-ხარებავა, 4) მატრო სისოს ასული სარსანია-ახალაია, 5) ტატი ჩქოფოია-ციცირია და 6) ანეტა არახამია-მიქელაძე[129].

მაზრის უფროსის — ლავროვის განცხადება „წესრიგი აღდგენილიაო", ნაადრევი აღმოჩნდა. გლეხებს სხვაგან არსად არ ჰქონდათ საძოვარი და საქონლისათვის წყლის დასალევინებელი ადგილი. 6 მაისის ამბებს მოჰყვა მთელი რიგი შეიარაღებული შეტაკებანი ერთის მხრივ სიზნებსა და დროებითვალდებულ გლეხებსა და მეორე მხრივ მემამულესა და ხელისუფლების ორგანოების წარმომადგენლებს შორის.

31 მაისს ჯოღჯიანის მამულის მცველებმა საძოვარზე დააკავეს 200 სული საქონელი და სპეციალურად ამისათვის მოწყობილ დასამწყვდევ ადგილისაკენ გარეკეს. სოფ. აბასთუმანში „На перекрестке дорог, в самом центре селения на загонщиков, сопровождаемых двумя с тражниками, огромная толпа крестьян мужчин и женщин, вооруженная палками и топорами, напала на стражу и отбила скот"[130]. მაზრის უფროსმა ადგილზე გაგზავნა რაზმი 5 კაცის შემადგენლობით, რომელმაც 7 გლეხი დააპატიმრა: 1) ნართია თოდუა, 2) პიმენია თოდუა, 3) დიანოზ პავლეს ძე თოდუა, 4) თადა ქობალია, 5) სანდრო ჭაჭუა, 6) ბეჩუ ქვანია და 7) გიორგი კალანდია, გაიქცნენ პლატონ ხარებავა და ბეჩუ ჭკადუა, რომლებიც დაიჭირეს 1 ივნისს. გლეხთა ამ მოძრაობის მეთაურები იყვნენ პიმენია და ნართია თოდუები[131]. 2 ივნისს მესამე შეტაკება მოხდა: „Когда поверенные Мингрельского Джикия и Алшибая,

---

128 იქვე, ს. ფ. 23.
129 იქვე, ს. ფ. 27.
130 ცსსა, ფონდი 13. საქმე 1245, ს. ფ. 5.
131 იქვე, ს. ფ. 28—29.

задержав на потраве скот, стали гнать его в загон, на них напала вооруженная кинжалами, топорами, цалдами и дубинами толпа и, отбив задержанный скот, угнала его[132]". მიუხედავად იმისა, რომ სტრაჟნიკებმა სროლა ატეხეს, გლეხები არ შეშინდნენ და დაიწყეს მათი განიარაღება. 11 ივნისს მეოთხე და უფრო სერიოზული ხასიათის შეტაკება მოხდა. სტრაჟნიკების განიარაღების დროს დაიჭრნენ გლეხები ბათლომე და გერასიმე ცაავები[133], მსგავსი შეტაკება მოხდა 3 აგვისტოსაც. დაპატიმრებულთა რიცხვმა რამდენიმე ათეულს მიაღწია.

1910 წლის 31 აგვისტოს თარიღით 6 ათასი დროებითვალდებული და ხიზანი გლეხი განცხადებაში მეფის ნაცვლის თანაშემწის სახელზე აღწერდნენ მაზრის ხელისუფლების მოხელეთა თვითნებური მოქმედების ფაქტებს და თავიანთ უმწეო მდგომარეობას. შეიარაღებული სტრაჟნიკები ძალით უვარდებოდნენ გლეხებს სახლებში, ართმევდნენ პირუტყვს და შემდეგ დააწესებდნენ რა ჯარიმას, ფულს ართმევდნენ. აი რას წერდნენ გლეხები ამ განცხადებაში: «при малейшем законном отстаивании наших прав, нас и женщин избивают до смерти, стреляют в нас, ранят, и когда мы обращаемся к уездному начальнику, нас же арестовывают и сажают в тюрьму, а поверенные и стражники, совершавшие убийство и поранения оставляются без всякого наказания и еще более усиливают свое насилие над нами: женщины наши избиваются и сажаются в тюрьмы, где оне, оставив своих малолетних детей на произвол судьбы, находятся по нескольким неделям; мы не только не находим законной защиты от местной власти, но она содействует поверенному кн. Мингрельского в этих насилиях»[134]. ბოლოს გლეხები წერდნენ: „გემთხვევით რა მუხლებზე, თვალცრემლიანი გემუდარებით დაიცავით ჩვენი კანონიერი უფლებები... და დაგვიცავთ ჩვენ, ექვსიათასამდე გლეხი დარბევისაგან და ადგილობრივი ხელისუფლების უკანონო მოქმედებისაგან"[135]. მაგრამ ხელისუფლების ცენტრალური ორგანოები, საიდანაც მოელოდნენ გლეხები მათი კანონიერი უფლებების დაცვას, მხოლოდ მემამულეთა ინტერესებს იცავდნენ. 1910 წლის 22 ნოემბერს ქუთაისის გუბერნატორი წერდა მეფისნაცვლის თანაშემწეს, რომ ამ საქმესთან დაკავშირებით სამაზრო პოლიციის მოქმედებას სავსებით სწორად ვთვლიო[136]. 1911 წლის 10 თებერვალს კი მეფისნაცვლის კანცელარიამ აცნობა ქუთაისის გუბერნატორს, რომ დროე-

132 იქვე, ს. ფ. 5.
133 ცსსა, ფონდი 13, საქმე 1245, ს. ფ. 6.
134 იქვე, ს. ფ. 9.
135 იქვე, ს. ფ. 9.
136 იქვე, ს. ფ. 3.

ბითვალდებულ და ხიზან გლეხების საჩივარი უშედეგოდ არის დატოვებულიო[137].

ზემომოყვანილი მაგალითი იმ მხრივაცაა საინტერესო, რომ აქ დროებითვალდებული და ხიზანი გლეხები ერთად მოქმედებენ. მეორეს მხრივ გლეხთა ამ მღელვარების მნიშვნელობა იმითაც იზრდება, რომ მასში აქტიურ და ზოგჯერ, მთავარ როლს თამაშობდნენ ქალები.

აღწერილი მოვლენის მსგავსი და სხვა ხასიათის მღელვარებანი ერთეული შემთხვევა არ იყო და მას ადგილი ჰქონდა ყველგან, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოშიც.

1909 წ. მემამულე ბარათაშვილმა თბილისის მაზრის სოფ. კოტეშში მამულიდან აყარა და გაასახლა 150 სული ხიზანი. მაზრის ხელისუფლებამ 3 დღის ვადა მისცა ხიზნებს: დაეტოვებინათ მიწა და სახლკარი. „ჩვენ გვასახლებენ — წერდნენ ხიზნები თავიანთ განცხადებაში — ჩვენი ოფლით მორწყული მამულიდან, ჩვენ გვერეკებიან, ყველა ოთხი მიმართულებით არ გვაძლევენ რა დროსაც. რომ ავიღოთ ჩვენი ყანების მოსავალი... თვალცრემლიანი გემუდარებით მოგვეცეს უფრო მეტი დრო გადასახლებისა და ახალ ბინაზე მოწყობისათვის"[138]. მიუხედავად ხვეწნა-მუდარისა ხიზნები გადასახლებული იქნენ. თავიანთ მეორე განცხადებაში მეფისნაცვლის სახელზე, ისინი წერდნენ, რომ მათი ოჯახები 150 სულის რაოდენობით 17 მაისიდან დღე და ღამე ღია ცის ქვეშ იმყოფება „под палящими лучами солнца, под поливным дождем, по воле княгини Июлии Ивановны Баратове..." у неразумных твари есть убежище, гнездо, кора, берлога, только у нас, у хизан, полвека орошавших нашим трудовым потом земли князей Баратовых, нет теперь ни дома, ни двора. Нам говорят, что все это происходит по точному разуму закона, а именно положения о хизанах"[139]. მაგრამ,—განაგრძობენ ისინი,—არა გვგონია იყოს ისეთი კანონი, რომელიც საშუალებას აძლევდეს მემამულეს, მოეპყრას გლეხს ისე, როგორც არ ეპყრობიან ძაღლსაც კი. „Положение наше—ნათქვამია ხიზნების განცხადებაში—не лучше положения погорельцев... старики и женщины изнемогают под солнцем и дождем, дети почти все больны, рогатый скот падает от недостатка корма, пашни наши и сенокосы, к которым нас не пускают близко, пропадают, пропадут по всей вероятности и

---

137 იქვე, ს. ფ. 60.
138 იქვე, ს. ფ. 10.
139 იქვე, ს. ფ. 9.

те имущества (Запасы пшеницы, дрова и т. д.), кой мы не успели забрать с собою, когда уездная администрация выдворяла нас.

Вся наша надежда теперь на гуманный характер Вашего Сиятельства, ибо до бога высоко, а до царя далеко"[140]. ბოლოს ხიზნები თხოულობდნენ, რომ მემამულემ მოგვყიდოს ეს მიწები შესაფერის ფასებში, ან სახლებში შესვლის ნებართვა სექტემბრამდე მოგვცეს და მერე წავალთო. „ასორმოცდაათი სული ილოცება თქვენი ბრწყინვალებისათვის და უცდის ხსნას თქვენი ბრწყინვალებისაგან"[141]. მაგრამ გაჭირვებული გლეხის ხსნა არ იყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო მემამულეთა მთავრობისაგან.

1912—1914 წლების მოუსავლიანობა და შიმშილი თავისი მძიმე შედეგებით უმთავრესად გლეხობას დაატყდა თავს. სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა ხიზნური გადასახადები. უმიწო ხიზანი მემამულის, კულაკისა და მევახშის კაბალაში ვარდებოდა. „სახალხო გაზეთის" ერთი კორესპონდენტის სიტყვით 1913 წლისათვის ხიზნური გადასახადი მემამულის სასარგებლოდ ფულზე გადაყვანით ერთ კომლზე წელიწადში 133 მანეთს შეადგენდა[142]. გარდა ამისა, ხიზანს უნდა გადაეხადა სახელმწიფო და საერობო გადასახადები, სამღვდელოების ხარჯები, უნდა შეესრულებინა სხვადასხვა სახელმწიფო და ადგილობრივი მნიშვნელობის ბეგარები. ასეთი მდგომარეობის გამო ხიზნის წლიური შემოსავალი ვერ ფარავდა ხარჯებს და მისი მეურნეობა დეფიციტური იყო. მემამულეები კი ისევ და ისევ მეტს მოითხოვდნენ.

1914 წ. 15 თებერვალს გაზ. „სიმართლის ხმას" კორესპონდენტი ნიკო გურული იტყობინებოდა, რომ 4 თებერვალს სოფ. პატარა თხილნარისა და სოფ. პატარა ხალეშის 26 კომლმა ხიზანმა მთავრობას თხოვნით მიმართა: 1913 წლის უმოსავლობით დავიმშიეთ, მაგრამ მემამულე მაინც მეტს გვახდევინებსო. მომრიგებელმა შუამავალმა გლეხებს უბრძანა დაუყოვნებლივ გადაეხადათ ღალა მთლიანად. გლეხებს ღალის ნაწილი უკვე გადახდილი ჰქონდათ და მომრიგებელი შუამავლის ეს გადაწყვეტილება გაასაჩივრეს, მაგრამ აქედან არაფერი არ გამოვიდა[143]. მეორე კორესპონდენტი სოფ. ფლევიდან (გორის მაზრა) წერდა: ფლევში 50 კომლი ხიზანი ცხოვრობს. წელს აქეთ უმოსავლობა იყო, მცხოვრებთა 1/5 მაინც 3 თვეს

---

140 იქვე.

141 იქვე, ს. ფ. 9.

142 „სახალხო გაზეთი", 1913 წ., № 1042.

143 „სიმართლის ხმა", 1914 წ., № 37.

უსარჩლოდ არის და კ. ამერიჯიბის მოურავი ვანო ამაშუკელი ძალიან ავიწროებს ხიზნებს და სხვ[144].

თებერვლის რევოლუციის შემდეგ, პირველ დღეებში, გლეხები მენშევიკებისა და ესერების გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ და მათგან მოელოდნენ აგრარული საკითხის გადაჭრას. მაგრამ მალე დარწმუნდნენ, რომ ახალი მთავრობა ყველაფერს ძველებურად ტოვებდა და უკვე აპრილიდან თვითონ დაიწყეს გლეხებმა რევოლუციური გზით მემამულეთა მიწების დატაცება. „გორის მაზრაში ხიზანჰა გლეხებმა, რომლებსაც საიჯაროდ ჰქონდათ აღებული თავ. ციციშვილების მიწა 70 ათას ჰექტარამდე, უარი განაცხადეს რაიმე ბეგარის შესრულებაზე მემამულეთა სასარგებლოდ და გააძევეს ამ მამულის ადმინისტრაცია. გლეხებმა ეს მიწა თავიანთ საკუთრებად გამოაცხადეს. ამავე მაზრაში გლეხებმა გააძევეს კულაკი მოიჯარადრეები, რომლებიც თავის მხრით იჯარითვე აძლევდნენ გლეხებს მიწას კაბალურ პირობებში. გლეხებმა ხელთ იგდეს თავად ერისთავების მიწები...“ „დუშეთის მაზრაში, სოფ. მშადიჯვრის გლეხებმა თავიანთ ყრილობაზე დაადგინეს ჩამოერთმიათ თავ. ბაგრატიონ მუხრანსკისათვის მთელი სახნავ-სათესი მიწა, ბაღები და აგრეთვე ტყე“[145]. ასეთივე მდგომარეობა იყო საქართველოს სხვა მხარეებშიც.

მენშევიკები და ესერები გადაჭრით იბრძოდნენ გლეხების მიერ რევოლუციური გზით მემამულეთა მიწების დატაცების წინააღმდეგ. 1917 წლის ივნისში მათ მიერ მოწვეულმა გლეხთა სამხარეო ყრილობამ დაგმო გლეხების მიერ მემამულეთა მიწების დატაცების ფაქტები. დროებითი მთავრობის ა/კ საგანგებო კომიტეტმა მენშევიკ ა. ჩხენკელის ხელმოწერით ხელისუფლების ადგილობრივ ორგანოებს დაუგზავნა ცირკულიარული წერილი, რომლითაც ავალებდა მათ მიეღოთ ყოველგვარი ზომები გლეხობის მიერ მიწების დატაცების წინააღმდეგ და ასეთი მოქმედებისათვის დამნაშავენი პასუხისგებაში მიეცათ[146]. მენშევიკებისა და ესერების წინადადებით შექმნილი გლეხთა დეპუტატების სამხარეო ცენტრი შეუთანხმდა თავადაზნაურობას, მიიღო მისგან ფულადი სესხი. იმისათვის, რომ უფრო გაადვილებოდა ბრძოლა გლეხთა აგრარული მოძრაობის წინააღმდეგ. 1917 წლის სექტემბერ-ოქტომბერში გლეხთა აგრარულ მოძრაობას მენშევიკ-ესერები უკვე იარაღით ებრძოდნენ.

---

144 „სიმართლის ხმა“, 1914 წ., № 39.

145 გ. ხაჭაპურიძე, საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვება საქართველოში, 1954 წ., გვ. 96.

146 გ. ხაჭაპურიძე, დასახ. შრომა, გვ. 120.

12. ხიზანთა ინსტიტუტის ლიკვიდაცია

ხიზნებსა და მემამულეებს შორის ურთიერთობის გამწვავებისა და საერთოდ გლეხთა რევოლუციური მოძრაობის აღმავლობით დაშინებული მეფის მთავრობა იძულებული გახდა კვლავ დაესვა დღის წესრიგში ხიზანთა საკითხი.

1905 წელს მეფისნაცვლის მთავრობა საჩქაროდ შეუდგა დროებითვალდებულ და ხიზნური ურთიერთობის ლიკვიდაციის კანონ-პროექტის შედგენას. ვორონცოვ-დაშკოვის ეს კანონპროექტი რევოლუციის აღმავლობით იყო ნაკარნახევი; მაგრამ რევოლუციის დამარცხებისა და რეაქციის სუსხიანი პერიოდის დადგომისთანავე ახალი კანონ-პროექტი უმოძრაოდ იდვა მეფისნაცვლის საბჭოს კანცელარიაში.

ახალი რევოლუციური აღმავლობის შიშით 1909 წელს გადამუშავდა 1905 წლის კანონპროექტი. ეს პროექტი 1905 წლის პროექტთან შედარებით უფრო რეაქციული იყო: თუ 1905 წლის პროექტით ხიზნური მიწების გამოსყიდვა სახელმწიფოს ხარჯზე უნდა მომხდარიყო, 1909 წ. გადამუშავებული პროექტით ეს გამოსყიდვა თვით ხიზნების ხარჯზე უნდა მომხდარიყო სახელმწიფოს დახმარებით. მეფისნაცვალმა საჭიროდ ჩასთვალა მოესმინა თავადაზნაურთა აზრი ამ პროექტის შესახებ, მათაც არ დააყოვნეს და სასტიკად გაილაშქრეს პროექტის წინააღმდეგ. ისინი კვლავ აცხადებდნენ, რომ ხიზნები მიწის მოიჯარადრეები არიან და რეფორმაც ამ საფუძველზე უნდა მოხდესო. მთავრობამ შეისმინა თ/აზნაურთა მოთხოვნა და 1910 წელს მეფისნაცვლის საბჭომ დროებით ვალდებულ და ხიზნური ურთიერთობის ლიკვიდაციის პროექტიდან ამოიღო ხიზანთა საკითხი, იმ მოტივით; რომ ხიზანთა შესახებ საჭირო სტატისტიკური მასალები შეგროვებული არ არისო[147].

1911 წლის 29 აპრილს და 7 მაისს თბილისის გუბერნიის გლეხთა საგანგიომ განიხილა თბილისის გუბერნატორის ლოზინა ლოზინსკის მიერ შედგენილი კანონ-პროექტი[148]. საგანგიომ მიიღო დადგენილება, რომლის მიხედვითაც ხიზნობის ინსტიტუტის ლიკვიდაცია უნდა მომხდარიყო 1900 წლის 5 ივნისის ხიზანთა დებულების 547 მუხლის შეცვლის საფუძველზე. ამ მუხლით ხიზნური ურთიერთობის შეწყვეტა შეიძლებოდა მემამულის და ხიზნის შეთანხმებით მიწის უვადო სარგებლობის ვადიან სარგებლობად გადაქცევის საფუძველზე[149]. საგანგიოს დადგენილებით მიწის უვადო სარგებლობა 5 წლის

147 ცსსა, ფ. 13, საქმე № 1351, ს. ფ. 5.

148 იქვე, საქმე № 2679, ს. ფ. 87.

149 Свод законов Российской Империи, 1902 гг. IX Особ. прил. გვ. 358—359

განმავლობაში ურთიერთ შეთანხმებით უნდა შეცვლილიყო ვადიან იჯარად, ან ამ ხნის განმავლობაში ხიზნის მიერ მიწის შესყიდვით. 5 წლის შემდეგ მიწის უვადო სარგებლობა უნდა შეწყვეტილიყო, მაგრამ ხიზანს საკუთრებაში უნდა მისცემოდა საკარმიდამო მიწა არაუმეტეს 1 დესეტინისა კომლზე[150]. გლეხთა საგანგოიმ ასეთ საფუძველზე შედგენილი კანონ-პროექტი განსახილველად წარუდგინა მეფისნაცვლის საბჭოს 1911 წლის 17 მაისს. მეფისნაცვლის თხოვნით 1911 წლის სექტემბერში პეტერბურგიდან მოვლინებულ იქნა, ვითომდა ხიზანთა საკითხის მცოდნე, ტებენკოვი[151]. იმავე სექტემბერში მოწვეულ იქნა გლეხთა საგანგოის რამდენიმე სხდომა, ხოლო ოქტომბერ-დეკემბერში ხიზანთა საკითხი იხილებოდა თბილისის გუბერნატორის ჩერნიავსკის თავმჯდომარეობით მოწვეულ გაფართოებულ თათბირზე[152]. ამ თათბირზე ხიზნური მიწების სავალდებულო გამოსყიდვის წინააღმდეგ გაილაშქრეს გორის თავადაზნაურობის წინამძღოლმა თუმანოვმა, მემამულემ გ. ვ. მაჩაბელმა და ნატროევმა. მათ მხარი დაუჭირა გუბერნიის თავადაზნაურთა წინამძღოლმა ბაგრატიონ დავითოვმა[153]. მემამულე ჩოლოყაევი აცხადებდა, რომ ხიზნები სხვისი საკუთრების დამტაცებლები არიანო, მათი მოწყობა მთავრობამ უნდა იკისროს სახაზინო მიწებზეო, ამისათვის სახაზინო მიწები საკმაოზე მეტი არისო. აზრთა სხვადასხვაობის გამო გუბერნატორმა თხოვა ყველას თავისი აზრი წერილობით წარმოედგინა. საბოლოოდ მაინც ვერ შეთანხმდნენ და ამ თათბირებიდან არაფერი არ გამოვიდა.

ასეთი გაურკვეველი იყო ხიზანთა ინსტიტუტის ლიკვიდაციის საკითხი, როცა 1911 წელს სახელმწიფო სათათბიროს 37 წევრმა შეადგინა კანონ-პროექტი ხიზნური ურთიერთობის დაუყოვნებლივი ლიკვიდაციის მოთხოვნით. ამ პროექტით ხიზნების საკუთრებაში უნდა გადასულიყო ის მიწები, რომელთაც ისინი დღემდე სარგებლობდნენ. ყოველგვარი ნატურალური და ფულადი გადასახადები, რომლებსაც ხიზნები იხდიდნენ მემამულეთა სასარგებლოდ, უნდა გაუქმებულიყო[154]. მაგრამ ეს კანონ-პროექტი სახელმწიფო სათათბირომდე არ მისულა.

---

150 ცსსა, ფ. 13, საქმე № 2679, ს. ფ. 86—88.

151 ცსსა, ფ. 3, საქმე № 1351, ს. ფ. 9.

152 იქვე, საქმე № 2679, ს. ფ. 86—88.

153 იქვე.

154 იქვე, ს. ფ. 30 შდრ. Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. IV, составил проф. П. В. Гугушвили, 1955, стр. 652—677.

1913 წელს მეფის ნაცვლის საბჭომ განიხილა ხიზნური ურთიერთობის ლიკვიდაციის საკითხი და სათანადო პროექტიც შეიმუშავა[155]. პროექტის მიხედვით ხიზნებს უნდა გადასცემოდა საკუთრებაში ის მიწები, რომლებიც მათ სარგებლობაში იმყოფებოდა, მემამულეებს უნდა ანაზღაურებოდათ ის ზარალი, რასაც ისინი ნახავდნენ ხიზნური გადასახადების დაკარგვით. ხიზნად ის იქნებოდა ცნობილი, ვინც 1916 წლის 1 იანვრამდე თავის ხიზნურ უფლებას დაამტკიცებდა. გამოსყიდვა უნდა მომხდარიყო ხიზნური გადასახადების 6%-იანი კაპიტალიზაციის საფუძველზე.

1913 წლის ივნისში მეფისნაცვლის საბჭოს ეს კანონ-პროექტი განხილულ იქნა პეტერბურგში საწყებათაშორისო თათბირზე სენატორ ნიკოლსკის თავმჯდომარეობით. თათბირმა მიიღო პროექტი შემდეგი ცვლილებებით: უნდა მომხდარიყო არა ხიზნური გადასახადების გამოსყიდვა, არამედ ხიზნის სარგებლობაში მყოფი მიწის გამოსყიდვა მისი ახლანდელი ღირებულების მიხედვით[156]. ასეთი ცვლილებით კანონ-პროექტი გადაეცა სახელმწიფო სათათბიროს სამიწათმოქმედო კომისიას. მოხსენებით კანონ-პროექტის შესახებ კადეტი ხარლამოვი გამოვიდა. საქართველოდან პეტერბურგს ჩავიდა პროექტის მოწინააღმდეგე თავადაზნაურთა დელეგაცია[157]. პროექტის დასაცავად და საჭირო ახსნა-განმარტების მისაცემად კავკასიის მთავრობამ პეტერბურგს გაგზავნა თავისი წარმომადგენელი ა. სტრელბიცკი.

1913 წლის თებერვალში IV სახელმწიფო სათათბიროს სოციალ-დემოკრატიულმა ფრაქციამ მოამზადა კანონ-პროექტი, სათათბიროს 30 წევრის ხელმოწერით, რომელიც ხიზანთა ინსტიტუტის დაუყოვნებლივ ლიკვიდაციას მოითხოვდა. ამ პროექტით ხიზნებს საკუთრებაში უნდა მისცემოდათ ის მიწები, რომლითაც ისინი სარგებლობდნენ მემამულეებზე ყოველგვარი ანაზღაურების მიცემის გარეშე. პროექტს ხელს აწერდნენ სათათბიროს ს. დ. ფრაქციის წევრები, მათ შორის ბოლშევიკი დეპუტატები, როგორც ლენინი განუმარტავდა ბოლშევიკ დეპუტატებს, სათათბიროს არ შეეძლო მიეღო მშრომელთათვის რაიმე ხელსაყრელი კანონი და დეპუტატების მიერ სათათბიროს ტრიბუნაზე გამოსვლა, კანონ-პროექტების

---

155 საქართველოს ცსსა, ფ. 13, საქმე 2679, ს. ფ. 122—136; შდრ. „Сельское хозяйство и аграрные отношения, IV т. стр. 678—705.

156 ან-ფარი, ხიზანთა საქმე პეტერბურგში, ჟურნ. „კლდე", 1913, № 42.

157 ან-ფარი, დასახ. წერილი. სხვათა შორის პეტერბურგს გაემგზავრნენ გ. ვ. მაჩაბელი და ა. ფ. ყიფშიძე, ავტორები პოლემიკური შრომისა „Прекращение хизанских отношений в Грузии".

შეტანა და სხვ. მხოლოდ მეფის წყობილების დაგმობას და რევოლუციის პროპაგანდას ემსახურებოდა მიზნად.

სახელმწიფო სათათბიროს სამიწათმოქმედო კომისიამ, რომელმაც მოისმინა ქართველ თავადაზნაურთა ახსნა-განმარტება, ანგარიში გაუწია მათ მოთხოვნებს და საუწყებათაშორისო თათბირის მიერ წარდგენილი კანონ-პროექტი ქვეკომისიას გადასცა განსახილველად და დასკვნის წარმოსადგენად. ამ კომისიის სხდომაზე სენატორმა ნიკოლსკიმ განაცხადა, რომ იმ ცნობების შეკრება, რომელსაც თხოულობს სამიწათმოქმედო კომისია, მეფისნაცვლის მთავრობას 5 წელიწადს არ შეუძლიაო, საკითხის გადაჭრის გადადება კი შეუძლებელია, რადგან ხიზნები ღელავენ და ანარქიას ბოლო უნდა მოეღოსო[158]. ქვეკომისიამ წარმოდგენილი პროექტი მიიღო მცირეოდენი ცვლილებით, მაგრამ საქმის შემდგომი მსვლელობა გაჭიანურდა და პროექტს სახელმწიფო სათათბირომდე არ მიუღწევია. არც სახელმწიფო სათათბიროს 30 წევრის კანონ-პროექტი ყოფილა გამოტანილი სათათბიროს ტრიბუნაზე. მალე იმპერიალისტური ომიც დაიწყო და ამრიგად ხიზანთა საკითხი გადაუჭრელი დარჩა.

ქართველი თავადაზნაურობა და მისი იდეოლოგები გადაჭრით ილაშქრებდნენ ხიზნებზე რაიმე ფორმით მიწის მიცემის წინააღმდეგ. 1913 წლის ივნისში თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობამ წარადგინა ვრცელი ახსნა-განმარტება თბილისის და ქუთაისის გუბერნიებში ხიზნური ურთიერთობის ლიკვიდაციის მთავრიბის კანონ-პროექტის შესახებ. თავად-აზნაურობა ბრალს სდებდა მთავრობას, რომ ამ უკანასკნელმა ხიზნების მხარე დაიჭირა, რომ იგი 1910 წელს, თუ ცნობდა ხიზნობის ლიკვიდაციას დროებითვალდებულობის ლიკვიდაციის მსგავსად, ახლა, 1913 წელს, მოითხოვს არა ხიზნის სარგებლობაში მყოფი მიწის გამოსყიდვას ახლანდელი საბაზრო ღირებულების მიხედვით, არამედ ხიზნური გადასახადების გამოსყიდვას[159]. მთავრობის მიერ აზრის შეცვლის მიზეზად თავად-აზნაურობა ასახელებდა ტებენკოვის გამოკვლევას და ვეიდენბაუმის შრომას[160].

თავადაზნაურობას არ შეეძლო უარეყო, რომ ხიზნების მიწით უზრუნველყოფა საჭირო იყო, მაგრამ ეს მისი აზრით თავადაზნაურობის ხარჯზე კი არ უნდა მომხდარიყო, არამედ მთავრობის ხარჯზე. მიწით უზრუნველყოფას საჭიროებენ—წერდნენ ისინი—არა მარტო

---

158 ან-ფარი, დასახ. წერილი.

159 „Объяснения дворянства Тифлисской губернии по законопроекту о прекращении хизанских отношений в Тифлисской и Кутаисской губерниях", Тифлис, 1913 შემდეგში: „Обяснения"...

160 „Объяснения"... стр. 1.

ხიზნები, არამედ სხვა კატეგორიის გლეხებიც და ეს უნდა მოხდეს სახელმწიფოს ხარჯზე. ამისათვის სახაზინო მიწები საკმაოზე მეტი რაოდენობით არისო, მარტო ერთ სიღნაღის მაზრაში ამ 6—8 წლის განმავლობაში მთავრობამ ათზე მეტი კოლონია მოაწყო, კოლონისტებს 10.000 დესეტინა სახაზინო მიწა გადაეცათ და ეს ხიზანთა მთელი ნახევრის მოსაწყობად სრულიად საკმარისი იქნებოდაო[161]. უდა აღვნიშნოთ, რომ თავადაზნაურობა მართალი იყო, როცა აცხადებდა, რომ მთავრობა კოლონისტებზე უფრო ზრუნავდა, ვიდრე ქართველი გლეხების მოწყობაზე, მაგრამ ეს პოლიტიკა მთავრობის ახალი პოლიტიკა არ ყოფილა და მთავრობა მასზე უარს ვერ იტყოდა რადგან იმპერიის კოლონიალური პოლიტიკის ინტერესებს ის ადგილობრივი თავადაზნაურობის წოდებრივ ინტერესებზე უფრო მაღლა აყენებდა.

თავ. ა. მ. ერისთავი, 1914 წ. გამოცემულ ბროშურაში, ილაშქრებდა კანონ-პროექტის წინააღმდეგ და წერდა, რომ ხიზნობა არ ყოფილა ჩვეულებრივი სამართლის ინსტიტუტი, ის იყო ბატონყმობის უმდაბლესი საფეხური, რომ ხიზანი უფრო დაბლა იდგა სახალხო შეგნებაში, რომ ხიზნის პიროვნება მთლიანად პატრონზე იყო დამოკიდებული[162]; მთავრობის კანონებმა კი გააფართოეს ხიზნის უფლებები, მიაწერეს მას ის, რაც არასოდეს არ ჰქონდა; მისი აზრით, რეფორმის შემდეგდროინდელი ხიზნები მიწის უბრალო მოიჯარადრეები იყვნენ და ამიტომ მთავრობის ჩარევა ამ ორ თავისუფალ პირთა საქმეში არ იყო საჭირო[163]. ერისთავი ცნობდა მხოლოდ რეფორმამდელი ხიზნების არსებობას; ესენი, მისი აზრით, ან ყმები იყვნენ ან თავისუფალი წარმოშობის პირები, რეფორმამ ყმა-ხიზნებს თავისუფლება მიანიჭა, ამიტომ „გლეხობის ემანსიპაციის შემდეგ ხიზნების არსებობის ცნობა არის სრული გაუგებრობაო“[164].

ავტორები ბროშურისა „Прекращение хизанских отношений в Грузии“ — წერდნენ, რომ მომქმედ დებულებაში ნაჩვენებია პირობები და საშუალებანი ხიზნური ურთიერთობის შეწყვეტისათვის და ამიტომ საჭირო არ იყო არავითარი ახალი კანონის შემუშავებაო[165]. მემამულე და ხიზანი ორი, სრულიად თავისუფალი კონტრაგენტია, ორივე მხარეს სრული იურიდიული უფლება აქვს მოსპოს ხიზნური ურთიერთობა, არავითარი გამართლება არა აქვს

---

161 იქვე, გვ 6.

162 Князь А. М. Эристов, К законопроекту о ликвидации хизанских отношений в Тифлисской и Кутаисской губерниях, СПБ, 1914 г.

163 იქვე, გვ. 7.

164 იქვე, გვ. 14.

165 Прекращение хизанских отношений в Грузии, გვ. 2.

ხიზნების ჩინშევიკებთან გაიგივებას, ჩინშური უფლებები უფრო ფართოა, ის მუდმივია სანამდის ჩინშევიკი ჩინშს იხდის, მემამულეს კი ხიზნის აყრა ყოველთვის შეეძლო და სხვ. მთავრობის წარმომადგენელთა მითითებაზე იმის შესახებ, რომ ახალმა კანონმა დამშვიდება უნდა შეიტანოს აღელვებულ ხიზნურ მოსახლეობაში, რომ ხიზანთა და მემამულეთა გამწვავებული ურთიერთობის მიზეზი ხიზნების ეკონომიური მდგომარეობის გაუარესება არის, ისინი უპასუხებდნენ, რომ ხიზნების ეკონომიური კეთილდღეობა გაცილებით უკეთესია სხვა გლეხების მდგომარეობაზე და ამიტომ ხიზნებიც სრულებითაც არ ღელავდნენ და არ ღელავენ ახლაც[166]. აღნიშნული ავტორები კიდეც იმუქრებოდნენ: თუ აღელვებაზეა ლაპარაკი, იმის ფიქრი, რომ თავადაზნაურობა დამშვიდებული შეხვდება ასეთ კანონს — შეუძლებელიაო, არ არსებობს არავითარი საფუძველი, ვიფიქროთ, რომ მშიერი აზნაური საქართველოში ნაკლებ საშიში იყოს ქვეყნისათვის, ვიდრე ხიზანიო[167]. ხიზნები უკვე მოწყობილი არიან და არავითარი ლაპარაკი მათი მიწით მოწყობაზე უკვე არ შეიძლება — დაასკვნიდნენ ისინი.

1913—1914 წლებში ხიზანთა საკითხი ქართული ჟურნალ-გაზეთების განხილვის საგანი გახდა. ჟურნალი „კლდე“ მემამულეთა ინტერესების დამცველად გამოდიოდა, გაზეთები „თემი“, „სახალხო გაზეთი“ და „სიმართლის ხმა“ ასე თუ ისე ერთგვარად ხიზნებს ექომაგებოდნენ, ჟურნალ „კლდეს“ პოზიციას რეაქციონურს უწოდებდნენ. ან-ფარმა (ა. ყიფშიძე) ჟერნ. „კლდეში“ წერილების მთელი სერია მიუძღვნა ხიზანთა საკითხს სათაურით: „წარსული, აწყმო და მომავალი ხიზნებისა“[168]. ამ წერილებში ან-ფარი ბრალს დებდა მთავრობას და ადმინისტრაციას, რომ მათ „იმთავითვე მფარველობისა და მზრუნველობის კალთა გადააფარეს ხიზნებს“ და სხვ. ან-ფარის ეს წერილები ნაციონალისტურ-შოვინისტური სულით იყო გაჟღენთილი, ის მიმართული იყო ოსი ხიზნების წინააღმდეგ: ქართველი მემამულეების მიწა ოსი გლეხების ხელში გადადის და ეს დამღუპველია ჩვენი ქვეყნისათვისო. 1913 წელსვე გამოვიდა ანა-ფარის ბროშურა: „Грузинские хизаны и идеологи хизанств[ა] ნ .,ს ბროშურა მძაფრი პოლემიკური შრომაა ყველა იმათ წინააღმდეგ ვინც კი ხიზნების ინტერესების დამცველად გამოდიოდა. მიჰქონდა რა იერიში განსაკუთრებით ოსი ხიზნების წინააღმდეგ, ავტორი სიძულვილით და დამცინავი ირო-

166 იქვე, გვ. 15.

167 იქვე, გვ. 17.

168 ჟურნ. „კლდე“, 1913 წ., № 13, 15, 17. 18, 19, 20, 21.

ნიით კითხულობდა: რატომ ეს ვიღაც პუხაშვილი, რომელიც გუშინ ჩამოსულა კავკასიის მთებიდან, უზრუნველყოფილი უნდა იქნეს მიწით და ვინმე თავადაზნაურის გვარი ნამორაძე ან ქურდოვანიძე, რომელიც 10 საუკუნის მანძილზე მონაწილეობას იღებდა ქვეყნის თავდაცვის საქმეში და არაერთხელ საკუთარი სისხლით მოურწყვია თავისი ქვეყნის მინდვრები, ამოგდებული უნდა იქნეს ცხოვრების ლხინიდანო, რატომ ეძლევა უპირატესობა ხიზან პუხაშვილს გაღატაბული და მცირემამულიანი აზნაურის წინაშეო[169]. ან-ფარი ვერ უარყოფს, რომ ხიზნების მიწით უზრუნველყოფა საჭიროა, მაგრამ ეს თავადაზნაურობას არ შეუძლია, ხიზნები სახელმწიფომ უნდა მოაწყოს სახაზინო მიწებზეო. მთავრობის მოხელეთა აზრს იმის შესახებ, რომ საქართველოში არ არის თავისუფალი სახაზინო მიწები, ან-ფარი უპირისპირდება იმ ფაქტს, რომ მთავრობა ათეულათასობით დესეტინა საუკეთესო მიწებს აძლევდა კოლონისტებს და ახლა, როცა საჭიროა რამდენიმე ათასი კომლი ქართველი და ოსი გლეხის მიწით უზრუნველყოფა, არ არის თურმე მიწის არცერთი ნაკერიო — აცხადებდა ის.

ოქტომბრის დიდი სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებამ და საბჭოთა ხელისუფლების პირველმა დეკრეტებმა მიწისა და ზავის შესახებ, უდიდესი გავლენა მოახდინეს საქართველოს სოფელზე. გლეხობა საბჭოთა ხელისუფლებისათვის ბრძოლებში ებმებოდა.

გლეხთა მზარდი რევოლუციური მოძრაობის შიშით ამიერკავკასიის კომისარიატმა 1917 წლის 16 დეკემბერს გამოაქვეყნა დებულება „სახაზინო, ყოფილ საუფლისწულო, საეკლესიო, სამონასტრო, იურიდიული პირების და კერძომფლობელურ მიწათა საადგილმამულო კომიტეტებისათვის გადაცემის შესახებ“. დებულების მიხედვით კერძომფლობელთა ხელში რჩებოდა განსაზღვრული რაოდენობის მიწა, მაგრამ ეს ნორმა დაწესებული არ იყო. მიწის ჩამოსართმევი ფონდი საადგილმამულო კომიტეტის ხელში გადადიოდა. ეს საადგილმამულო კომიტეტი კი ბურჟუაზიისა და მემამულეების კომიტეტი იყო. „დებულება აშკარად და გარკვეულად მიუთითებს იმაზე, რომ ამიერკავკასიის კომისარიატის მესვეურნი გეგეჭკორისა და კომპ. მეთაურობით, ამ „დებულების“ შედგენის დროს ბევრად უფრო ზრუნავდნენ მსხვილ მიწათმფლობელთა და მემამულეთა შესახებ, ვინემ ღარიბ-ღატაკი გლეხობის შესახებ. როგორც ცარიზმის დროს მემამულეებისა და „ჩინოვნიკების“ მთავრობა ატყუებდა ხალხს სხვადასხვაგვარი დაპირებებით და ნასუფრალის გა-

---

169 Ан-Пари, დასხ. შრომა, გვ. 6—7.

დაყრით, სწორედ ისევე ეხლა ამავე ხერხს მიმართავს ამიერკავკასიის კომისარიატიც... დებულება გამოცემულია იმ მიზნით, რომ როგორმე თვალი აუხვიოს გლეხობას, დაამშვიდოს იგი და დაიფარონ მემამულეები გლეხების რევოლუციური ნაბიჯებისაგან[170]". ამ დებულების მე-2 მუხლი შეეხებოდა ხიზნებს. იქ ნათქვამია:

„ხიზანთა დამოკიდებულება ისპობა. ის მიწები, რომლითაც ამჟამად ხიზნები სარგებლობენ, რჩება მათვე, მიწის ნორმა არ უნდა აღემატებოდეს კომიტეტის მიერ დაწესებულ ნორმას და უნდა ეთანხმებოდეს პირობებს, რომელიც გამომუშავებული იქნება ამავე კომიტეტის მიერ[171]". როგორც აქედან ჩანს, ხიზნური ურთიერთობა დაუყოვნებლივ არ ისპობოდა, არამედ ჯერ უნდა შექმნილიყო საადგილმამულო კომიტეტები, შემდეგ ამ კომიტეტებს უნდა განესაზღვრად ხიზნებზე მისაცემი მიწის ნორმა და პრაქტიკულად საქმეს ამის შემდეგ უნდა შესდგომოდენ. არ ჩანდა თუ როდის გაკეთდებოდა ყველაფერი ეს. დებულების მეათე მუხლით „იმის განსაზღვრა, თუ რა წესით და თანდათანობით უნდა იქნეს გადაცემული პირველ და მეორე მუხლში ნაჩვენები მიწები—სანამ ამ საკითხს დამფუძნებელი კრება გადასწყვეტდეს—მოხდება ცალკე ინსტრუქციით[172]". ამგვარად ხიზნური ურთიერთობა ისევე განაგრძობდა არსებობას, მემამულური მიწათმფლობელობა კვლავ ძალაში რჩებოდა და თუ ამ დებულებით დასაწყისი მიეცა ხიზნური ურთიერთობის ლიკვიდაციას ამ შემთხვევაშიც მხოლოდ იმის ფიქსაცია ხდებოდა, რაც უკვე თვითონ გლეხებმა განახორციელეს, ვინაიდან მეფის რეჟიმის დამხობის შემდეგ გლეხებმა შეწყვიტეს გადასახადების შეტანა და აღარ ცნობდნენ ხიზნურ დამოკიდებულებას მემამულისადმი[173]. აღნიშნული დებულება მხოლოდ ცარიელი დეკლარაცია იყო. მან ოდნავადაც ვერ დააკმაყოფილა გლეხები. გლეხობა თანდათანობით თავისუფლდებოდა მენშევიკურ-ესერული გავლენისაგან, აგრარული რევოლუცია იზრდებოდა და ღრმავდებოდა.

მხოლოდ პროლეტარული რევოლუციის გამარჯვებამ და საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამ გახადა შესაძლებელი აგრარული საკითხის საბოლოო და სამართლიანი გადაწყვეტა, გაათავისუფლა გლეხობა და მათ რიცხვში ხიზნები საუკუნო მონობისაგან და საფუძველი დაუდვა ახალი, სოციალისტური წყობილების მშენებლობას.

---

170 ფ. მახარაძე. თხზ., კრებული, ტ. VII, 1930, გვ. 60—65.

171 იქვე, გვ. 297.

172 ფ. მახარაძე, დასახ. შრომა, გვ. 299.

173 პროფ. გ. ხაჭაპურიძე. დასახ. შრომა, გვ. 169.

РЕЗЮМЕ

I

Реформа, проведенная в Грузии в 1864—1871 гг., не признала, как известно, крестьянина собственником выделенной ему надельной земли. Он до выкупа последней оставался во временнообязательном положении. Закон 13 октября 1864 года разрешал бывшему крепостному выкупить надел и перейти в разряд собственников. Лишь после этого освобождался он от господских повинностей и становился самостоятельным, независимым земледельцем.

Как видно из соответствующих материалов, этот процесс освобождения крестьян от помещичьей зависимости протекал очень медленно и с большими препятствиями. Если взять, например, Восточную Грузию, то там за период 1865 — 1904 гг., т. е. за 40 лет пореформенного времени, от временно-обязательных отношений избавилось лишь 3768 дымов или 26,4% общего числа (14.235 дымов) крестьян данной категории. Они с помощью правительства выкупили 16.416 десятин земли или только 29,6% всей надельной площади (55.263 дес). Несколько лучше обстояло дело в Кутаисской губернии, хотя завидной картины не было и там. Согласно данным, имеющимся в нашем распоряжении, в названной губернии за вышеотмеченный период без использования правительственной ссуды в разряд собственников перешло 33.597 дымов временно-обязанных крестьян или 58,8% их общего числа (57.070 дымов) в губернии, выкупив на свои средства 69,4% всей надельной земли (207.523 десятины)[1]. Если же суммировать данные обеих губерний, то получится, что в Грузии, к сороковой годовщине отмены крепостного права, еще сохранялось солидное ядро временно-обязанных крестьян, насчитывавших в своих рядах 33,940 дымов. Иначе говоря, к 1904 году почти половина (точнее — 47,6%) общего числа обязанных крестьян (71.305 дымов) не сумела выкупить свои наделы и попрежнему продолжала находиться в экономической зависимости от помещиков. У них оставалось не выкупленными 102.329 десятин земли или 39% общего надельного фонда, равнявшегося 262.786 десятин.

Причинами такого медленного хода крестьянского дела являлись: наличие в Положении статьи, допускавшей возможность выкупа лишь при условии согласия на это помещика, незначительность и дороговизна правительственного кредита, боязнь высшей власти, что признание бывших крепост-

[1] ЦГИАЛ, ф. 391, д. 592, л. 54. Оттуда же взяты и вышеприведенные данные. Ср. С. Авалиани, крестьянский вопрос в Закавказье, т. IV, Тифлис, 1920., стр. 11—12.

ных собственниками позволит им развернуть широкую торговлю землями и что это в конце концов приведет к массовому обезземелию сельских тружеников и умножению рядов пролетариата, жуткий формализм и бюрократизм учреждений, призванных содействовать выкупному делу и т. д. Но, главным препятствием было все же тяжелое социально-экономическое положение людей, вышедших из крепостной зависимости. Поэтому к характеристике этого последнего момента и переходим мы.

* * *

Крестьянская реформа, которая вообще и в особенности в Грузии, была проведена с максимальным учетом помещичьих интересов, нанесла немало ущерба экономическому положению сельского трудового населения края. Вследствие названного явления значительно сократилось его землевладение. Если, например, до реформы в распоряжении помещичьих крестьян Тбилисской губернии находилось 84.665 десятин земли, то после реформы осталось у них 55.679 десятин[2], Иначе говоря, в момент освобождения и по поводу освобождения они потеряли в виде отрезков 28.986 десятин или 34,2% их общего земельного фонда. Не имели реального значения нормы, предусмотренные местными положениями, их бесцеремонно обошла действительность. Достаточно сказать, что крестьяне Тбилисской и Кутаисской губернии вместо 10 и 4,5 десятин на дым, получили в среднем 3,7 и 2,5 десятин[3]. Все это дало основание С. Авалиани заявить, что реформа бывших крепостных поставила перед опасностью полного экономического обнищания. И Зерцалов в статье, посвященной 50-летию падения крепостного права в Грузии, отмечал, что «освобожденный» крестьянин остался «в полной земельной зависимости от своих помещиков, с увеличенными почти вдвое повинностями»[4]. Правильность этого положения не отрицал, как известно, и такой видный представитель официальной власти, как наместник Кавказа Воронцов-Дашков[5].

---

[2] С. Авалиани, крестьянский вопрос..., т. 1, Одесса, 1912., стр. 421.

[3] С. Авалиани, Крестьянский вопрос, т. IV. стр. 4, СХАО, т. IV. стр. 121; Г. Гяоргадзе, общественные отношения в Грузии (на груз. яз.), Тбилиси, 1920., стр. 17; А. Киквидзе, История Грузии XIX — XX вв. (на груз. языке), т. II, стр. 24.

[4] КСХ, 1914., № 24.

[5] Воронцов-Дашков, Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским Краем, Тифлис, 1907., стр. 34.

Очень важно, конечно, подчеркнуть, что реформа неблагоприятно отразилась на экономическом положении грузинских крестьян, но еще важнее констатировать факт дальнейшего ухудшения этого положения. Правда, незначительная часть непосредственных производителей экономически крепла и переходила в ряды сельской буржуазии, но абсолютное большинство неудержимо двигалось к крайней нищете. Об этом красноречиво говорит факт сокращения среднеподымного крестьянского надела в пореформенный период. Если, например, он в Тбилисской губернии в 1865 году равнялся 3,7 десят.[6], то в 1886 году снизился до 2,4 десят[7], а в 1903 г.— до 1.7 десят[8]. Примерно такая же картина наблюдалась и в Кутаисской губернии.

Хотя эти средние цифры сами по себе очень ярки, но они все же лишь приблизительно знакомят нас с тяжелым экономическим положением пореформенной грузинской деревни. Более интересны в этом отношении материалы современной периодической прессы и других источников, содержащие убедительные данные для характеристики условий труда и быта непосредственных производителей. Они единогласно говорят не только о малоземелии, но о крайне несправедливом распределении земли.

Приведем некоторые из них.

Касаясь вопроса земельного обеспечения крестьян Восточной Грузии, газета «Гутнис деда» писала (1875 г.)[9]: «У нас многие, не имея земли, вынуждены обрабатывать чужие участки и с трудом добывать необходимое для удовлетворения насущных потребностей... Кто такой безземельный крестьянин? Это несчастное создание; он подобен птице с обрезанными крыльями и рыбе, лишенной воды». Через год тоже самое говорил известный публицист Сергей Месхи. «Ну-ка скажите, — писал он[10], — много ли в Грузии таких крестьян, которые были бы обеспечены собственной землей и не нуждались бы в аренде ее? Таких очень мало, из ста — один, не более. Значительное большинство поставлено в необходимость нанимать землю у своего прежнего господина или у другого помещика, просить у них разрешения войти в лес и т. д.».

В одной из корреспонденций, напечатанной на страницах газеты «Иверия» в 1892 г., говорится о тяжелом эконо-

---

6 С. Авалиани, Крестьянский вопрос, т. IV, стр. 4.

7 ЦГИАГ, ф. 17, д. 8747, лл. 1—86.

8 Ф. Гогичайшвили, Малоземелье среди крестьян Закавказья. Тифлис, 1903, стр. 16—17.

9 Газ. «Гутнис деда», 1875 г., № 21.

10 С. Месхи, Сочинения (с примечаниями и комментариями И. Бочвадзе), т. II, Тбилиси, 1963., стр. 238.

мическом положении временно-обязанных крестьян селения Мариам-Джвари, обусловленном их крайним малоземельем. В корреспонденции, составленной от имени крестьян, сказано[11]: «Духоборы и немцы получили от правительства огромные земли для поселения, а мы, жители Мариам-Джвари, задыхаемся от безземелья. Наше положение не может не вызвать к нам сострадания. В этом маленьком селе проживают тринадцать дымов, (при реформе) каждый получил по пять десятин земли, а всего — 65 десятин. В прошлом году вода унесла 15 десятин и осталось у нас только 50 десятин, используемых нами как для пахоты, так и для пастьбы скота. Помещики запретили нам пользоваться лесом. Словом, положение, в котором мы находимся, душит нас и наших домашних животных. О нашем бедственном состоянии, о земельной нужде мы уже докладывали господину Тифлисскому губернатору и просили его помочь нам спасти наши семьи от неизбежной гибели. Если и господин губернатор не поможет, то мы не знаем что делать. Как же нам, имеющим земли менее полутора дня паханья на душу, жить и выполнять свои обязанности перед государем».

А. Пронели, который откликнулся на эту корреспонденцию, писал, что село Мариам-Джвари вовсе не составляет исключения и что острая земельная нужда характерна для всех районов и уголков Грузии[12].

Крестьяне, не имевшие земли, не могли быть обеспеченными и домашними животными. Достаточно сказать, что из 389 дымов крестьян, проживавших в 1898 году в селении Веджины Сигнахского уезда, 287 дымов или 74% не имели ни одной головы крупного рогатого скота[13].

Сельское трудовое население, лишенное возможности приобретать земли в собственность, вынуждено было арендовать частновладельческие и государственные земли, платя порой за это 2/3 урожая[14]. При чем к аренде прибегли не только временнообязанные, но и сравнительно лучше устроенные казенные крестьяне. Так, по данным 80-х годов прошлого века из 941 селения, имевшихся в Тбилисской губернии по линии казны, 389 (или 41,6%) поддерживали свое существование арендой земли[15]. Особенно велик был удельный вес арендаторов среди государственных крестьян Телавского (68%), Горийского (80,5%), Ахалцихского (84) и Ахалкалакского (88,6%) уездов.

---

11 Газ. «Иверия» ,1892 г., № 247.

12 Газ. «Иверия», 1892 г., № 258.

13 КСХ, 1899 г., № 270.

14 Газ. «Иверия», 1890 г., № 186.

15 СМИЭБГКЗК, т. V, ч. II, стр. 76.

Условия аренды везде были тяжелыми; с крестьянами обращались бесцеремонно, нарушались заключенные договоры и т. д. Вот что писали, например, высшей власти в 1902 году арендаторы земель Мухранского (картлийского) удельного имения: «За прогон скота и по дороге и за водопой удельные чиновники взыскивали с нас по 50 копеек с головы, а за пастьбу сотни овец — по 16 рублей в год. При таких драконовских условиях не выгодно держать баранту и мы почти уничтожили эту важную отрасль хозяйства. Еще более тягостными условиями обставлено пользование пахатными землями. Правление удельным имением Мухрани галу перевело на деньги и с каждой десятины взыскивает в год по 3 рубля, тогда как десятина распахивается здесь только в два года раз. Такие условия безусловно разорительные для нас, тем более потому, что деньги требуют вперед при распашке, т.е. в такое время, когда у нас за душой копейки не бывает»[16].

Сравнивая пореформенные условия жизни с дореформенными, вышеупомянутые крестьяне писали:[17] «Ужасы крепостного состояния, которые еще свежи в памяти населения, ничто в сравнении с той беспощадной эксплоатацией и расправой, которым подвергаемся мы, живущие на удельной земле. Правда, чиновники удельного ведомства не могут распоряжаться нашей личностью произвольно, но что значит личная свобода для крестьянина, которому говорят: «или давай нам все плоды твоих трудов, а сам живи как хочешь, или же убирайся на все четыре стороны».

Вышеприведенный материал, касающийся лишь Восточной Грузии, убедительно показывает острую земельную нужду абсолютного большинства временно-обязанных крестьян.

Еще хуже обстояло дело в Западной Грузии. В каждом ее уезде, в особенности же Рачинском, Лечхумском и Озургетском, непосредственные производители материальных благ испытывали крайний земельный голод. Характеризуя, например, условия жизни лечхумских крестьян, газета «Шрома» («Труд») писала:[18] «Во всей Имеретии не сыскать крестьян беднее лечхумцев. Главная причина этого — безземелье. Не имея собственных земель, они арендуют помещичьи и церковные (теперь уже казенные) земли. Надо иметь в виду, что здесь почва плохая, с трудом обрабатывается и требует затраты большой энергии. За такую землю крестьянин платит огромный оброк, хотя и без того не получает он столько, чтобы прокормить семью и выделить какую-то часть для продажи. Как же при таком положении вещей должен он пла-

[16] ЦГИАЛ, ф. 515, оп. 44, д. 437, л. 2.

[17] Там же, л. 1.

[18] Газ. «Шрома» («Труд»), 1881 г., № 10.

тить те многочисленные государственные и общественные повинности, которые лежат на его плечах? Какими же средствами удовлетворить ему свои насущные потребности?»

Неотрадно было положение и гурийских крестьян. «Слишком стеснен наш край от безземелья, — писала в 1883 году газета «Дроеба». Раньше мы, жители Гурианта, имели право пользоваться безвозмездно прибрежными землями. Обрабатывали (в частности) плодородные земли, ранее принадлежавшие мтавару (владетелю) Гуриели... Теперь же времена изменились, несколько помещиков захватило в свои руки эти земли, закрыло доступ к ним. Жители Гурианта не подозревали, что им и после падения крепостного права придется платить поземельную плату... Они стали хизанами на землях своих предков»[19]. Спустя 13 лет, гурийский корреспондент газеты «Квали» по тому же поедмету свидетельствовал[20]: «В настоящее время у нас (в Чохатаури — И. А.) нельзя найти и двух семейств, которые бы кукурузу и гоми не покупали на фунты. Если у кого и есть корова, то она из-за отсутствия земли кормом не обеспечена и совершенно худая. Свинья и то (по той же причине) веревкой привязана к дереву во дворе».

Мы располагаем свидетельством одного официального лица, в котором дана обобщающая характеристика состояния земельного вопроса в Кутаисской губернии в начале нынешнего столетия. «Громадное большинство дымов крестьянского населения, — читаем в названном документе[21], — владеет в среднем 3,5 десятинами земельного надела[22], в то же время как минимальный размер землевладения, способного прокормить бедную крестьянскую семью в Кутаисской губернии, 4 десятины в винодельческом районе и 5 десятин в остальной ее части. Владельцы таких земельных участков, для сохранения своей хозяйственной самостоятельности, должны прибегать к сторонним заработкам и совершенно лишены возможности производить затраты на улучшения в хозяйстве, на инвентарь и удобрение полей, без которых сельскохозяйственный прогресс невозможен. Обыкновенно крестьяне прибегают к аренде помещичьих земель».

---

[19] Газ. «Дроеба» («Время»), 1883 г., № 43.

[20] Газ. «Квали» («Борозда»), 1896 г., № 34.

[21] ЦГИАФ, ф. 39а, д. 561[1], л. 21, об.

[22] На самом же деле большинство имело значительно меньше этого. В таком размере землей не были наделены даже сравнительно лучше обеспеченные государственные крестьяне. По данным источников среднеподымный надел последних равнялся: в 1884 г. — 2,7 десят, а в 1902 г. — 1,92 дес. (И. Г. Антелава, Государственные крестьяне Грузии в XIX веке, т. II, Тбилиси, 1962., стр. 95).

Масштаб аренды был действительно велик. Достаточно сказать, например, что в Шорапанском уезде к земельной аренде прибегали: 64% временнообязанных крестьян, 63% государственных крестьян и 60% крестьян-собственников[23].

Все сказанное выше, нам кажется убедительно показывает острую земельную нужду бывших помещичьих крестьян Грузии. Она была главной причиной их тяжелого экономического положения. Мы говорим главной потому, что на условия жизни труда непосредственных производителей оказывали влияние и другие факторы, среди которых наиболее важной являлась повинностно-налоговая система. Крестьяне, вышедшие из крепостной зависимости, отбывали повинности не только помещикам за надельные земли, но и казне. В пользу последней платили они подымную подать и земский сбор, выполняли, по ее требованию, различные работы, выставляли транспортные средства и т. д. Кроме этого, временнообязанные крестьяне, вместе с другими разрядами податного населения, содержали духовное сословие (драмовые деньги) и участвовали в проведении всех мероприятий, необходимых для села. Все это, легко понять, было связано со значительным расходом времени и материальных средств. По свидетельству корреспондента газ. «Квали», в 90-х годах прошлого столетия, на долю одной крестьянской семьи в селении Диди Гомарети, Борчалинского уезда, приходилось в среднем 70—80 рублей государственных и общественных повинностей[24]. Эта сумма, на наш взгляд, несколько преувеличена, но если даже допустить, что она верна лишь наполовину, все же достаточно ярко показывает эксплоататорскую роль казны.

Особенно разорительными были для крестьян т. н. натуральные повинности и не столько вследствие их большого объема, сколько потому, что для их выполнения людей выводили, как правило, в самый разгар сельскохозяйственных работ. «Тяжесть дорожной повинности, — сказано в одной официальной записке, составленной в 1895 году, — усугубляется еще значением в хозяйстве того времени, в которое население призывается к производству... работ; обыкновенно эти работы производятся весною — в апреле и мае и осенью—в сентябре, октябре и отчасти в ноябре: между тем, весна является временем вспашки и посева яровых, а осень — уборки и молотьбы хлеба. Отвлекать крестьянина в такую страдную пору от своего хозяйства — значит наносить ему существенный вред»[25].

---

[23] ЦГИАЛ, ф. 1233, оп. 1, л. 15. Ср. С. Авалиани, Крестьянский вопрос, т. IV, стр. 8.

[24] Газ. «Квали», 1898 г., № 31, стр. 516—517.

[25] «Русская мысль», июнь 1902 г., стр. 128.

Дело осложнялось необычайным произволом, допускавшимся систематически со стороны сельской и уездной администрации. Использование для личных надобностей разными должностными лицами ароб и аробщиков, выставленных официально для выполнения казенных работ, требование людей и транспортных средств в масштабах, явно превышавших действительную в них потребность, освобождение за известную мзду кулаков от наряда подвод и другие злоупотребления носили массовый характер.

Неотрядные были бытовые условия задавленного нуждой крестьянина. Характеризуя материальное положение одного бедного, малоземельного картлийского крестьянина, газета «Иверия» писала[26]: «У него равным счетом нет ничего. Ему от помещика достались только домовое место и грядка виноградника. Он не имеет ни саманника и ни хлева. Что же касается дома, то он представляет собой совершенно жуткую картину. Вот перед нами землянка, глубоко зарытая в землю, дверь с западной стороны и во время ливней потоки вод проникают в нее. У хозяина дома четверо детей — два мальчика и две девочки. В описанной нами землянке живут всего шесть душ. Кур и индюков держут там же. Жизнь обитателей этого дома сплошная нищета. У них нет даже мчади, а о хлебе и говорить не приходится; лобио они едят редко, когда соседи подбросят. Что же касается одежды, то о ней не стоит и речи заводить — рванная чоха и такое же белье — вот одеяние хозяина дома. А дети уж совсем голы и босы, на них одна только рванная рубаха. Не лучше одета и мать этих детей, и на ней все рванное и залатанное. Они и опять прилично не имеют возможности. Около очага постелена старая цыновка, на которой под грязным и рванным одеялом лежат дети рядом с матерью, как поросята. Отец же валяется где то в углу, укрытый своей чохой. Таков быт этих несчастных людей».

Легко понять, что крестьяне, подобные выщеописанному, не в состоянии были выкупить свои наделы и перейти в разряд крестьян — собственников.

* * *

Сельский трудовой народ энергично боролся за справедливое разрешение аграрного вопроса. В этой борьбе, о которой речь будет итти ниже, ее горячо поддерживала передовая грузинская интеллигенция. Такие ее замечательные представители, как Илья Чавчавадзе, Акакий Церетели, Нико

[26] Газ. «Иверия», 1877 г., №.34.

Николадзе, Рафаэл Эристави, Антон Пурцеладзе, Сергей Месхи и другие, неизменно интересовались крестьянским вопросом и делали все возможное для того, чтобы лучше устроить жизнь и труд обездоленного населения. На страницах периодической печати они смело выступали с критикой аграрной политики правительства и старались дать ей, этой политике, выгодное для сельских тружеников направление. Названные деятели добивались подлинной свободы и материального обеспечения непосредственных производителей. Их главная забота состояла в том, чтобы сделать землю достоянием земледельца и восстановить между ними давно нарушенную связь. Оставление крестьян без земли, по их мнению, было не только несправедливо, но и просто гибельно с точки зрения народно-хозяйственных и государственных интересов. И этим объясняется, тот факт, что грузинские шестидесятники с самого начала возвысили свой голос против крепостного права и любых его пережитков. Они решительно выступили, в частности, против временнообязательных отношений, означавших сохранение в полной мере экономической зависимости крестьян от своих помещиков.

В доказательство сказанного можно сослаться на энергичную деятельность грузинских революционных-демократов (тергдалеулеби) в период подготовки и проведения крестьянской реформы. Как известно, их идейный вождь Илья Чавчавадзе с огромным вниманием отнесся к названному явлению и потратил немало сил для сколько-нибудь справедливого разрешения аграрного вопроса. Он в мае 1864 года от чужого имени, от имени, в частности, Нико Чавчавадзе, представил свои критические замечания[27] на проект, выработанный закавказским центрльным крестьянским комитетом. Хотя этот проект, в противовес желанию абсолютного большинства дворян, предусматривал освобождение крестьян с землей, он все же не упразднял полностью крепостного права, оставлял его в виде института временнообязаных крестьян. Именно против этого документа ополчился Илья Чавчавадзе, потребовав коренного уничтожения всех пережитков старой общественно-экономической формации.

Каждое предложение критических замечаний дышет принципиальной защитой интересов сельских тружеников, в каждом слове документа слышен голос друга народа, его призыв к полному освобождению крепостного населения.

---

[27] Документ этот, полное название которого «Критические замечания по параграфам предворительного проекта местного положения о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в Тифлисской губернии», впервые опубликовал в 1947 году исследователь А. М. Иовидзе в третьем томе в «Саисторио моамбе» («Исторический вестник»).

Автор критических замечаний решительно потребовал не допустить существования временнообязательных отношений, изъять соответствующие места из текста проекта и предоставить освобождаемым крестьянам земельный надел на правах неограниченной собственности. Без этого, по его мнению, был совершенно невозможен экономический прогресс вообще и крестьянского хозяйства — в частности. Критикуя тот параграф критических замечаний, в котором зафиксировано право помещика на переселение крестьян с одного места на другое, Чавчавадзе пишет: «Это самое страшное и ничем неоправданное право... Дайте крестьянину надежду жить безмятежно, без тревог, без насилия. Без такой надежды нет ему счастья, нет стремления к улучшению своего быта и своего хозяйства; все для него и вся жизнь его вечно будет зависеть от случайности, от прихоти, от произволатех, с которыми связали вы на вечные времена обязательными условиями, не обещающими в итоге ничего хорошего, кроме шаткого и неестественного положения бедного крестьянина, судьба которого все-таки, по освобождении его даже из рабства, остается в руках тех, которые держали его на привязи целые века на цепях крестьянского состояния. Я решительно не понимаю как можно составлять такие правила в то время, когда все и все стремятся к тому, чтобы обеспечить крепостного человека в средствах к жизни и к безмятежному состоянию во все продолжение несчастных обязательных отношений, от которых будет хорошо только помещикам (и то бог знает) и страшно во всяком случае для крестьян. Из уважения к свободе человека, из того, чтобы не вызвать страной неурядицы через такое решение участи крепостных людей и во имя того, чтобы дать надежду этим людям, что судьба их будет вполне обеспечена и не будет зависеть от произвола, уничтожьте все эти обязательные и принудительные переселения и обмены земель, и таким уничтожением вы будете, по крайней мере, одним шагом ближе к истине, хотя и не вполне достигнете справедливости в таком решении крестьянского вопроса»[82].

Здесь, как видим, не только отвергнуто право помещиков на переселение крестьян с одного места на другое, но и раскритикован весь институт обязательных отношений. Он, по словам автора, не только вносил путаницу во взаимоотношения противоположных сторон, но и вообще не предвещал «ни-

---

[28] «Саисторио Моамбе» («Исторический вестник»), 1947 г., т. 3, ст. 299—300.

чего хорошего». Поэтому даже временное сохранение этого института Чавчавадзе считал вредным и антинародным делом.

Еще более ясно высказана эта мысль при разборе параграфов 178—193. Там сказано[29]: «Опровергая вовсе обязательные отношения, из которых возможно только порождение всех этих неприятностей, я должен присовокупить, что решение крестьянского вопроса должно быть основано совершенно на других началах, — именно на началах окончательного отделения интересов помещика от интересов крестьянина, между которыми должна быть прорвана всякая нить, связывающая их насильно между собою, — без этого нет исхода, и всякое решение крестьянского вопроса на иных началах не будет окончательным решением, а только продлением в другой форме крепостного состояния, долженствующего со временем уничтожиться точно также, как и старое крепостное право. Во избежание нового решения и поднятия крестьянского вопроса я признаю необходимым теперь же его порешить окончательно, и, уничтоживши всякие обязательные столкновения между освобождающим и освобождаемым сословиями, определить окончательное отделение крестьян с предоставляемым им наделом от всяких обязательных отношений к помещику».

Процитированное место красноречиво говорит о крайне отрицательном отношении Чавчавадзе к институту временно-обязанных крестьян. Он рассматривал его как разновидность крепостного права, называл его новым, в отличие от старого. Решительно выступая против сохранения этого зла и требуя его немедленного уничтожения, автор предлагал сделать это фундаментально, путем признания крестьянина полным хозяином надельной земли и окончательного развода противоположных классов.

Илья Чавчавадзе, как известно, и после не раз возвращался к тому вопросу. В частности, в 1787—1881 гг. он на страницах газеты «Иверия» опубликовал серию публицистических статей под общим названием «Жизнь и Закон». Автор здесь снова поставил аграрно-крестьянский вопрос и развил ту же самую точку зрения, что в «Критических замечаниях», составленных в 60-х годах. В расматриваемом произведении с сожалением говорится о том, что власти не посчитались с мнением меньшей, но лучшей части грузинской интеллигенции и не признали «крестьянина собственником надельной

[29] Там же, стр. 313—314.

земли»[30]. Выступая по прежнему решительно против института времено-обязательных отношений, Чавчавадзе требовал немедленно его отменить. Для этого он предлогал: во-первых, признать потерявшей силу закона тот пункт Положения 13 октября 1864 года, который выкуп земельных участков крестьянами допускал лишь с согласия помещиков, придав этому выкупу строго обязательный характер; во-вторых, ввиду крайней не состоятельности абсолютного большинства людей, вышедших формально из крепостной зависимости, обеспечить их правительственной ссудой, отменив при этом принцип круговой поруки, отпугивавшей крестьян от государственной помощи и в третьих, упростить страшно громоздкую процедуру составления соответствующей документации на приобретаемые сельскими тружениками земли.

Антинародный характер крестьянской реформы показал также известный общественный деятель Нико Николадзе. Он в герценовском «Колоколе» опубликовал специальную статью, посвященную этому вопросу. В ней дан подробный анализ Положения 13 октября 1864 года об отмене крепостного права в Восточной Грузии. По словам автора, решение у нас аграрного вопроса свелось к тому, что правительство отныне стало именовать крестьян не крепостными, а людьми, «поселенными на помещичьих землях». В результате реформы сельские труженики лишились всего, за исключением воздуха. Временнообязательные отношения рассмотрены там, как разновидность старого, уже отменного крепостного права. «Спрашивается, — писал Николадзе[31],—где-же тут уничтожение крепостного состояния? На словах то вы много чего можете поболтать, но ведь вашим словам вряд-ли кто поверит, а на деле где же ваше улучшение крестьянского быта? Стоит только поразмыслить капельку над вашими «Законоположениями», чтобы превознести до небес старое крепостное право... Скажите на милость, есть ли не только здравый, но и какой бы то ни было смысл в вашей, так называемой реформе, когда помещик вводится во владение всеми землями крестьянства, когда крестьяне прикрепляются к земле похуже прежнего, наконец, когда помещик может отрезать безнаказанно половину крестьянской земли, когда крестьянин лишается земли, воды, топлива и чуть ли даже не воздуха? В чем же состоит ваша реформа?»

Считая акт 1864 гда «комедией» и «мнимым освобождением»[32], Николадзе настаивал на незамедлительном упразднении временнообязательных отношений. А это, по его спра-

---

[30] И. Чавчавадзе, «Закон и жизнь», Сочинения в 10-ти томах, т. 6, 1956., стр. 9—10.

[31] Газ. «Колокол», 1865 г., лист. 199, стр. 1635.

[32] Там-же.

ведливому заключению, можно было бы сделать путем предоставления крестьянам земли на правах полной собственности[33].

Интересующего нас вопроса в той или иной степени коснулись почти все шестидесятники. С большим вниманием отнесся к нему, в частности, Сергей Месхи. Он институт временнообязательных отношений рассматривал в качестве явления, о котором «должен думать каждый, кто душой болеет за будущее нашей страны»[34]. Именно эти думы о судьбах родного народа заставили его сказать: «Грузинскому крестьянину нужна земля, без земли немыслима его жизнь. В день, когда у него отнимут землю..., придет конец благополучию страны»[35].

В этих словах, как не трудно заметить, содержится смелое требование обеспечения крестьянского населения основным средством производства — землей, улучшения его социально-экономического положения, чего, совершенно естественно, нельзя было сделать без скорейшей ликвидации временнообязательных отношений.

Такую точку зрения развивал не только лично Сергей Месхи, но и редактируемая им одно время газета «Дроеба». Касаясь затронутого здесь вопроса, она писала: «Благодаря упомянутой реформе (1861 г.), многие из крестьян России, как государственных, так и временно-обязанных, сделались собственниками земли... У нас же приличное землеустройство крестьянства оказалось не таким уж легким делом. Мало того, что лишь незначительное число людей вышло из временно-обязательных отношений и государственные крестьяне еще не стали собственниками, но и те, чьи условия жизни считались наиболее сносными..., и те оказались после реформы в худшем положении. Мы говорим о хизанах»[36].

Большое место отведено аграрному вопросу в программе грузинских народников. И это не удивительно, так как они были идеологами крестьянской демократии, мечтали о крестьянской революции и вели пропаганду в крестьянской среде. О чем же должен был говорить человек, находившийся в кругу сельских тружеников, если не о земле и свободе личности? В частности, народники 70-х годов требовали не только упразднения временнообязательных отношений и наделения крестьян землей, но и коренной ломки всей социально-экономической и политической жизни пореформенного пери-

---

[33] Там же.

[34] С. Месхи, Сочинения, т. II, стр. 182.

[35] Там же.

[36] Газ. «Дроеба», 1884 г., № 273.

ода. Они мечтали о таком строе, который гарантировал всем полное материальное обеспечение и исключал возможность эксплоатации человека человеком, господства сильного над слабым[37]. Осуществление этого народники мыслили путем передачи средств производства, в том числе и земли, в народные руки. Они распространяли идею, что земля, обрабатываемая ими, составляет их полную собственность и что помещики не имеют никакого права требовать за нее повинности[38].

Таким же радикальным характером отличалась аграрная программа и той части грузинских народников 80-х годов, которая сгруппировалась вокруг газеты «Шрома» («Труд»). Газета громогласно говорила об отрицательных последствиях реформы, оставившей бывших крепостных в экономической зависимости от помещиков, о вредности и пагубности временно-обязательных отношений. «В одно прекрасное утро, — писал названный орган[39], — вывели крестьян на площадь и объявили им не свободу, а следующий приказ: «Отныне вы свободны. Землю, необходимую для прокормления семьи, берите у своих бывших господ за оброк; хотите иметь собственные земли — можете приобрести их у тех же господ». Из такой свободы возникли временно-обязательные отношения, существующие ныне между крестьянами и их бывшими владельцами».

Газета часто возвращалась к этому вопросу и каждый раз подвергала беспощадной критике антинародный характер правительственной реформы. «Одно слово «свобода», — сказано в передовой статье «Шрома»[40],— не может удовлетворить человека; вместе с ним он должен пользоваться и материальным благополучием. Поэтому, как уже не раз отмечали.., крестьянину необходима была земля. Но так как закон только помещика признал хозяином земли, то власти обязаны были купить ее у помещиков и передать крестьянам... Вот уже 15 лет прошло с тех пор, как у нас отменили крепостное право, но конца ему до сих пор не видать».

Согласно обобщающему заключению газеты, крестьяне Грузии пореформенного периода, находившиеся «в весьма плачевном»[41] положении, заслуживали пристального внимания правительства и общественности. Ввиду невозможности выставления в легальных условиях более радикальной программы, «Шрома» ограничивалась требованием немедленной ликвидации обязательных отношений, с передачей в полное

---

37 ЦГИАГ, ф. 153, д. 35, л. 40.

38 Там же, л. 34.

39 Газ. «Шрома», 1881, № 3.

40 Газ. «Шрома», 1882, № 33.

41 Там же, 1881 г., № 3. Передовая статья.

распоряжение крестьян всей надельной земли. «Временно-обязательные отношения, — писала газета[42], — затянулись так долго, что интересы спокойствия населения требуют его уничтожения и прекращения крепостной зависимости».

Как видно, аграрная программа газеты «Шрома», рассмотренная нами лишь на основании статей, напечатанных на ее страницах и, следовательно, санкционированных цензурой, в конкретных условиях тогдашней Грузии представляла собой прогрессивно-радикальный документ. Ее претворение в жизнь могло способствовать ликвидации пережитков крепостного права и развитию той общественно-экономической формации, которая называется капитализмом и к которому газета, как орган народников, относилась кстати и без особых симпатий, даже враждебно.

Антинародной сущностью крестьянской реформы объяснял тяжелое экономическое положение народа и другой орган грузинских народников — журнал «Имеди». Временно-обязательные отношения и малоземелье — вот главные причины неотрадной жизни тружеников сельского хозяйства. «Крепостное право отменено, — писал в 1881 году один из видных сотрудников названного журнала Н. Худадов[43], — «расстроился» в силу закона фундамент старого. «Расстроился» — так думали все — и крепостные и крепостники. Первые решили, что наступила для них счастливая пора, другие же, наоборот, со страхом ожидали гибель семьи и всего состояния. Но эта радость одного и печаль другого оказались преждевременными: реформа вовсе не произвела ожидаемых от нее изменений. Не была осуществлена на деле главная ее идея и потому прежняя жалоба на несправедливость жизни слышится и теперь. Народ жалуется на земельную необеспеченность, на податное бремя».

Также писал, несколько позже, а именно в 1882 году, и другой публицист «Имеди» («Надежда») Н. Хизанишвили. Он обязательные отношения считал злом, препятствовавшим социально-экономическому прогрессу страны и народному счастью. В условиях существования названного института равенство перед законом имело, по его мнению, лишь теоретическое значение. «Там где крестьянин является временно-обязанным перед своим господином, — писал Н. Хизанишвили[44], — равенство перед законом имеет больше теоретиче-

[42] Там же.

[43] Журн. «Иверия», 1881 г. № 6, стр. 115—116.

ское, чем практическое значение, там равенство — хорошее и красивое слово, но не осуществленный принцип... Крестьянин великолепно понимает, что не может быть равенства между рабом и господином».

Выход из положения он видел в упразднении обязательных отношений и вообще в справедливом разрешении аграрного вопроса. «Единственно надежный путь действительного улучшения положения крестьянства — это экономическая реформа, т. е. по возможности справедливое распределение земли»[45].

Таким образом, аграрная программа Н. Хизанишвили и группы журнала «Имеди» («Надежда»), настаивавшая на переделе земли, была радикальной программой и, говоря словами С. Хундадзе, полностью «Отвечала требованиям крестьян»[46].

Со вниманием отнеслась к интересующему нас вопросу и выходившая в Тбилиси русская демократическая газета «Новое обозрение». Редакция, работавшая в составе Н. Николадзе, К. Бебутова, Г. Изманлова, Гл. Успенского, Н. Шаврова и других, в январе 1884 года напечатала передовую статью, специально посвященную институту временнообязательных отношений. Опровергнув все аргументы сторонников сохранения упомянутого института, газета предлагала немедленно его упразднить. «Лучшим и единственным выходом из... (создавшегося положения), — писала она[47], — может служить лишь окончательное прекращение ныне существующих обязательных отношений. Ликвидировать же это наследство крепостной эпохи может лишь выкуп наделов, конечно, с помощью правительственных ссуд».

Как видно из вышеприведенного материала, передовая грузинская общественная мысль не мирилась с временнообязательными отношениями — с этими пережитками крепостничества в пореформенный период. Рассматривая их как главную причину тяжелого материального положения народа и замедленного социально-экономического развития страны, она доказывала необходимость их скорейшей ликвидации.

---

44 Н. Хизанишвили, Наше крестьянство и новое законодательство, журн. «Имеди» («Надежда»), 1882 г., № 3, стр. 15.

45 Н. Хизанишвили, Агрономия или экономия. Газ. «Дроеба», 1883 г., № 248.

46 С. Хундадзе, История социализма в Грузии, т. II, стр. 69. Ср. Г. Мегрелишвили, Грузинская общественно-экономическая мысль, т. II, стр. 29.

47 Газ. «Новое обозрение», 1884 г., № 15.

* * *

Отмену крепостного права, как и следовало ожидать, с восторгом встретил грузинский крестьянин. Но это его восторженное состояние длилось недолго. Скоро он окончательно убедился в том, что правительство, не тронув основ старого, коснулось лишь поверхностных явлений. Это, естественно, сельское трудовое население края поставило на путь активной классовой борьбы, цель которой заключалась в приобретении земли и свободы. Среди причин, обострявших классовые взаимоотношения в пореформенной грузинской деревне, следует назвать: а) возникновение кулачества как нового эксплоататорского класса, б) формирование индустриального пролетариата, в) развертывание в сравнительно широком масштабе народнического движения и, наконец, г) образование в конце прошлого столетия социал-демократической рабочей партии, придававшей борьбе сельских тружеников более острый и целеустремленный характер.

Крестьяне Грузии боролись за даровую землю и лес, за облегчение податного бремени, за хотя бы частичное ограничение взяточничества, грубости и насилия сельской, уездной и губернской администрации.

Борьба за землю, как и следовало ожидать, носила настойчивый и очень упорный характер. Непосредственные производители отстаивали каждый клочек земли. Так, в 1865 году, карданахские временно-обязанные крестьяне оказали стойкое сопротивление помещикам, запретившим им пользоваться землей. «И лес наш, и земля наша», кричали, оказывается, они, категорически отрицая всякие претензии насильников[1]. Представитель Тифлисского губернского по крестьянским делам присутствия Рамаз Андроникашвили, боясь осложнения дела, пошел на уступки и объявил крестьянам, что они имеют полное право пользоваться спорными участками[49]. Жители Карданахи, окрыленные этим, действительно приняли решение распахать во второй половине марта 1865 года оспариваемые помещиками земельные участки[50].

Упорной была и борьба свирских крестьян (временно-обязанных и государственных) против местных феодалов в 1882 году. Последние, как видно из корреспонденции, напечатанной в газете «Шрома» от 5 января 1883 года, захватили прилегавшие к их участкам крестьянские неделимые земли в размере 60-ти кцев (или около 24 десятин). Узнав об этом, крестьяне решили переговорить с ними, в частности с кня-

[48] Институт рукописей им. акад. К. Кекелидзе АН Груз. ССР, фонд Д. Кипиани, д. 228, л. 2.

[49] Институт рукописей им. акад. К. Кекелидзе АН ГССР, фонд Д. Кипиани, д. 228, л. 2.

[50] Там же, л. 4.

зем, фамилия которого в кореспонденции обозначена (сокращено) через А-дзе. Но их к нему не подпустила стража, которая, заметив приближение толпы, открыла по ней огонь. Крестьяне вынуждены были разойтись, а затем дать подписку представителям местной власти о том, что они впредь не будут претендовать на присвоенную князем А-дзе землю[51].

Спустя несколько дней, а именно 29 ноября 1882 года, крестьяне в числе 500 собрались на том участке, который прихватил себе другой феодал по фамилии Н-дзе. Они сровняли ров, проведенный захватчиком и завладели землей. Управляющий именем Н-дзе стал в них стрелять, но те упорствовали и не соглашались уйти. Свирский старшина донес об этом уездному начальнику и полицейскому приставу. На второй день прибыл помощник уездного начальника. Он от участников беспорядка потребовал безоговорочной капитуляции и расписки, что они не имеют никакой претензии к земельному участку, но крестьяне решительно отвергли это требование. Видя такое упорство, местная власть задержала 6 главных руководителей движения и отправила в Кутаис, а остальные в конце концов вынуждены были разойтись по домам. С арестованных же крестьян губернская администрация взяла твердое слово, что отныне ни они, ни их соучастники не покажутся на спорных землях[52].

Трудящиеся массы Грузии боролись, как известно, не только за землю, но и за облегчение податного времени. Непосредственные производители материальных благ делали все для того, чтобы обосновать незаконность той или иной повинности и отказаться от нее.

В мае 1866 года канцелярия тбилисского губернатора получила жалобу горийского князя Николая Ивановича Эристави, в которой было сказано следующее[53]: «Высочайшим манифестом, обнародованным 8 ноября 1864 года, освобождены от помещичьей зависимости все крестьяне Тифлисской губернии, и велено, чтобы они в течение двух лет находились в том же положении, в каком были до того и отбывали помещику все те повинности, которые были налагаемы на них. На этом основании, неоднократно требовал от временнообязанных крестьян, чтобы они отбывали мне все те повинности, но они от того уклоняются, почему я несколько раз лично обращался с просьбою к г.г. мировым посредникам Ксанского и Осетинского отделов о взыскании с крестьян подлежащих с них за прежнее и настоящее время повинностей, но удовлетворения от них не получил, отчего крестьяне решительно отказываются от уплаты мне следуемых с них повинностей».

51 Газ. «Шрома», 1883 г., № 1.

52 Там же.

53 ЦГИАГ, ф. 31, д. 28, л. 29.

8 августа того же года подобную жалобу подал генерал-лейтенант князь Георгий Эристави, прося начальство о приведении в повиновение подвластных ему крестьян[54]. Тоже самое сделали, оказывается, помещики Душетского участка Андрей, Давид и Елизбар Ратишвили. «Во время уборки хлеба, — писали они в 1866 году[55], — мы все доверили и послали в селение Кончавети своего однофамильца Давида Ратиева за получением следуемой нам четвертой части с урожая, но он, вернувшись оттуда, сказал, что крестьяне единогласно отказались». Видно, особого усердия в платеже повинностей не проявил и житель Ксанского участка Габриел Одишвили — бывший крепостной помещицы Екатерины Эристави. Одишвили, обладавши, согласно документу, большим состоянием, наотрез отказался заплатить помещице махту за 1862—1865 годы в размере 180 рублей. «Бывший крестьянин мой, — доносила она начальству 8 января 1866 года[56], — житель Горского округа, ксанского участка, деревни Задехи Габриел Одишвили за несколько лет до освобождения крестьян от зависимости помещиков вместо всех натуральных повинностей за пользование всем владеемым им имением моим, был обложен денежною махтою (в размере) 45 рублей в год, каковую махту он перестал платить с 1862 года. О взыскании этой махты я обращалась к местному начальнику, к господину тифлисскому гражданскому губернатору от 9 марта 1863 года и, наконец, к мировому посреднику, словесно и письменно, но по сие время я не получила удовлетворения. Ныне сказанная недоимка махты за прошедшие 1862, 1863, 1864 и 1865 годы... составляет 180 рублей, каковые деньги помянутый Одишвили, по огромному состоянию своему, весьма легко может заплатить мне и впредь будет исправно платить этот легчайший для него оброк по 45 рублей в год, если только начальство благосоизволит понудить его к платежу».

У нас есть некоторые суммарные, обобщающие данные о классовой борьбе в пореформенной грузинской деревне. Согласно этим данным[57], в 1873 году только в два отдела Горийского уезда поступило 2316 письменных и устных жалоб, из коих 1262 касалось поземельных споров, возникших между помещиками и крестьянами, 480 — содержали жалобу помещиков на неуплату крестьянами повинностей и 572 — жалобу крестьян на притеснительные действия помещиков.

Приблизительно такая же картина наблюдалась и в других уездах[58].

---

[54] Там же, лл. 45—46.

[55] Там же, л. 70.

[56] Там же, л. 30.

[57] ЦГИАГ, ф. 31, д. 788, лл. 6—7, 15—16.

[58] Там же, лл. 10—12, На этих листах данные о Сигнахском уезде.

Обострение классовой борьбы в пореформенную эпоху подтверждают данные и о лицах, привлеченных к ответственности за разного рода преступления. Так, согласно отчету тбилисского губернатора, в 1886 году в губернии было предано суду всего 13948 человек, из коих немногим менее восьми тысяч были признаны виновными в крупных преступлениях и осуждены[59]. Значительная часть арестованных и наказанных обвинялась в нарушении закона об охране личности и имущества.

Еще более интересны сведения о пожарах и изуродовании скота. Из 143 случаев пожара, имевших место в том же 1886 году в Тбилисской губернии, 64 или 43,3% произошло от поджогов. «Этот страшный процент поджогов — писал губернатор[60], — яснее всего иллюстрирует дурные склонности населения, так как такого рода преступления совершают, очевидно, не ради личной выгоды от плодов преступления, как это бывает при воровстве, грабеже и разбое, а лишь ради мести врагу. Мало того, месть эта часто направляется и на домашних животных, с целью причинить врагу имущественный вред. Нередки случаи, когда враги подрезывают рабочим волам и буйволам своего противника жилы, лошадям гривы и хвосты, чтобы обезобразить и лишить их ценности».

Преступления эти совершались, безусловно, людьми различных состояний, но наибольшую активность в этом направлении выказывали именно крестьяне. Так, удельный вес их в общем числе лиц, осужденных в 1888 году в Тбилисской губернии, составил 67,9%[61].

Трудящиеся массы Грузии, в том числе и временно-обязанные крестьяне, не удовлетворясь выше отмеченными формами классовой борьбой, прибегали нередко и к такой радикальной форме, каким является вооруженное выступление. Такое выступление произошло, например, в 1876 году в Мегрелии. Оно началось в июне указанного года в селениях Лиа и Пахулани, принадлежавших генерал-лейтенанту князю Григорию Дадиани. Явления, предшествовавшие народному взрыву, в одном официальном документе изложены так[62]: «Для того, чтобы не расстраивать окончательно взаимных отношений, владельцы, по собственному усмотрению, признали нужным делать... уступки против того размера требований, на который, в силу положения, имели право. Так, между прочим, поступил и генерал-лейтенант князь Дадиани в отношении временно-обязанных крестьян своих в селениях Лиа и

---

59 Там же, ф. 17, д. 8747, лл. 1—25. И. Г. Антелава, государственные крестьяне... т. II, стр. 162.

60 ЦГИАГ, ф. 17, д. 8747, лл. 1—25.

61 И. Г. Антелава, Государственные крестьяне, т. II, стр. 162.

62 ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 21, д. 141, лл. 13—14 об.

Пахулани, которым предоставил, по особому условию, взамен отбывания установленных повинностей натурою, производить ему известный, уменьшенный, платеж деньгами. Весною (1876) года окончился срок действия означенного условия и это окончание срока совпало с окончанием же девятилетнего периода со времени введения в Мингрелии крестьянского положения. Подобно тому, как это было и во внутренних губерниях империи, временнообязанные крестьяне упомянутых имений князей Дадиани, поняв превратно значение этого девятилетнего периода, составили себе убеждение, что с окончанием его должны прекратиться и все обязательные отношения их к владельцам[63]. В силу этого крестьяне отвечали положительным отказом на требование уплаты владельцу части следующих ему, на основании положения, повинностей».

За короткое время восстание охватило две третьих Зугдидского уезда и, согласно несколько преувеличенным данным документа, поставило под оружие до 20 тысяч человек[64]. Крестьяне пытались вовлечь и жителей Сенакского уезда и с этой целью к указанному месту послали «одну большую партию». Озадаченная кавказская администрация двинула против повстанцев значительные силы во главе с князем Джорджадзе. Одна часть карателей под предводительством подполковника Принца последовала за идущими в направление Сенакского уезда крестьянами, нагнала их и захватила в свои руки 100 человек. Повстанцы потребовали освобождения арестованных, но получили категорический отказ. Дело закончилось кровопролитным столкновением, в ходе которого крестьяне потеряли 48 человек — 18 убитыми и 30 ранеными[65]. Это случилось 17 июня 1876 года.

После этого движение пошло по нисходящей линии. У крестьян не доставало сил для продолжения борьбы, дальнейшие неравные бои с правительственными войсками казались малоперспективными. Повстанцы сложили оружие, крестьяне Григория Дадиани уплатили требуемые с них повинности и обещали быть отныне послушными. «Порядок» восстановился во всем Зугдидском уезде.

Особенно усилилось аграрное движение в начале нашего столетия, преимущественно в годы первой буржуазно-демократической революции. В этот период крестьянин, поддержанный и руководимый индустриальным пролетариатом,

---

63 В действительности же положение разрешало крестьянам по истечении 9-ти летнего срока, со дня опубликования закона об отмене крепостного права, отказаться лишь от надела (если это они считали для себя выгодными) и прекратить платеж повинностей помещикам.

64 ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 21, д. 141, л. 14.

65 Там же, лл. 21—22.

стал более грозной силой. Сейчас он смелее возвышал голос против социально-экономической и политической несправедливости и энергичнее добивался торжества нового строя.

Борьба за землю и свободу имело место во всех уголках Грузии, но с особенной силой она развернулась все же в Гурии. Она там вышла за рамки чисто экономических требований и приняла характер сознательного политического движения[66]. Не останавливаясь на отдельных, в научной литературе хорошо известных эпизодах этого движения, мы обратим внимание читателей лишь на одну его сторону — на аграрную программу. В ней, как и следовало ожидать, центральное место занимала проблема земли и ликвидации пережитков феодально-крепостнических отношений. Сельские труженики требовали[67]: 1) Немедленного освобождения временно-обязанных крестьян землей на счет государства, 2) скорейшего возвращения всех отрезков, 3) понижения арендной платы, 4) упразднения особых, установленных лишь для крестьян повинностей (дорожная работа, охрана церквей и т. д.) и 5) отмены всех существующих прямых и косвенных налогов и введения прогрессивного подоходного налога.

Приблизительно таковы же были требования крестьян и других районов Грузии.

Объективно борьба за осуществление этой программы служила делу прогресса. Она способствовала ликвидации пережитков феодально-крепостнических отношений, мешавших развитию капитализма.

Энергичная борьба сельских тружеников заставила правительство с большим вниманием отнестись к крестьянскому вопросу и сделать его предметом специального суждения.

* * *

Наиболее ранним документом, содержащим предложение об упразднении временно-обязательных отношений, является Записка князя К. Шервашидзе. Он 2 января 1885 года представил в письменном виде свои соображения о путях ликвидации этих отношений. Их, по мнению автора Записки, необходимо было упразднить, но не путем признания крестьян земельными собственниками. Признание их таковыми представлялось ему опасным с точки зрения общественного спокойствия края. Значительная часть сельских тружеников,

[66] Газ. «Вперед», 1905 г., № 14; «Революционная борьба крестьянства... Грузии в 1905 году» (В дальнейшем сокращенно: «Революционная борьба»), Москва, 1935 г., стр. 42.

[67] «Революционная борьба», стр. 43—46.

сказано в Записке, находясь в тяжелом экономическом положении, вынуждена будет продать полученные в собственность земли и самой перейти в ряды пролетариата — этого крайне неприятного класса. Для предотвращения этого он предлагал правительству купить еще невыкупленные надельные земли и раздать их в постоянное пользование крестьянам, объявив последних казенными[68].

Осуществление данного предложения привело бы не к ликвидации пережитков старого, не к подлинному освобождению крестьян от феодальной зависимости, а, наоборот, к сохранению последней в виде «государственного феодализма».

Аграрно-революционное движение в начале нынешнего века убедило всех, даже самых ярых сторонников крепостного права, в необходимости незамедлительного урегулирования крестьянского вопроса. Всем стало ясно, что народный взрыв вызван глубокими социально-экономическими причинами, что он обусловлен земельной нуждой непосредственных производителей, их материальной необеспеченностью. По свидетельству начальника Тианетского уезда генерал-адъютанта З. Чавчавадзе, инициаторами всех «беспорядков» в пореформенной грузинской деревне являлись именно временно-обязанные крестьяне. Их судьбу считал названный чиновник наиболее тревожной и потому, с целью предотвращения возможных осложнений, советовал высшей власти обратить особое внимание прежде всего именно на этот разряд сельского трудового населения[69].

Как видно, против подобного совета не возражал и кавказский наместник Воронцов-Дашков. Он 22 ноября 1905 года представил правительству пространный доклад — проект, в котором не только дана характеристика неотрадного положения грузинской, армянской и азербайджанской деревни, но и высказаны соображения об улучшении этого положения. Наместник предлагал немедленно ликвидировать временно-обязательные отношения с отдачей надельных земель в собственность крестьянам. Причем все это нужно было сделать без всяких новых жертв со стороны сельских тружеников. Как ни странно, Воронцов выступал против выкупа наделов за счет крестьян. «Обращаясь затем к вопросу, — писал он[70], — на каких основаниях может быть произведена отмена обязательных отношений крестьян к помещикам, нельзя не придти к заключению, что выкуп наделов, с возложением на крестьян уплаты выданной ссуды... в форме выкупных платежей, не может быть осуществлен уже потому, что за воспоследовани-

---

[68] Институт рукописей им. К. Кекелидзе АН Грузинской ССР, Ф. Вейденбаума, д. 512, лл. 6—7.

[69] СХАО, т. IV, стр. 770.

[70] Там же, стр. 24.

ем высочайшего манифеста 3-го ноября сего (1905) года, отменены выкупные платежи для всех крестьян, земли которых издавна состояли в их пользовании, а на Кавказе —в Гурии, Имеретии, Мингрелии и (Восточной) Грузии крестьяне по отношению к земле имеют теже права, что и коренное население русских губерний... Кроме того, с точки зрения крестьянина Закавказья переход их с повинностей в пользу помещиков на выкуп был бы принят ими как мера, по отношению к ним в высшей степени несправедливая, так как для крестьян совершенно безразлично, кому уплачивали они повинности, а за время существования обязательных отношений они деньгами или долями урожая внесли, переводя все на деньги, суммы, превышающие выкупные платежи внутренних губерний».

Словом, наместник настаивал на скорейшей ликвидации обязательных отношений и признании крестьян полным хозяином надельной земли без выкупа.

Но Воронцов-Дашков, проявляя такую «заботу» о непосредственных производителях, о людях, вышедших из крепостной зависимости, никогда не забывал интересов помещичьего класса. Он в своем докладе-проекте недвусмысленно говорил о возмещении за счет государственной казны убытков привилегированного сословия. «Признавая таким образом, — сказанно в названном документе[71], — необходимость немедленного прекращения обязательных отношений... без перевода крестьян на выкуп, нельзя, однако, провести эту меру без уплаты помещикам и владельцам вознаграждения за утрату ими прав на те повинности, которые вносили им крестьяне за отведенные в их пользование наделы. Хотя... продолжительность срока уплаты этих повинностей, при высоком размере их, и является для крестьян основанием утверждать, что ими полностью погашена стоимость надельной земли, тем не менее для помещиков... есть также полное право требовать... уплаты им из казны вознаграждения за отходящие в собственность крестьян земли, за пользование которых до сего времени они получали определенный доход в виде денежной и натуральной повинности. Нельзя при этом не указать, что для некоторых землевладельцев доход в виде повинностей с надельной земли, составляет все их достояние в настоящее время, так как доли собственной земли ими давно проданы».

Исходя из вышесказанного наместник предлагал[72]: 1. Упразднить с 1-го января 1906 года институт временнообязанных крестьян с признанием последних (равно как и государственных крестьян и хизан) собственниками надельных земель. 2) Уменьшить (с того же времени) наполовину, а с 1-го ян-

[71] Там же, стр. 25—26.

[72] Там же, стр. 32—35.

варя 1907 года вообще прекратить взимание выкупных платежей с тех крестьян, которые раньше, до утверждения этих предложений, достигли соглашения с помещиками о выкупе надельной земли и выходе из обязательных отношений. 3) Открыть для успеха дела закавказское отделение крестьянского банка. 4) Обратить свободные казенные земли, а также леса, не имеющие защитного значения, для обеспечения безземельных и малоземельных государственных и временно-обязанных крестьян и 5) Выдавать помещикам с 1-го января 1906 года (до получения ими суммы, причитавшейся за отошедшие от них земли) ежегодные авансы в размере не свыше 5% высшей нормы вознаграждения.

Однако эти «радикальные» предложения наместника, сделанные им под непосредственным влиянием аграрно-революционного движения того времени, во многом не были поддержаны в центре. Правительственные рецензенты и сам Совет министров не одобрили, в частности, предложения, об освобождении временнообязанных крестьян за счет казны. Полное «изъятие закавказских крестьян от действия выкупной операции» и «обременение государственного казначейства уплатой 30.000.000 рублей грузинскому дворянству и мусульманским бекам» за отшедшие от них в пользу крестьянам земли — они считали не только не желательным, но и весьма сложным делом, требующим всестороннего изучения. Возражая Воронцову, настаивавшем на скорейшем утверждении представленного проекта императорским указом, Совет министров подчеркивал вредность спешки в этом вопросе и невозможность его решения силой одной верховной власти без предварительного детального рассмотрения в Государственном совете[73].

С этим и рядом других замечаний проект снова[74] вернули Воронцову и просили внести в него соответствующие изменения.

* * *

По обсуждаемому вопросу свои соображения высказали также левые депутаты Государственной думы. Они, в числе 34-х человек, 15 декабря 1908 года представили пространную докладную записку об основных началах предстоящей реформы. В ней дана острая критика Положения 13 октября 1864 года и показано крайне тяжелое положение пореформенного

---

[73] Там же, стр. 62—63.

[74] Проект Воронцова первый раз был возвращен в начале 1906 года с замечаниями министра финансов П. И. Шипова и главноуправляющего землеустром и земледелием П. И. Кутлера.

грузинского крестьянства. Реформа, по словам авторского коллектива, «создала сложную систему... политического и социального закрепощения трудовой массы»[75], которая в настоящее время ложится на крестьян с большей тяжестью, чем «при господстве старого крепостного права»[76]. При освобождении зависимых людей, — сказано в названном документе[77], «был произведен величайший в социальной истории Кавказа акт экспроприяции народного земельного фонда в пользу владеющего сословия... Экспроприяция эта сопровождалась возмутительными по своей жестокости... обезземелением тысяч крестьянских семей и созданием сословно-административной организации владельцев, имеющей целью обеспечить,... всестороннее социальное господство помещиков над подчиненными им... временнообязанными крестьянами».

Институт обязательных отношений охарактеризован в докладной записке как явление, «сильнейшей степени препятствующее экономическому прогрессу» и развитию в крае «гражданственности и культуры»[78]. Оно способствует «сохранению и усилению самых варварских форм эксплуатации крестьянства и держит в нищете, в темноте и бесправии весь народ»[79]. Поэтому депутаты Думы требовали немедленного упразднения обязательных отношений и передачи в полное распоряжение крестьян надельных земель без всяких новых жертв с их стороны[80].

Земельная комиссия Государственной думы, на заключение которой был переслан рассматриваемый проект, обсудила его 16 и 18 ноября 1910 года. Поддержав предложение о ликвидации обязательных отношений, она отвергла идею о безвозмездной отдаче крестьянам надельной земли. «Земельная комиссия, — сказанно в ее журнале,—нашла возможным согласиться с основной мыслью законодательного предположения, — необходимости скорейшего уничтожения временнообязательных отношений... и признала выработку соответствующего законопроекта по сему желательным. Что же касается до основания прекращения (этих) отношений..., то земельная комиссия... отвергла (предложенное) безвозмездное освобождение крестьян от обязательных для них повинностей в пользу помещиков, и признала, что общим руководящим началом для выработки законопроекта о прекращении зависимых и временнобязательных отношений... **должно быть положено начало обязательного выкупа»**[81].

---

75 СХАО, т. IV, стр. 105.

76 Там же.

77 Там же, стр. 109.

78 Там же, т. IV, стр. 135.

79 Там же, стр. 135.

80 Там же, стр. 135, 137.

81 Там же, т. IV, стр. 376—377.

Как видно, Земельная комиссия дала по существу отрицательное заключение на рассматриваемый нами проект. Она соглашалась на осуществление предложенной реформы лишь при условии возмещения крестьянами всех убытков привилегированного класса.

* * *

В 1910 году наместник представил второй, резко отличный от первого проект. В нем, как увидим ниже, нет прежней «заботы» о крестьянах и важнейший вопрос предстоящей реформы разрешен с антинародных позиций. Достаточно сказать, что рассматриваемый документ, все расходы, связанные с ликвидацией временнообязательных отношений, возлагал целиком и полностью на крестьян. Такая эволюция воронцовских взглядов вправе объясняется главным образом теми изменениями, которые произошли к этому времени в социально-политической жизни страны. Составление второго проекта происходило, как известно, в годы реакции, когда кривая аграрно-революционного движения шла по нисходящей линии. При таком положении вещей наместник мог не считаться в прежней мере с желанием непосредственных производителей материальных благ и разделить правительственную точку зрения о нецелесообразности возложения расходов по проведению реформы на государственную казну.

Воронцовский проект, рассмотренный сперва в различных инстанциях, был утвержден без существенных изменений 20 декабря 1912 года, получив таким образом силу закона. Согласно этому закону[82], крестьяне, состоявшие в обязательных отношениях в Тифлисской и Кутаисской губерниях, переводились, с 1-го января 1913 года, с денежных и натуральных в пользу помещика повинностей на выкупные платежи и зачислялись в разряд крестьян-собственников (стр. 1). Выкупу подлежали земли в границах, отмеченных в уставных грамотах и дополнениях к ним. В случае же неуказания этих границ, площадь выкупаемой земли определялась размерами фактического владения (стр. 3). Если крестьяне за надел или за его некоторые угодья отбывали повинность денежным оброком, установленным при составлении уставной грамоты и внесенным в нее, то «выкупная стоимость» этого надела или этих отдельных угодий определялась капитализацией из ше-

[82] См. «Закон о прекращении временнообязательных и записных отношений крестьян и поселян к помещикам и землевладельцам в Тифлисской, Кутаисской, Эриванской, Елисаветпольской и Бакинской губерниях». Тифлис, 1913 г.

сти процентов означенного годового оброка (стр. 4). Если же, наоборот, эти повинности выполнялись крестьянами натурой, то выкупная сумма определялась путем умножения количества десятин каждого рода угодий, означенных в уставной грамоте, на цены, существовавшие в 60-ых годах прошлого столетия (стр. 5). Пространства, оставленные в составе помещичьих земель, для прогона крестьянского скота к водопою, не подлежали выкупу; сельские труженики и впредь могли ими распоряжаться (стр. 10). Пользование выгонами и пастбищами местами в пределах помещичьих имений оставалось (до издания особых постановлений по обязательному разверстанию означенных угодий) на прежних основаниях. Исключение допускалось лишь в отношении нагорных частей Душетского, Горийского и Рачинского уездов (стр. 12). За перешедшие в собственность крестьян земли помещики, по утверждении выкупных актов, получили из государственной казны суммы, отпускаемые в качестве ссуды бывшим крепостным людям (стр. 16). Крестьяне, приобревшие в собственность наделыные угодья, обязаны были вносить в казну, впредь до погашения выданной правительством ссуды, выкупные платежи в следующем размере: при погасительном сроке в пятьдесят шесть лет — по 4,5 копейки на каждый рубль; при сроке в сорок один год по пяти копеек и при сроке в двадцать восемь лет — по шести копеек (стр. 22).

Как видно, грузинские (равно как и армянские и азербайджанские) крестьяне были переведены на выкуп надельной земли за свой собственный счет. Они в погашение ссуды, полученной из государственного казначейства, вносили, вплоть до полного расчета, т. н. выкупные платежи, которые в России, как известно, давно уже были отмечены. Такой различный подход к решению одного и того же вопроса в России и Грузии объясняется колониальным положением последней.

II

Государственные крестьяне Грузии, составлявшие в 80-х годах XIX века более 44% всего сельского трудового населения края, хотя и находились в сравнительно лучшем экономическом положении, чем остальные разряды грузинского крестьянства, но завидных условий жизни не было и у них. Безземелье и малоземелье душили и их. Согласно данным, собранным министерскими чинами, в 80-х годах прошлого столетия, на каждый дым государственного крестьянина Тифлисской губернии приходилось в среднем 17,67 дес. всех видов земельных угодий, из коих пахотной и садово-виноградной земли — 5,89 дес. В Кутаисской губернии дело обстояло значительно хуже. Здесь каждый дым казенного крестьянина

имел в среднем пахотной и садово-виноградной земли в два раза, а всех земельных угодий в четыре раза меньше, чем в Тифлисской губернии.

Чтобы выяснить, насколько удовлетворяло это количество земли нужды грузинского сельского труженика, необходимо знать, сколько земли требовалось ему для прокормления семьи и выполнения многочисленных повинностей. В этом отношении чрезвычайно интересны две докладные записки, представленные в 90-х годах уполномоченным министерства государственных имуществ в Закавказье действительным статским советником Я. Медведевым, — «Записка по вопросу об основаниях поземельного устройства государственных крестьян пяти губерний Закавказского края»[83] и «Пояснительные примечания к спискам селений казенных крестьян Закавказского края»[84]. В первом документе изложены соображения автора об общих принципах поземельного устройства казенных крестьян, а во —втором — Медведев рассматривает норму пахотных, садовых, пастбищно-луговых и приусадебных земель, необходимых для удовлетворения минимальных потребностей крестьянской семьи в Тифлисской и Кутаисской губерниях. Все селения он разбивает на группы в зависимости от их естественно-географических и почвенно-климатических условий, а также от характера экономической деятельности жителей. В документе не даны среднеуездные и среднегубернские нормы и поэтому они вычислены нами.

Как видно из наших вычислений, основанных на двух вышеназванных медведевских записках, каждый дым казенного крестьянина в Тифлисской губернии должен был иметь в среднем не менее 18—19 десятин земли, а в Кутаисской — 11—12 десятин. Сюда входили все пригодные для хозяйства земли, за исключением лесных массивов. Площадь только пахотных и садовых земель должна была составлять не менее 8 десятин в Тифлисской губернии и 10 десятин — в Кутаисской.

Сравнение этих норм с фактическим землевладением государственных крестьян показывает, что ни в Восточной Грузии, ни в Западной крестьяне не имели необходимого количества земли. Так, согласно таблице 1, приведенной здесь в основном (грузинском) тексте, на дым государственного крестьянина приходилось в среднем 4,23 дес. всех (удобных и неудобных) земельных угодий, между тем, как, по данным за-

---

[83] Реформа поземельного устройства государственных крестьян Закавказья в конце XIX века. Документы и материалы, изданные И. Г. Антелава (Далее: И. Г. Антелава, «Реформа...»), Сухуми, 1952, стр. 27—74.

[84] ЦГИАГ, ф. 12, оп. 11, д. 311; И. Г. Антелава, Государственные крестьяне Грузии, т. II, стр. 225—277.

писки Д. Медведева, он должен был располагать 11—12 дес. одной только годной земли (без лесных массивов). Тоже самое нужно сказать и о пахотных и садовых землях, среднеподымный фактический надел которых не превышал 2,7 дес. или 27% необходимой нормы.

В Восточной Грузии крестьяне сравнительно лучше были обеспечены землей, но и здесь картина была незавидная. Достаточно отметить, что в районах Восточной Грузии в среднем на один дым казенного крестьянина приходилось 17,67 дес. в с е х земельных угодий, т. е. даже меньше нормы, проектируемой Я. Медведевым для одних г о д н ы х земель. Что же касается пахотных и садовых земель, картло-кахетинский крестьянин имел 75% необходимой нормы (5,89 дес. вместо 8).

За этими средними показателями, создающими в целом картину уровнительного землевладения, скрывалась печальная картина далеко неодинаковой земельной обеспеченности грузинских крестьян, принадлежавших даже к одному и тому же разряду. Согласно данным 80-х годов прошлого столетия[85], из 932 селений Тифлисской губернии, в которых проживали люди интересующего нас разряда, в 11-ти (1,18%) крестьяне не располагали вообще ни одной саженью казенной земли, а в 529 селениях (56,86% к общему их числу) их надел колебался от 1 до 16 десятин. Если принять во внимание, что в эту площадь входили все земельные угодья, в том числе и совершенно не пригодные для хозяйства, и лесные массивы и что даже по мнению официальных представителей власти для обеспечения жизни крестьянской семьи в Восточной Грузии требовалось не менее 18 дес. о д н о й т о л ь к о г о д н о й з е м л и, то станет ясным то тяжелое экономическое положение, в котором находились крестьяне большей половины селений Тифлисской губернии. Часть из них была наделена землей исключительно плохо, другая лучше, но ни одно селение не имело необходимой нормы надела.

Особенно острой земельная нужда была в Кутаисской губернии. Там[86] из общего числа государственных крестьян, равнявшегося 20997 дымам, 389 дымов (1,90%) не имели ни казенной, ни собственной земли. Остальные же, с точки зрения медведевских норм, группировались следующим образом: крайне малоземельные (от 1 до 5 дес.), недостаточно обеспеченные (от 5 до 10 дес.), достаточно обеспеченные (от 10 до 20 дес.) и с избытком (свыше 20 дес.) обеспеченные землей. Удельный вес их соответственно равнялся: 75,76%

---

[85] СМИЭБГКЗК, т. II, стр. 267. И. Г. Антелава. Государственные крестьяне, т. II, стр. 78.

[86] СМИЭБГКЗК, т. II, стр. 270.

(15.908 дымов), 17,32% (3636 дымов), 3,97% (834 дыма) и 1,05% (221 дым).

Итак, приведенный выше материал, касающийся 80-х годов прошлого столетия, рисует далеко не утешительную картину земельного обеспечения государственных крестьян. Испытывая малоземелье, абсолютное большинство их лишено было возможности вести хозяйство в необходимых размерах.

Основной причиной безземелья и малоземелья большой массы государственных крестьян являлось сохранение в социально-экономической жизни Грузии значительных остатков феодально-крепостнических отношений. Это нашло свое выражение прежде всего в том, что подавляющая часть земельного фонда находилась в руках помещиков и казны. Последняя же свободные земли, находившиеся в ее распоряжении, расходовала преимущественно не для удовлетворения нужд местного населения, а для обеспечения русских и иных колонистов[87].

Земельный фонд государственных крестьян сокращался так же вследствие массовых дворянских захватов, продажи крестьянами своих наделов, естественного роста населения, истощения почвы в результате беспрерывной обработки одних и тех же участков на протяжении многих десятилетий и других причин.

Безотрадное социально-экономическое положение казенных крестьян, обусловленное, как отметили выше, главным образом их земельной нуждой, усугублялось тяжестью податного бремени. Достаточно сказать, что в 80-х годах XIX века государственным крестьянам Тифлисской губернии за каждую десятину культурной земли приходилось платить стоимость приблизительно 4,5 пудов кукурузы, а Кутаисской — 7 пудов.

Что делало правительство для того, чтобы хоть несколько облегчить судьбу сельских тружеников? Как оно заботилось об обеспечении казенных крестьян главным средством производства — землей? Изучение соответствующих материалов показывает, что в течение всего XIX века оно не провело ни одного мероприятия о б щ е г о х а р а к т е р а по поземельному устройству людей интересующего нас разряда. Только лишь с 80-х годов указанного столетия высшая власть, напуганная обострением классовой борьбы, а также встревоженная неисправным поступлением причитавшихся с сельского населения податей, стала готовить реформу, занявшая, по сути дела, около 16 лет (1884—1900 гг.). Наконец, 1 мая 1900 г., — после долгих обсуждений в различных ведомствах и инстанциях, был принят закон о главных основаниях поземельного устройства государственных крестьян Закавказского края, в том

[87] И. Г. Антелава, «Реформа...», стр. 135.

числе в Грузии[88]. Закон, весь смысл которого свелся в конечном итоге к фиксированию фактически существовавшего положения и составлению соответствующей документации на уже имевшееся крестьянское землевладение, не предусматривал выделения безземельным крестьянам или обществам, земельных наделов и доведения их до определенных норм (такие нормы вообще не были установлены). Только в исключительных, особо «уважительных случаях» министру земледелия и государственных имуществ, по согласованию с главноначальствующим гражданской частью на Кавказе, разрешалось увеличивать крестьянские наделы или наделять землей безземельных крестьян за счет свободных казенных земель, которые, будучи предназначены для колонизации края, в принципе считались неприкосновенными[89].

В основе рассматриваемого закона, согласно высказанному в различных инстанциях мнению, лежала идея предоставления государственному крестьянину земли, находившейся в его фактическом владении и до «реформы» 1900 года, не на правах частной собственности, а на правах постоянного пользования. По рекомендации центральной комиссии, рассматривавшей проект «Главных оснований», в законе об этом прямо не говорилось, но путем ограничений, вводимых в ряде статей, совершенно ясно определялся характер отношения крестьян к отводимым (вернее, к бывшим в их пользовании) участкам. Так, статья 5 устанавливала для крестьян владевших казенной землей, ежегодный платеж, называвшийся государственной оброчной податью. Согласно статье 12, крестьянам категорически запрещались отчуждение и залог надельных земель. Статья 13 сохраняла за государством право распоряжения недрами отведенных участков.

Таким образом, «реформа» 1900 г. не разрешила аграрного вопроса в Грузии, и огромная масса казенных крестьян по-прежнему осталась не обеспеченной землей. Такое решение аграрного вопроса консервировало остатки крепостничества и тормозило развитие капитализма. Буржуазное развитие Закавказья в то время могло бы быть значительно ускорено ликвидацией остатков крепостничества, передачей всех помещичьих и казенных земель крестьянству и упразднением таких «бессмысленных и вредных учреждений, как неотчуждаемость крестьянских наделов, круговая порука, запрещение свободного выхода из крестьянской общины»[90]...

В свете изложенного «реформу» 1900 г. следует рассматривать не как меру, ставившую перед собой задачу действительного улучшения положения крестьян, а как жалкую по-

[88] Текст закона см. И. Г. Антелава «Реформа» стр. 266—269.
[89] Там же.
[90] В. И. Ленин. Соч. т. 4, стр. 396.

пытку при сохранении пережитков крепостнических отношений предотвратить причины все усиливавшейся классовой борьбы и обеспечить более или менее исправное поступление государственных податей.

III

В крепостнической Грузии хизаном назывался крестьянин, который селился на земле феодала, пользовался его землей на основе бессрочно-наследственного права и отбывал ему за это определенные, неподлежавшие изменению повинности. Существовали две категории хизанов: лично-свободные и крестьяне, числившиеся крепостными у одного помещика, а хизанами у другого. Хизанство, как социальный институт, оформлялось во второй половине XVIII века в результате начавшегося разложения феодального способа производства. Борьба хизанов против помещиков в дореформенный период была направлена на отстаивание хизанских прав.

Грузинские помещики в период подготовки крестьянской реформы потребовали перевести крепостных крестьян в положение хизанов. Правительство опасаясь обострения классовой борьбы и исходя из интересов казны, отвергло дворянский проект освобождения крестьян. Реформа оставила хизанов в прежнем положении. Она коснулась только крепостных хизанов, которые были освобождены от зависимости частновладельческих феодалов.

После реформы, вместе с ростом потребности на землю, росла и ее арендная цена. В этих условиях хизанство, основанное на наследственном пользовании земли и неизменяемости повинностей, стало невыгодным для помещиков. Дворяне и их идеологи утверждали, что хизаны являются обычными арендаторами и упорно выступали против обеспечения их земельными наделами.

В 1866 г. Закавказский центральный комитет по устройству быта помещичьих крестьян отверг требования наделить хизанов землей, а в 1876 г. обязал крестьянские присутствия собрать полные сведения о численности и положении хизанов и представить заключение на какой основе можно бы осуществить разрешение хизанского вопроса.

Правительство признавало, что хизанство отличается от обычного арендного договора и стремилось примирить борющиеся стороны, но не могло добиться никаких результатов.

В 1891 г. был издан первый закон о хизанах, по которому земли, занятые хизанами, были объявлены неприкосновенной собственностью помещиков. По закону, хизан мог уйти от помещика и в этом случае он был обязан безвозмездно оставить ему землю. Право помещика уделить хизана ограни-

чивалось неизбежностью оплаты в двойном размере стоимости хизанских жилых и хозяйственных построек, а также, расходов хизана на улучшение земли.

Закон 3 июня 1891 года целиком стоял на стороне помещиков, но и он неудовлетворил их. 5 июня 1900 г. был издан новый закон, по которому помещики, в случае удаления хизана должны были оплатить им лишь реальную стоимость хизанского имущества. Помещик освобождался также от обязанности возмещения хизану затраты на улучшение земли.

В результате указанного закона помещики стали сгонять хизанов с земли. Только за один 1911 г. в Тифлисской губернии число хизанов уменьшилось на 1.152 дыма. В Кутаисской губернии если в 1884 г. их было 2.680 дымов, то в 1911 г. — только 1337 д.

По данным 1882—84 гг., в Тифлисской губернии в среднем приходилось на один хизанский дым до 5 десятин пахотной земли, т. е. на одну десятину больше, чем у временнообязанных крестьян, в 3,5 раза меньше чем у государственных крестьян и в 5 раз меньше, чем у немецких колонистов. Вовсе не имели пахотной и усадебной земель 1.379 дымов. Еще хуже обстояло дело в Кутаисской губернии.

Хизанские повинности носили крепостнический характер. В 1894 г. из 6.361 д. только денежную повинность несли 623 д., только натуральную — 5.027 д., смешанную — 711 д. Хизаны Багратиона Мухранского с 1884 г. по 1884 г. за одну десятину пахотной земли уплатили ему в денежном выражении 434 руб., тогда, как рыночная цена одной десятины равнялась в среднем 23 руб.

В 1903 г. хизанский вопрос рассматривался на II съезде РСДРП. В. И. Ленин определил хизанство, как «важнейшую форму порабощения». Съезд ввел в аграрную часть программы партии требование о передаче революционным путем «в собственность крестьян на Кавказе тех земель, которыми они пользуются как временнообязанные, хизаны и проч».

В революции 1905—1907 гг. хизаны приняли активное участие. Одним из важнейших требований революционных крестьян было упразднение института хизанства. Правительство было вынуждено приступить в 1905 г. к выработке законопроекта об упразднении институтов хизанства и временнообязанных крестьян. Однако после поражения революции хизанский вопрос был снят с повестки дня.

Борьба хизанов против помещиков не прекращалась и в годы реакции. Она обострилась с 1909 года, и, в особенности, в период нового революционного подъема. Власти снова приступили в 1913 г. к выработке законопроекта о ликвидации хизанства. По этому законопроекту, хизаны должны были получить земли за выкуп.

Помещики энергично выступили против нового законопроекта. Из Тифлиса в Петербург прибыла грузинская дворянская делегация, чтобы воспрепятствовать осуществлению проекта. Вопрос и на этот раз был оставлен открытым.

После победы февральской буржуазно-демократической революции крестьяне стали открыто захватывать помещичьи земли. Эсеры и меньшевики всячески противодействовали революционному движению крестьян.

Напуганный растущим крестьянским движением после победы Великой Октябрьской социалистической революции, Закавказский комиссариат 16 декабря 1917 г. издал декрет о передаче бывших удельных, церковных, монастырских и частновладельческих земель так называемым «Поземельным комитетам». Декрет предусматривал также отмену хизанских отношений, хотя конкретно не было указано, когда и как это должно было осуществиться.

Только победа пролетарской революции и установление Советской власти в Грузии сделали возможным окончательное и справедливое разрешение векового аграрного вопроса и упразднение хизанского института.

სარჩევი

განყოფილება პირველი. დროებითვალდებული გლეხები . 5
თავი I. თავდახსნითი საქმის მიმდინარეობა რეფორმის მომდევნო ხანაში 5
თავი II. დროებითვალდებულ (ყოფილ საბატონო) გლეხთა სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობა 10
თავი III. მოწინავე ქართული საზოგადოებრივი აზრი დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის შესახებ 26
თავი IV. დროებითვალდებულ გლეხების კლასობრივი ბრძოლა 45
თავი V. წინადადებები და პროექტები ვალდებულ ურთიერთობათა მოსპობის შესახებ, 1912 წლის 20 დეკემბრის კანონი 61
1. კ. შარვაშიძის აზრი 61
2. ვორონცოვ-დაშკოვის პირველი მოხსენება-პროექტი (1905 წ.) და მისი ბედი 62
3. სახელმწიფო სათათბიროს 34 წევრის პროექტი (1908 წ.) 71
4. ვორონცოვ-დაშკოვის მეორე პროექტი (1910 წ.) 1912 წლის 20 დეკემბრის კანონი 74
განყოფილება მეორე. სახელმწიფო გლეხები . 82
თავი VI. სახელმწიფო გლეხთა სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობა და კლასობრივი ბრძოლა 82
1. სახელმწიფო გლეხთა მიწათმფლობელობა 82
2. სახელმწიფო გლეხთა გადასახადები 116
3. სახელმწიფო გლეხთა კლასობრივი ბრძოლა 118
თავი VII. მთავრობის ღონისძიებანი სახელმწიფო გლეხთა მიწათმოწყობისათვის. 1900 წლის 1 მაისის კანონი 125
განყოფილება მესამე. 129
თავი VIII. ხიზნები 129
1. ხიზნები 1864 წლის რეფორმამდე 129
2. საგლეხო რეფორმა და ხიზანთა საკითხი 130
3. ხიზანთა საკითხის გადაჭრის პირველი ცდები 131
4. 1891 წლის 3 ივნისის კანონი 141
5. ხიზანთა რაოდენობა 143
6. ხიზნური მიწათმფლობელობა 146
7. ხიზანთა ბეგარა-გადასახადები . 148
8. კლასობრივი ბრძოლა ხიზნებსა და მემამულეებს შორის (1864—1900 წწ.) . 151
9. 1900 წლის 5 ივნისის კანონი 161
10. ხიზანთა საკითხი რსდმპ II ყრილობაზე . 163
11. ბრძოლის გამწვავება ხიზნებსა და მემამულეებს შორის 165
12. ხიზანთა ინსტიტუტის ლიკვიდაცია 174
რეზიუმე 182

ИРАКЛИЙ ГЕОРГИЕВИЧ АНТЕЛАВА
ВИКТОР ГЕСАЕВИЧ ГУЧУА

ИЗ ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ГРУЗИИ

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

•

რედაქტორი დ. ბაქრაძე
მხატვარი ვ. ხმალაძე
ტექრედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი ლ. ჩხაიძე

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 25.1.1967; ჭაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆;
ნაბეჭდი თაბახი 13.63; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 13,17;
უე 01206; ტირაჟი 1000; შეკვეთა № 1637
ფასი 1 მან. 17 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება", თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

გამომცემლობა „მეცნიერების" სტამბა, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15